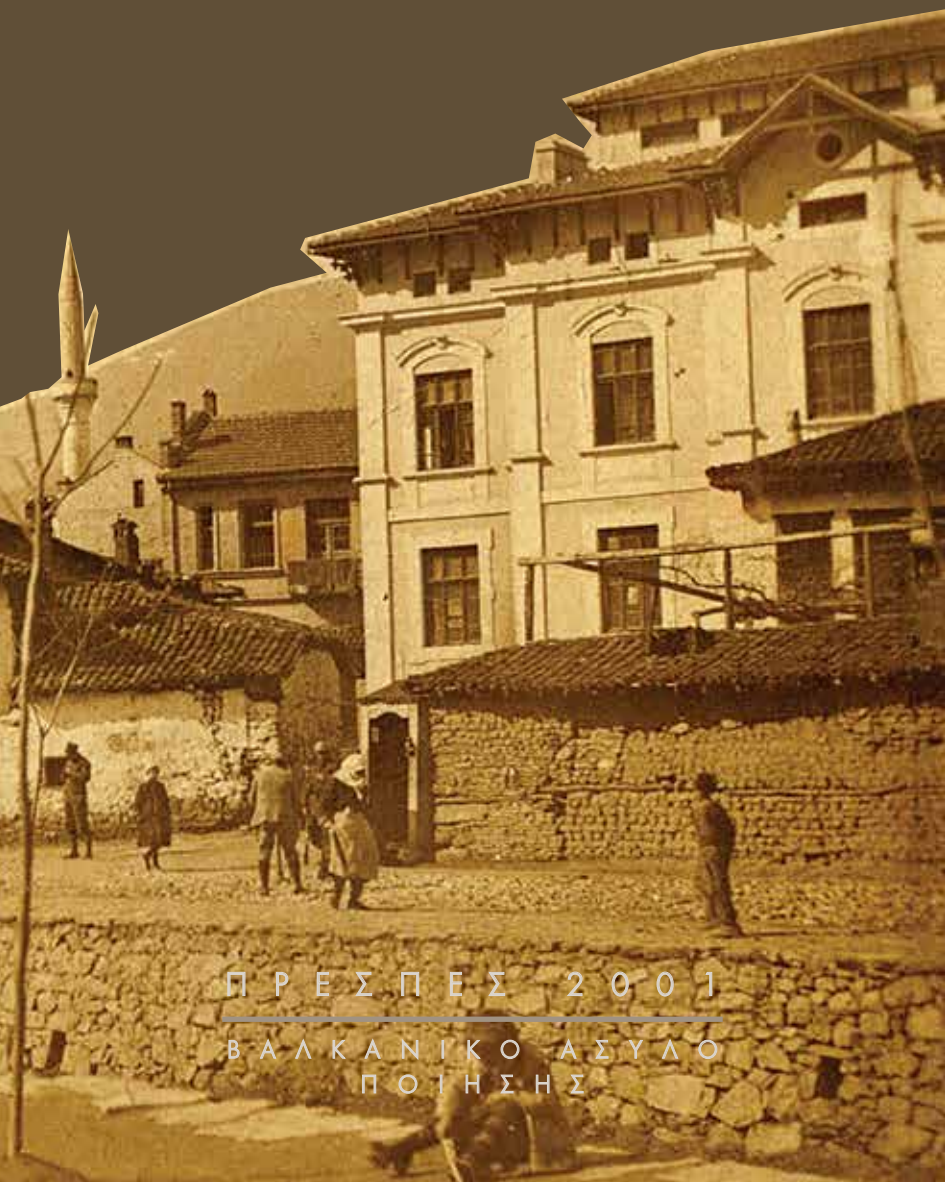

NETZATH TZOYMAΛH MAKEDONIA 1900

Π Ρ Ε Σ Π Ε Σ 2 0 0 1

Β Α Λ Κ Α Ν Ι Κ Ο Α Σ Υ Λ Ο
Π Ο Ι Η Σ Η Σ

Στο εξώφυλλο: Καρτ-ποστάλ του 1917. Στη γωνία δεξιά, χαμηλότερα από το παλιό γυμνάσιο, διακρίνεται το σπίτι του Ν. Τζουμαλί.

τίτλος:
Μακεδονία 1900

συγγραφέας:
Νετζατί Τζουμαλί

εκδοτικές συμβουλές –επεξεργασία εξωφύλλου –σελιδοποίηση –εκτύπωση:
Εκδόσεις Δίσιγμα
Αθανασίου Διάκου 26 –ΤΚ: 57009, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 700682
www.disigma.gr / e-mail: info@disigma.gr

εκδότης:
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας «ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΙΤΟΣΚΑ»
© 2022 Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας «ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΙΤΟΣΚΑ»
ISBN: 978-618-82876-9-3

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας «ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΙΤΟΣΚΑ»
Αργυροκάστρου 9 –ΤΚ: 53100, Φλώρινα
Τηλ.: 23850 23118
www.libflorina.gr / e-mail: biblflor@otenet.gr

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ 1900
Μετάφραση: Άνθη Καρρά

NETZATH TZOYMALH MAKEDONIA 1900

ΠΡΕΣΠΕΣ 2001

Περιεχόμενα

Πρόλογος επανέκδοσης	7
Πρόλογισμα	9
Εισαγωγή της μεταφράστριας	11
<i>Διηγήματα</i>	
Το σπίτι μας	23
Ο πατέρας μου	33
Ο θείος μου	45
Ντίλα Χανούμ	51
Ο θάνατος του καπετάν Ζολέ	89
Αίμα λύκου	113
Ο καπτάν Αρίφ και ο γιος του	139
Ο μαβής τέντζερης	159
Το αεροπλάνο	167
Φόβος	173
Ένας εισαγγελέας καμμιά φορά	189
<i>Γλωσσάρι</i>	
<i>Τοπωνύμια</i>	213
	214

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η παρούσα έκδοση αποτελεί επετειακό αφιέρωμα της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Φλώρινας «Βασιλική Πιτόσκα» για τη συμπλήρωση δέκα χρόνων από το θάνατο του Μίμη Σουλιώτη. Ο Μίμης Σουλιώτης διετέλεσε Προϊστάμενος της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Φλώρινας «Βασιλική Πιτόσκα» και Πρόεδρος του Εφορευτικού Συμβουλίου της Βιβλιοθήκης για περίπου μια εικοσαετία. Στη διάρκεια της θητείας του συνέβαλλε για την οργάνωση, τον εμπλουτισμό και την ανάπτυξη όλων των εργασιών της Βιβλιοθήκης. Η πολυσχιδής προσωπικότητά του, η ποιητική του φύση, το άοκνο ερευνητικό του πνεύμα, καθώς και η ακαδημαϊκή-επιστημονική του υπόσταση διαμόρφωσαν καθοριστικά τη φυσιογνωμία και τον ρόλο της Βιβλιοθήκης στην πόλη της Φλώρινας.

Ο Μίμης Σουλιώτης αναγνώρισε γρήγορα την αξία του έργου του Νετζατί Τζουμαλή, σύστησε στο αναγνωστικό κοινό τα λογοτεχνικά πονήματα του συγγραφέα που επικεντρώνονται στη Δ. Μακεδονία και ειδικά στη Φλώρινα —τη γενέτειρα του συγγραφέα— και ανέδειξε το έργο του διοργανώνοντας το 2007 προς τιμήν του στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας διεθνές συνέδριο με τίτλο: «Necatî Cumali (1921 - 2001) ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα».

Τα έντεκα διηγήματα του Ν. Τζουμαλή αναδεικνύουν τη φιλία και την αδελφοσύνη των λαών και σκιαγραφούν την πολυπολιτισμικότητα της περιοχής της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα. Περιγράφουν την καθημερινότητα των κατοίκων που διασώθηκε στη μνήμη του συγγραφέα από τις μεστές και παραστατικές διηγήσεις του πατέρα του.

Ευχαριστούμε θερμά τον Οργανισμό «Πρεσπών», την Πρόεδρο κ. Χρύσα Μάντση και ιδιαίτερα τον Καλλιτεχνικό Διευθυντή και πρώην Βουλευτή του νομού Φλώρινας κ. Γεώργιο Λιάνη για την παραχώρηση της άδειας επανέκδοσης του συγγράμματος.

Η Πρόεδρος του Ε.Σ.
Βασιλική Μούζα

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Το σπίτι του Τζουμαλή

Στην τουρκική έκδοση (1995) τούτων των μεταφρασμένων διηγημάτων, το εξώφυλλο κοσμείται με τη σωζόμενη φωτογραφία του σπιτιού που είχε κτίσει ο πατέρας του συγγραφέα στη Φλώρινα και το εγκατέλειψαν με την ανταλλαγή πληθυσμών· στη θέση του έχει ανεγερθεί νέο κτίσμα.

Τον Οκτώβριο του 1997, ο γέρων συγγραφέας είχε επισκεφθεί τη Φλώρινα ύστερα από πρόσκληση του «Βαλκανικού Ασύλου Ποίησης» και συμμετείχε στις λογοτεχνικές εκδηλώσεις «Πρέσπες -Ο.Π.Π.Ε.Θ. 1997». Και βέβαια ζήτησε να τον οδηγήσουμε στο μέρος όπου είχαν χτισμένο κάποτε το φλωρινιώτικο σπίτι του. Σταθήκαμε στην όχθη στο ποτάμι, μπροστά στην είσοδο του Μουσείου σύγχρονης Τέχνης και από εκεί του έδειξα το σημείο, στην αντικρινή όχθη, διαγωνίως και δεξιά όπως βλέπαμε. Πέρασε τη γεφυρούλα (ήθελε να πάει μόνος του) και μετά από λίγη ώρα επέστρεψε με κοκκινισμένα μάτια. Δεν στάθηκε ωστόσο στο σημείο που του είχα υποδείξει παρά πήγε δεξιότερα. Τον παρακολουθούσα από απέναντι, αλλά δεν είπα τίποτε για να μη του χαλάσω το προσκύνημα με λεπτομέρειες: Λίγο πιο εδώ ή λίγο πιο εκεί, σημασία είχε ότι η θέση του σπιτιού ήταν κάπου εκεί. Όλα εξάλλου ήταν ξαναχτισμένα. Την επόμενη μέρα ο Τσουμαλή έφυγε για την Κωνσταντινούπολη.

Μετά από μήνες, πήρα διορθωτική πληροφορία από έναν υπερήλικο Φλωριναίο: το σπίτι του σαραφή Τσουμαλή (πατέρα του συγγραφέα, που τον αγαπούσαν οι χριστιανοί γείτονες: το σπίτι του συνόρευε με τον χριστιανικό μαχαλά) δεν βρισκόταν εκεί που μου είχε πρωτοπεί, αλλά λίγα μέτρα πιο δεξιά, ακριβώς δηλαδή εκεί όπου στάθηκε και δάκρυσε ο Νετσατί. Μικρό παιδάκι τριάμισυ χρονών θυμόταν, λέει, που έπαιζε εκεί στην όχθη, με τ' άλλα παιδιά του βαροσιού, μουσουλμανάκια και χριστιανόπουλα, και με τις πάπιες.

Θυμόταν και το απέδειξε.

Μίμης Σουλιώτης

Φλώρινα. Η αγορά (1914-18)

ΑΝΘΗ ΚΑΡΡΑ

Νετζατή Τζουμαλή (1921-2001):

Ένας Φλωρινιάος από την Κωνσταντινούπολη

Μόλις το 1979 ήρθε για πρώτη φορά το ελληνικό κοινό σε επαφή με το έργο του Νετζατή Τζουμαλή, όταν δημοσιεύθηκε στις εκδόσεις «Θεμέλιο» το μυθιστόρημά του Πικρός καπνός στην έξοχη μετάφραση του Πέτρου Μάρκαρη. Μυθιστόρημα με έντονο κοινωνικό προβληματισμό, μια και θέμα του είναι η αγωνία του αγροτικού κόσμου μιας κωμόπολης στα δυτικά παράλια της Τουρκίας, που εξαρτά τη ζωή και το μέλλον του από την «τιμή» που θα πουλήσει τα καπνά του, ταίριαζε στις αγωνίες και τις ανησυχίες που πρόβαλλε με μαχητικότητα η Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Ίσως και η αναφορά στο σύντομο βιογραφικό σημείωμα που περιείχε το πίσω εξώφυλλο του βιβλίου ότι ο συγγραφέας είχε γεννηθεί στη Φλώρινα, να είχε τότε εκληφθεί μονάχα ως ένα πρόσθετο κοινό στοιχείο με τον συγγραφέα αυτό που περιέγραφε με τόση ευαισθησία και ανθρωπιά τον απλό λαϊκό κόσμο. Ακόμα και είκοσι χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1998, για τους ανθρώπους που ζητούσαν να τον δουν από κοντά, ηλικιωμένο και άρρωστο πια, στο ξενοδοχείο που έμενε προσκεκλημένος του Εθνικού Κέντρου βιβλίου στην Αλεξανδρούπολη, ο Νετζατή Τζουμαλή ήταν ο συγγραφέας που είχε μιλήσει για τις αγωνίες και της δικής τους ζωής στα καπνοχώρια της Θράκης. Κι αν ρωτούσε όλο δίψα εκείνος να μάθει αν είναι κανένας Φλωρινιώτης ανάμεσά τους, αφού καταξιωμένος πια λογοτέχνης στη χώρα του, είχε αφιερώσει τα τελευταία είκοσι χρόνια της πενήντάχρονης παρουσίας του στα τουρκικά γράμματα σε μια νοερή επιστροφή στη γενέτειρά του.

Ο Νετζατί Τζουμαλί γεννήθηκε το 1921 στη Φλώρινα και σε ηλικία μόλις δύο χρονών βρέθηκε, με την ανταλλαγή των πληθυσμών, πρόσφυγας στα Βουρλά. Η άλλοτε ακμαία πόλη της ελληνικής Ιωνίας, καταστραμμένη από τον πόλεμο, την ανταλλαγή και τη φωτιά, ήταν πια μια φτωχή κωμόπολη της Ανατολής, όπου κυνηγημένοι ή ανταλλαγμένοι, τουρκόφωνοι, ελληνόφωνοι ή σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια και την Κρήτη αγωνίζονταν να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στα δεδομένα της νέας Τουρκίας που αναδυόταν σιγά σιγά μέσα από τις μεταρρυθμίσεις του Ατατούρκ. Η οικονομική κρίση του 1931 με την πτώση της τιμής της σταφίδας θα οδηγήσει πρώτους και καλύτερους τους πρόσφυγες από την Καβάλα στο ξεριζώμα των αμπελιών και στην οικεία τους καλλιέργεια του καπνού. Τα παιδικά χρόνια του Νετζατί Τζουμαλί θα κυλήσουν δύσκολα αλλά ευτυχισμένα, γεμάτα από τις αγώνιες και τις χαρές της αγροτικής ζωής, τα όνειρα και τις ελπίδες της προσφυγιάς. Ολοζώντανες στο σπίτι του οι μνήμες της χαμένης πατρίδας, μέσα από τις διηγήσεις της οικογένειας του, θα στρέψουν με περίσσια ευαισθησία τη ματιά του προς την πόλη όπου μεγάλωσε. Ο αγροτικός και μικροαστικός της κόσμος θα αποτελέσουν τη βασική πηγή έμπνευσης του έργου του, και πάνω στα αποκαϊδια του παρελθόντος της θα ονειρευτεί τη δική του χαμένη Φλώρινα.

«Είχαν να λένε παλιά για τα Βουρλά πως απ' τα βουνά τους κυλούσε το λάδι, κι απ' τις πεδιάδες τους το μέλι, επειδή ήταν περιτριγυρισμένα από αμπέλια, κι εκεί που τέλειωναν τ' αμπέλια ψήλωναν γεμάτοι λιόφυτα οι λόφοι. Ήταν τόσο πλούσια, τόσο εξελιγμένη αυτή η πολιτεία που όσο κι αν περπατούσες, πρόσωπο ανθρώπου δεν έβλεπες στο τσαρσί της να μη χαμογελά. Απ' τα σοκάκια της έφταναν μελωδίες από πιάνο κι οι δρόμοι που οδηγούσαν στ' αμπέλια πλημμύριζαν από ρωμέικα και τούρκικα τραγούδια, καντάδες με κιθάρες και μελωδίες από λατέρνες...»¹

1 Zeliş, Sağdaş, Yay, 1996, σ.8.

Αφού τελείωσε το Γυμνάσιο στη Σμύρνη, συνέχισε τις σπουδές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Άγκυρας, από το οποίο και αποφοίτησε το 1941. Μόλις δύο χρόνια αργότερα, το 1943, δημοσίευσε την πρώτη ποιητική του συλλογή, Ο δρόμος του Κιζίλ-τσουλού (Kizilcullu Yolu). Σε ανεπιτήδευτη γλώσσα και ελεύθερο στίχο, η γεμάτη αισιοδοξία νεανική φωνή του αποχαιρετά με αθωότητα την παιδική ηλικία κι ανοίγεται στον έρωτα και στη ζωή. Δύο χρόνια αργότερα, το 1945, με τα Τραγούδια αυτού που πηγαίνει στον πόλεμο (Harbe Gidenin Sarkiları) ο νεαρός ποιητής θα υψώσει με πάθος τη φωνή του για να εκφράσει την αντίθεσή του στον πόλεμο που συγκλονίζει την Ευρώπη και τον κόσμο. Παιδί μιας γενιάς που μεγάλωσε με αναμνήσεις από τη φρίκη ενός άλλου πολέμου, βλέπει μονάχα τη θυσία του απλού ανθρώπου, που βρίσκεται ερήμην του μέσα στην φοβερή αυτή μηχανή που του στερεί, σκοτώνοντάς τον, τις απλές χαρές της ζωής. Η μόνη αξία που μπορεί να δικαιολογήσει στα μάτια του αυτή τη θυσία είναι η ελευθερία, ενώ η αισιόδοξη φύση του διατηρεί ακλόνητη την πίστη πως στο τέλος θα νικήσουν η καλωσύνη, το θάρρος, η εξυπνάδα, η αγάπη, η δικαιοσύνη και η ελευθερία.

ΜΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΔΟΝΤΙΑ

Δεν είχαν πέσει ακόμα τούτα τα μαλλιά

Πυκνά, κυματιστά

Δόντια ακηλίδωτα, λευκά

Πώς φαίνεται πως τούτο το παιδί έφυγε

πριν τη χορτάσει τη ζωή.

Αφού εργάστηκε μερικά χρόνια ως δημόσιος υπάλληλος άσκησε τη δικηγορία από το 1951 έως το 1957, πρώτα στα Βουρλά και στη συνέχεια στη Σμύρνη. Η λογοτεχνία όμως τον έχει ήδη κερδίσει. Οι ποιητικές του συλλογές διαδέχονται η μία την άλλη, το 1949 δημοσιεύει το πρώτο θεατρικό έργο Άδεια κούνια (Bos Besik) και το 1955 την πρώτη του συλλογή διηγημάτων, Μοναχική Γυναίκα (Yalniz Kadin), την οποία σύντομα θα ακολουθήσουν άλλες δύο: Με άλλο μάτι (Degisik Gozle) το 1956, και Χαραμάδα ήλιου (Gunes Cizgisi) το 1957.

Αν η υγιής ορμή του νεανικού έρωτα και τα προσωπικά του βιώματα αποτελούν πηγή έμπνευσης στα πρώτα του έργα, ο Νετζατί Τζουμαλί αρνείται να δει τον εαυτό του αποκομμένο από το κοινωνικό σύνολο μέσα στο οποίο ζει. Η δικηγορία τον φέρνει σε συνεχή επαφή με τα προβλήματα και τα αδιέξοδα του κόσμου γύρω του, του προσφέρει πλούσιο υλικό παρατήρησης από το οποίο θα αντλήσει έμπνευση για να πει τις ιστορίες του. Από μαθητής του Γυμνασίου διάβαζε με πάθος. Καταβρόχθιζε ό,τι διήγημα εύρισκε στις εφημερίδες και στα περιοδικά της εποχής και ονειρευόταν να γράψει και αυτός τις δικές του ιστορίες. Σε μία συνέντευξη που έδωσε το 1987 στη Γαλλία² λέει πως πρώτα απ' όλα τον επηρέασαν οι ιστορίες της Βίβλου, και στη συνέχεια του Βοκάκιου, του Πιραντέλλο, του Στεντάλ, του Μωπασάν, του Πούσκιν, του Τσέχοβ και του Γκόγκολ, ενώ από την αμερικανική λογοτεχνία ξεχωρίζει τον Ο Χένρυ, τον Χέμινγουεπ και τον Φώκνερ. Ο ίδιος παρόλο που δε φαίνεται να αισθάνθηκε ποτέ την ανάγκη να απομακρυνθεί από τον παραδοσιακό τρόπο αφήγησης, δεν αρκέσθηκε ποτέ στην απλή αφήγηση ενός περιστατικού. Προσπάθησε να καταλάβει τους ήρωές του, φωτίζοντας τόσο το χαρακτήρα τους όσο και τις κοινωνικές συνθήκες που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή του. Εκμεταλλεύθηκε τα θέματα που παραδοσιακά απασχολούν το χωρικό της Ανατολής, όπως για παράδειγμα, τους καβγάδες για το νερό, το κλέψιμο των κοριτσιών, το ρουσφέτι, για να περιγράψει όσο γίνεται πιο ρεαλιστικά ανθρώπινους χαρακτήρες με τα προτερήματα και τα ελαττώματά τους.

Ο Νετζατί Τζουμαλί ανήκει στη πρώτη γενιά που ανδρώθηκε μετά την Ανεξαρτησία, στη νέα πλέον Τουρκία. Πιστεύει απόλυτα στην αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού, του εξευρωπαϊσμού της χώρας του. Μεγάλωσε μέσα στον ενθουσιασμό που είχε δημιουργήσει η δυναμική των μεταρρυθμίσεων του Ατατούρκ σε μια κοινωνία που φαινόταν να αλλάζει πια με γρήγορους ρυθμούς. Κυρίαρχη τάση στην τουρκική λογοτεχνία την εποχή εκείνη είναι η λεγόμενη «λογοτεχνία του χωριού».

2 Anthologie des Nouvelles Turques Contemporaines, εκδ. «Publisud», Παρίσι 1990, σελ. 149-151.

Η συγκρότηση του εθνικού κράτους απαιτεί να γεφυρωθεί το χάσμα που είχε κληρονομήσει το οθωμανικό παρελθόν ανάμεσα στην εξευρωπαϊσμένη άρχουσα οθωμανική τάξη που είχε αναπτυχθεί στο πολυεθνικό περιβάλλον των μεγάλων πόλεων και τον αγροίκο μουσουλμάνο χωρικό της Ανατολής. Με το 80% του πληθυσμού της αγροτικό, η εθνικιστική ιδεολογία της νέας Τουρκίας θα αναζητήσει στην ύπαιθρο την πολιτιστική εστία των εθνικών της παραδόσεων, Ο περιθωριοποιημένος χωρικός της Ανατολής, που με έκπληξη και απορία αντίκρυσαν οι Οθωμανοί πρωτευουσιάνοι διανοούμενοι που πολέμησαν στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, εξιδανικεύεται για να αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της νεοσύστατης εθνικής ταυτότητας. Οι μεταρρυθμίσεις του Ατατούρκ φέρνουν τον αγροτικό κόσμο στο επίκεντρο της πολιτιστικής επανάστασης που συντελείται χάρη στην αλλαγή του αλφαβήτου, στη συστηματική προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαβητισμού στην ύπαιθρο και αργότερα στο εκπαιδευτικό και κοινωνικό έργο των «Αγροτικών Ιδρυμάτων» (Koy Institutleri). Γυρνώντας την πλάτη στην οθωμανική λογοτεχνική παράδοση, η νέα τουρκική λογοτεχνία ενδιαφέρεται πρωτίστως για την κοινωνία, εστιάζει το ενδιαφέρον της στον άνθρωπο της υπαίθρου χωρίς να καταφέρει να αποφύγει την εξιδανίκευσή του.

Η πολιτική όμως του κρατισμού επιφέρει βαθιές αλλαγές στις οικονομικές και κοινωνικές δομές της υπαίθρου. Η βαρειά φορολογία που επιβλήθηκε στην ύπαιθρο το 1945 («Torlak Vergisi») για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που προκλήθηκε από τον πόλεμο, σε συνδυασμό με την εσωτερική μετανάστευση που προκαλεί η αυξανόμενη βιομηχανοποίηση, συμβάλλει στην προοδευτική συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού και στη σταθερή επιδείνωση της οικονομικής του κατάστασης. Την εποχή αυτή σημαδεύει τόσο η εξάπλωση των αριστερών προοδευτικών ιδεών όσο και η ενδυνάμωση του ρατσιστικού ακροδεξιού κινήματος των τουραριστών. Ενώ στο χώρο της λογοτεχνίας, ο απόηχος του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» θα θέσει το ζήτημα ενός «ρεαλισμού προς όφελος της κοινωνίας». Μεταξύ των λογοτεχνών που ενστερνίσθηκαν την προσέγγιση αυτή είναι και ο Νετζατί Τζουμαλί.

Επαρχιώτης ο ίδιος, παρόλο που αντλεί την έμπνευσή του από την περιορισμένη κοινωνία του χωριού και της κωμόπολης, αρνείται να εξιδανικεύσει το χωρικό. Διαβλέπει ήδη την πορεία που θα τον οδηγήσει στις φτωχές συνοικίες των πόλεων, την αναπόφευκτη εξέλιξή του σε μικροαστό και επιλέγει να τον δει απλώς σαν άνθρωπο. Προσπαθεί να σκιαγραφήσει την καθημερινή του ζωή, να δείξει τα όρια που θέτουν γύρω του οι κρατούσες παραδοσιακές αντιλήψεις, να στιγματίσει τις οπισθοδρομικές πλευρές του, να μιλήσει για τις δύσκολες σχέσεις του με τους εκπροσώπους του κράτους, της εξουσίας, της θεσμοποιημένης δικαιοσύνης, να εκφράσει τη δίψα του για μια καλύτερη ζωή, να περιγράψει τον τρόπο που βιώνει τη χαρά και την απελπισία:

Ήρθε η ώρα που ωρίμασα κι εγώ
Κατάλαβα πως είμαι ποιητής επαρχιώτης
Παιδί μιας χώρας που έχει μείνει πίσω
Παιδί του εργαζόμενου λαού
Τώρα κατάλαβα πια τί θα πει να ζω
Θα πει, σε τούτο τον αγώνα πως πιστεύω³.

Προοδευτική στάση θα κρατήσει και στο θέμα της γλώσσας. Ο εκτουρκισμός της γλώσσας προχωρεί πια με γρήγορους ρυθμούς. Η τουρκική γλώσσα αποβάλλει τις αραβικές και περσικές λέξεις, εισάγει μαζικά «ρίζες» για την παραγωγή νέων λέξεων από τις τουρκικές γλώσσες της κεντρικής Ασίας, αναβιώνει τις τουρκικές συντακτικές δομές της. Με πλήρη συνείδηση ότι ανήκει στη γενιά που «φτιάχνει» τη νέα γλώσσα ο Νετζατί Τζουμαλή, επιλέγει να γράψει, χωρίς εθνικιστικές ακρότητες, σε μια «στρωτή δημοτική», όπως θα λέγαμε με τα δικά μας μέτρα, αφού πρότυπό του είναι η ολοζώντανη καθομιλουμένη γλώσσα, την οποία μάλιστα αναπαράγει με πολλή επιτυχία στους πολυπληθείς διαλόγους του. Καταλαβαίνει ωστόσο τις αντιστάσεις που υπάρχουν και δε διστάζει να εκφράσει την απορία και την έκπληξη του κόσμου μπροστά στη γλωσσική μεταρρύθμιση. Οι οθωμανικές λέξεις μπορεί να παραχωρούν τη θέση τους στις

3 Από την ποιητική συλλογή *Imbatla gelen* (Όσο φέρνει ο μπάτης).

νέες τουρκικές όχι όμως και τις πολιτιστικές αναφορές, την αίγλη που τις συνοδεύει. Θα χρειασθεί πολύς χρόνος για να μπολιαστούν με τη ζωή, και οι γηραιότεροι δεν τον έχουν πια μπροστά τους αυτόν το χρόνο. Πώς λοιπόν να μην αντιδρούν;

Το 1957 ο Νετζατί Τζουμαλί έφυγε για τη Γαλλία, όπου εργάστηκε ενάμιση χρόνο στο Γραφείο Τύπου της Τουρκικής Πρεσβείας στο Παρίσι. Όταν επέστρεψε το 1959 στην Τουρκία ανέλαβε τη θέση του συντάκτη στο ραδιοφωνικό σταθμό της Κωνσταντινούπολης. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε και το πρώτο του μυθιστόρημα *Ο καιρός του καπνού (Tutun Zamanı)*, το οποίο γνώρισε μεγάλη επιτυχία και γυρίστηκε αμέσως ταινία. Τα χρόνια που ακολουθούν είναι ίσως τα γονιμότερα της συγγραφικής του ζωής. Γράφει πολλά θεατρικά έργα τα οποία ανεβάζονται σε θέατρα της Άγκυρας και της Κωνσταντινούπολης, δημοσιεύει μια νέα ποιητική συλλογή καθώς και λογοτεχνικές μεταφράσεις ποιημάτων του Langson Hughes, του Apollinaire, και του Prosper Merimee.

Το 1969 δημοσιεύει τη συλλογή διηγημάτων του *Μάτι δεν κλείνω σαν μεγαλώνει το φεγγάρι (Ay buyurken Uyuşamam)*. Κλείνοντας το μάτι στον άνεμο της σεξουαλικής απελευθέρωσης που πνέει σαρώνοντας την κατεστημένη ηθική του Δυτικού κόσμου, ο Νετζατί Τζουμαλί διαλέγει να μιλήσει για την ερωτική ζωή του Τούρκου χωρικού και μικροαστού. Από την απλή ιστορία της μοναχικής μεσήλικης γυναίκας που δίνεται ερωτικά χωρίς περιρσιές αναστολές στο νεαρό εργένιο νοικάρη της γιατί «μάτι δεν κλείνει σαν μεγαλώνει το φεγγάρι», την ανήσυχη νεαρή, ανικανοποίητη από το γάμο της, επαρχιώτισσα που καταστρώνει ολόκληρο σχέδιο για να φέρει στο κρεβάτι της τον ωραίο νοσοκόμο του αγροτικού ιατρείου, την νεαρή χωριατοπούλα που χρησιμοποιεί απήφιστα τις χάρες της για να ξεφύγει με ένα πλούσιο γάμο από τη μιζέρια του χωριού και να πάει στην Κωνσταντινούπολη, ως την ερωτική μήση του νεαρού χωριατόπουλου από την ώριμη συχωριανή του, ο Νετζατί Τζουμαλί σκιαγραφεί με αδρές γραμμές το ερωτικό τοπίο της τουρκικής επαρχίας. Δεν παραλείπει δε να στιγματίσει και τις σκοτεινές του όψεις: την κρυφή πολυγαμική σχέση ορισμένων χωρικών στην επαρχία και την υποδούλωση των γυναικών στις επιθυμίες ενός άντρα, την αδυναμία των εκπροσώπων

της δικαιοσύνης μπροστά στο πραγματικό έγκλημα που συνιστά ο βιασμός ενός παιδιού, τη στενή σχέση του μικροαστικού γάμου με το οικονομικό συμφέρον, την αιμομιξία, τις καταστροφικές συνέπειες της προσεκτικά καλυμμένης ομοφυλοφιλίας του πατέρα στη ζωή της οικογένειας στην επαρχία, και την υποκρισία των εκπροσώπων της θρησκείας που άλλα πρεσβεύουν και άλλα πράττουν. Το βιβλίο αυτό γνώρισε αμέσως τεράστια επιτυχία, συγκαταλέχθηκε δε το 1998 μεταξύ των 75 βιβλίων που σημάδεψαν τη λογοτεχνική παραγωγή της 75χρονης Τουρκικής Δημοκρατίας.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που το θέμα του αφορούσε άμεσα τη γυναίκα, της οποίας η ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους των διανοούμενων της γενιάς του. Η γυναικεία παρουσία είναι πολύ έντονη στο έργο του Νετζατί Τζουμαλί και ο ρόλος των γυναικών πάντα σημαντικός. Άλλοτε θετικός κι άλλοτε αρνητικός, όπως όταν υποκινούμενες από οπισθοδρομικές παραδόσεις παρακινούν τους γιούς τους στο έγκλημα, ή όταν νεόκοπες μικροαστές ενδιαφέρονται μόνο για τα λούσα και την επίδειξη. Οι περισσότερες τους όμως είναι εργατικές, φιλότιμες, έτοιμες να θυσιασθούν για την οικογένεια τους, κι ας βρίσκεται συχνά η μοίρα τους στα χέρια των πατεράδων και των συζύγων τους. Οι αγρότισες κρατούν τα νήια της οικογένειας, ξέρουν να κουμαντάρουν και να στηρίζουν τον άντρα τους.

«...Στο τέλος ο άντρας βροντούσε την πόρτα κι έφευγε από το σπίτι. Μα προτού βγει από το στενό του σπιτιού του στο δρόμο, ένοιωθε τον εαυτό του πιο δυνατό, πιο οπλισμένο. "Μάλλον έχει δίκιο η γυναίκα" έλεγε από μέσα του»⁴.

Μια νέα χωριατοπούλα. η Ζελίς, που παίρνει με θάρρος τη ζωή της στα χέρια της, θα είναι η ηρωίδα του ομώνυμου μυθιστορηματός του (Zelis). Το βιβλίο γνώρισε αμέσως μεγάλη επιτυχία, γυρίστηκε ταινία τη δεκαετία του '60 στον κινηματογράφο και έγινε τηλεοπτική σειρά τη δεκαετία του '70.

4 Πικρός Καπνός, εκδ. «Θεμέλιο», σ. 203.

Επιτυχημένος και πολυδιαβασμένος πλέον λογοτέχνης, με σταθερή αρθρογραφία στον τύπο και παρουσία στην πνευματική ζωή της χώρας του, με τα θεατρικά του έργα να ανεβάζονται όχι μόνο στην Τουρκία αλλά και στο εξωτερικό και παρουσία στο χώρο του δοκιμίου και του παιδικού βιβλίου, ο Νετζατί Τζουμαλί δημοσιεύει το 1973 το μυθιστόρημά του Βροχές και χώματα (*Yağmurlar ve Torraklar*), το πρώτο του βιβλίο που διαδραματίζεται στη Μακεδονία. Δεν είχε ξεχάσει ως τότε τους συμπατριώτες του πρόσφυγες. Δεν είχε παραλείψει να μιλήσει για τη διχασμένη κοινωνία της μικρής πόλης όπου γεννήθηκε («παλιά ανάμεσα σε Τούρκους και Ρωμιούς, τώρα ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες»), να θίξει την περηφάνεια και το αίσθημα ανωτερότητας που ένοιωθαν οι πρόσφυγες από την Ρούμελη⁵ απέναντι στους ντόπιους, να καμαρώσει για την ομορφιά και την καπατωσύνη των γυναικών τους. Σε μια ηλικία όμως που αποχαιρετούσε πια έναν έναν όσους είχαν κρατήσει ως τότε με τις αφηγήσεις τους ζωντανή τη μνήμη της άλλης πατρίδας, ένοιωσε την ανάγκη να παραλάβει αυτός τη σκυτάλη και να τις καταγράψει για τις επόμενες γενιές.

Η αγροτική προέλευση και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της μεγάλης πλειοψηφίας των μουσουλμάνων προσφύγων στέρπησε από την Τουρκία την πληθώρα των γραπτών προσωπικών μαρτυριών που γνώρισε από τα πρώτα κιόλας χρόνια που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή η Ελλάδα. Αντίθετα με την ελληνική κοινωνία που βίωσε τις τραγικές συνέπειες μίας ήπιας και παρέμεινε νοσταλγικά προσκολλημένη στο παρελθόν, η εξευρωπαϊζόμενη τουρκική κοινωνία με την αισιοδοξία που της δημιούργησε η νίκη στράφηκε δυναμικά προς το μέλλον απωθώντας -και απορρίπτοντας συγχρόνως- το μουσουλμανικό οθωμανικό της παρελθόν.

Ο Νετζατί Τζουμαλί έρχεται έτσι να καλύψει ένα κενό, όπως απέδειξε η τεράστια επιτυχία των μακεδονικών του έργων, σε μια εποχή που η τουρκική κοινωνία αισθάνεται την ανάγκη να

5 Ρουμλί, δηλ. χώρα των Ρωμαίων. Έτσι αποκαλούν οι Τούρκοι τα Βαλκάνια.

ενσωματώσει το οθωμανικό παρελθόν στην εθνική της αφήγηση. Το 1974 δημοσίευσε τη συλλογή διηγημάτων *Μακεδονία 1900*, το 1978 το μυθιστόρημα *Ντιλά Χανούμ*, και το 1994 το τελευταίο του μυθιστόρημα *Έρημα Βουνά (Viran Daglar)*⁶, που απέσπασε το 1995 τρία μεγάλα λογοτεχνικά βραβεία, (Βραβείο Ορχάν Κεμάλ, Βραβείο Γιουνούς Ναντί και Βραβείο Ασίμ Ακσού). Όλα τους διαδραματίζονται στη Δυτική Μακεδονία, με ιδεατό κέντρο τη γενέτειρά του τη Φλώρινα.

Η χρονική απόσταση συμβάλλει οπωσδήποτε στην πιο γαλήνια αντιμετώπιση των τραυματικών εμπειριών. Η διανοητική ωστόσο επεξεργασία είναι αυτή που θα καθορίσει την τελική εκφορά τους σε λόγο. Ο *Νετζατί Τζουμαλί* διηγείται την άγρια διαμάχη τριών εθνικισμών, του ελληνικού, του βουλγαρικού και του τουρκικού, με τη νηφαλιότητα του ανθρώπου που, ανάμεσα στη σημαία και στον άνθρωπο, έχει οριστικά και αμετάκλητα επιλέξει τον άνθρωπο:

«Όταν ερχόμασταν σ' αυτόν τον κόσμο δεν ήταν στο χέρι μας να γίνουμε Τούρκοι ή Έλληνες, την επιλογή αυτή δεν την κάναμε εμείς...»

Στιγμή δεν αφήνεται στις σειρήνες του εθνικισμού, προσπαθεί να γράφει με αμεροληψία και να μη χάνει την ελπίδα του στον άνθρωπο. Πιστεύει στη δύναμη της παιδείας και τάσσεται πάντα με το μέρος αυτών που δεν ενδίδουν στην ευκολία των έτοιμων ιδεών, που αγωνίζονται να βρουν τη δικιά τους αλήθεια για τον κόσμο:

«Μια μέρα ρώτησα τον Αρσένιο γιατί διαβάζει τόσες εφημερίδες. Κάθε μια τους είναι και μια άλλη Ελλάδα, μου είχε αποκριθεί. Πρέπει να μάθουμε, να γνωρίσουμε με ποιους ζούμε μαζί, ποιους έχομε τριγύρω μας...»

6 Από ένα τούρκικο δημοτικό τραγούδι των Βαλκανίων:
Βουνά βουνά / έρμα βουνά / Αχ! γελά το πρόσωπο / κλαίει η καρδιά.

Πρέπει παρόλα αυτά οι δικοί του να είχαν γεμίσει τους προσφυγικούς τους μποξάδες με ωραίες αναμνήσεις από τις σχέσεις τους με τους Ρωμιούς της Φλώρινας για να αναφέρεται με τόση αγάπη πάντα στους Έλληνες. Ακόμα και ο τρόπος που αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα είναι γεμάτος τρυφερή νοσταλγία. Τα «μακεδονικά» του κείμενα είναι διανθισμένα με ελληνικές φράσεις, ενώ δε διστάζει, πολύ νωρίς, να βάλει τα λόγια κάποιου ελληνικού τραγουδιού, ανάμεσα στους στίχους ενός ερωτικού του ποιήματος, σπμάδι πως η γλώσσα αυτή ακούγεται, λειτουργεί ακόμα στο άμεσο περιβάλλον του:

Άκου το τραγούδι στο πικ-απ
Yatı na khorisome
Yatı na khorisome
Γιατί να χωρίσομε θα πει στα ελληνικά
Γιατί να χωρίσουμε για σκέψου το άλλη μια φορά⁷.

Τον Νετζατί Τζουμαλή τον γνώρισα τον Σεπτέμβριο του 1998 στην Αλεξανδρούπολη, όταν συμμετείχαμε και οι δύο στο «Εργαστήρι Βαλκανικής Λογοτεχνίας» που είχε διοργανώσει το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου. Κρατώ μέσα μου την εικόνα ενός ευγενέστατου ηλικιωμένου κυρίου, ενός θαυμάσιου συνομιλητή κι ενός βαθειά καλλιεργημένου ανθρώπου. Εξασθενημένος από την αρρώστεια είχε εκμεταλλευθεί τότε την ευκαιρία αυτή που του είχε δοθεί για «ένα τελευταίο προσκύνημα στη Ρούμελη», όπως μου είχε πει χαρακτηριστικά. Ενώ εγώ λαχταρούσα να μου μιλήσει για τα Βουρλά, τη δική μου χαμένη πατρίδα, εκείνος μου μιλούσε συνέχεια για τη Φλώρινα. Μου την περιέγραφε σαν να την είχε μόλις αφήσει και πότε πότε κλείνοντας το μάτι μου έλεγε: «Μη νομίζεις πως τα έζησα όλα αυτά. Δυό χρονών έφυγα, τίποτα δε θυμάμαι. Όταν όμως πάτησα το πόδι μου στη Φλώρινα ήταν σαν να τα είχα ζήσει ο ίδιος».

Ο Νετζατί Τζουμαλή τελείωσε τη ζωή του στην Κωνσταντινούπολη στις 11 Ιανουαρίου 2001.

7 Από την ποιητική συλλογή Güneş Cizgisi (Χαραμάδα ήλιου), 1957.

Στη μνήμη της μητέρας μου Φινάτ και
του πατέρα μου Μουσταφά Τζουμαλί,
που η νοσταλγία
και οι συγκινητικές τους διηγήσεις
μου ενέπνευσαν αυτά τα διηγήματα

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΜΑΣ

Το σπίτι μας ήταν στην όχθη του χείμαρρου. Τους μήνες του χειμώνα και της άνοιξης ακούγαμε μέσα απ' το σπίτι ή τριγυρνώντας στην αυλή, το χείμαρρο να κυλά. Μόλις άνοιγε η διπλόφυλλη, φτιαγμένη από χοντροπελεκημένο κεραμίδι ξύλο αυλόπορτα βλέπαμε στην άλλη μεριά του δρόμου, ψηλό ίσαμε το γόνατο το πρόσωμα του ποταμού και τα καβάκια να ψηλώνουν στις δύο του όχθες. Η μια απ' τις ξύλινες γέφυρες ήταν μόλις βήματα πιο πάνω απ' το σπίτι μας. Μόλις περνούσες τη γέφυρα είχες απέναντι σου το φούρνο του μαχαλά και λίγο πιο πέρα το Κουρσουνλού τζαμί. Γύρω από το φούρνο και το τζαμί έστεκαν το ένα δίπλα στ' άλλο στη σειρά καφασωτά, φτιαγμένα από μπαγδατί, ασβεστοσοβαντισμένα, με μικρά παράθυρα, τα κεραμμύδια στις στέγες τους μαυρισμένα και τις γλάστρες με το βασιλικό και τα γεράνια αραδιασμένες μπροστά απ' τα ξύλινα παντζούρια τους, τα μουσουλμάνικα σπίτια.

Η Φλώρινα βρίσκεται στην είσοδο μιας βαθιάς κοιλάδας που κατηφορίζει τις πλαγιές του όρους Πισοδέρι, εκεί που η κοιλάδα ενώνεται με την πεδιάδα. Ο χείμαρρος κυλά στο κάτω μέρος της κοιλάδας και έτσι ανάμεσα σε αμπέλια, αγρούς με καλαμπόκια και κήπους με μπλιές, αχλαδιές και βυσσινιές στις δύο του όχθες, η κοίτη του όλο και φαρδαίνει και βαθαίνει ώσπου φτάνει στη Φλώρινα. Στην είσοδο της μικρής πόλης, από τη μεριά που μπαίνει ο χείμαρρος, είχε καμιά δεκαριά σκόρπια μονόροφα φτωχόσπιτα Τσιγγάνων. Ακολουθούσε μια πυκνή συστάδα από καβάκια, κι έπειτα άρχιζαν τα στενοσόκακα του μουσουλμάνικου μαχαλά. Ο χείμαρρος κυλούσε μέσα στη Φλώρινα ανάμεσα στα ψηλά πετρόχτιστα αντιπλημμυρικά του προχώματα, αφήνοντας πίσω του μικρές γέφυρες να ενώνουν, καμιά εκατοσταριά βήματα η μια απ' την άλλη τις δύο του όχθες, κι αφού περνούσε τη γερή πέτρινη τοξωτή γέφυρα κάτω απ' το ρωμέικο μαχαλά, έφτανε στην άπλα της πεδιάδας. Δεξιά κι αριστερά του υψώνονταν λοφοπλαγιές κατάφυτες από

πυκνά πεύκα καί δασάκια με βαλανιδιές. Οι πλαγιές της κοιλάδας στα δεξιά, απέναντι ακριβώς απ' το σπίτι μας, φάνταζε πάντα στα μάτια μου σαν ένα πελώριο απλωμένο χέρι με τη γροθιά του σφιγμένη.

Ξεκινούσε απ' τις πλαγιές του όρους Πισοδέρι και κατηφόριζε για να καταλήξει με ένα απότομο, όμοιο σφιγμένη γροθιά λόφο, πίσω από την πέτρινη γέφυρα στην πεδιάδα. Όσο για το λόφο αριστερά, απλωνόταν με τη Φλώρινα στις πλαγιές του, ίσιωνε πριν φτάσει στο ποτάμι και γινόταν ένα με την πεδιάδα.

Ο σταθμός, το τσαρσί, τα μαγερεία, τα ξενοδοχεία, τα επίσημα κτίρια και η πλατεία της πόλης ήταν όλα κάτω στο ρωμέικο μαχαλά. Τα ρωμέικα σπίτια ήταν τα περισσότερα δίπατα, καμιά φορά και τρίπατα πέτρινα κτίρια. Στο δεύτερο πάτωμα είχαν απ' τη μεριά του δρόμου μαρμάρινα μπαλκόνια με σιδερένια παρμακλίκια. Οι σιδερένιες μαρκίζες των κτιρίων, ψιλοδουλεμένα κεντήματα από χυτό σίδηρο και βέργες, όπως και τα πλαισιωμένα από παχειά φύλλα σιδήρου παντζούρια των σπιτιών, ήταν πάντα φρεσκοβαμμένα με λαδομπογιά. Στα μπαλκόνια και στα περβάζια των παραθύρων ήταν αραδιασμένες πλάι πλάι οι γλάστρες με τα λουλούδια.

Το σπίτι μας ήταν στην είσοδο του μουσουλμάνικου μαχαλά, στην άκρη του ρωμέικου, όταν ερχόσουν απ' το τσαρσί. Ήταν φτιαγμένο από μπαγδατί όπως όλα τα σπίτια των μουσουλμάνων. Ήταν ωστόσο αρκετά αρμονικό και μεγαλόπρεπο ώστε να στέκει ωραίο πλάι στο γειτονικό του δώροφο πέτρινο ρωμέικο σπίτι. Μπαίνοντας απ' τη αυλή ήταν αριστερά το σελαμλίκι και δεξιά το αχούρι. Το σελαμλίκι ήταν δίπατο. Στο κάτω πάτωμα είχε ένα χωλ, τον απόπατο κι ένα δωμάτιο, στο πάνω ένα χωλ, ένα κουζινάκι κι άλλα δύο δωμάτια. Το αχούρι ήταν μεγάλο. Ο πατέρας μου θεωρούσε επίδειξη να τρέφεις άλογα. Γι' αυτόν ένας γερός γαίδαρος έκανε τη δουλειά που κάνει κι ένα άλογο, άσε που δε χρειαζόταν τόση φροντίδα και φαί όσο αυτό. Από τότε που τον θυμάμαι πηγαινοερχόταν πάντα με γαϊδούρια στ' αμπέλια και στα χωράφια του. Μόνο αφού έγινα ώριμος άντρας πια εγώ μπήκε άλογο στο σπίτι μας. Το αχούρι χωρούσε άνετα το γαίδαρο του πατέρα μου, τα μοσχάρια και τις δυο μας αγελάδες. Ήταν χωρισμένο με δοκάρια πάνω απ' τα κεφάλια των ζώων σε δυό επίπεδα. Οι θυμωνιες, τα αχυρένια τσουβάλια, οι κρησάρες για τις ζωοτροφές και τα

εργαλεία για τ' αλώνισμα ήταν στο πατάρι, όπου ανεβοκατέβαινες με μια μικρή σκάλα του τοίχου.

Το χαρέμι ήταν πίσω από την αυλή. Από μια μονόφυλλη άβαφη ξύλινη πόρτα στη δεξιά μεριά έμπαινες στο βυσσινόκηπο που περιτριγύριζε το πίσω μέρος του χαρεμιού.

Στο κάτω πάτωμα του χαρεμιού ήταν, μπαίνοντας απ' την πόρτα, στα δεξιά το καθιστικό, στ' αριστερά η κουζίνα κι ανάμεσά τους ένας φαρδύς σοφάς κι ένας απόπατος στην άκρη του διαδρόμου. Στο πάνω πάτωμα ανέβαινες από μια σκάλα πλάι στην κουζίνα. Το πάνω πάτωμα είχε τρία υπνοδωμάτια κι ένα φαρδύ σοφά μ' ένα ντουβάρι στον πίσω του τοίχου γεμάτο από πάνω ως κάτω ράφια.

Τα χρόνια που θυμάμαι ήταν ήδη παντρεμένες οι μεγάλες μου αδελφές. Το πιο μεγάλο απ' τα δωμάτια του πάνω πατώματος ήταν του πατέρα μου. Σ' εκείνο κοιμόταν, διάβαζε το Κοράνι ή έγραφε. Ήταν πάντα συμμαζεμένο και τακτικό. Ούτε μια φορά δε θυμάμαι να μπήκα και να βρω το γιατάκι του απλωμένο κάτω, καμιά κάλτσα ξεχασμένη καταγής ή τίποτα άλλο.

Στο ένα από τα άλλα δωμάτια κοιμόμουν εγώ με τις δυο μικρότερές μου αδελφές. Το τρίτο δωμάτιο με τα σιδερένια παντζούρια του πάντα κλειστά και το τσιγγέλι πάντα στην πόρτα ήταν για τους καλεσμένους. Όποτε έμπαινε να πάρει κάτι από μέσα η μάνα μου, ερχόταν απ' τη μισάνοιχτη πόρτα η μυρωδιά της λεβάντας ανάκατη με τη μυρωδιά από τα φρεσκοπλυμμένα με λουλάκι καλύμματα των μιντεριών.

Όταν ήμασταν πολύ μικρά μας απαγόρευαν να βγαίνομε έξω από την αυλή. Τρέχαμε, παίζαμε οι αδελφές μου κι εγώ μόνο στην αυλή και το βυσσινόκηπο. Όταν πήγα στο δημοτικό τις άφησα εκείνες στην αυλή κι άρχισα να κάνω παρέα με τους συνομήλικούς μου που έπαιζαν μπροστά απ' την πόρτα του σπιτιού μας.

Ο ποταμός, το νερό, οι γέφυρες και η απέναντι του όχθη ήταν η χαρά των παιδικών μας χρόνων. Στο τέλος του χειμώνα τα νερά του ψήλωναν τόσο πολύ που μπορούσες να τα δεις όρθιος απ' το κατώφλι της αυλόπορτας. Έφθαναν σχεδόν το μπόι δυο ανθρώπων. Σαν ψήλωναν τα νερά κυλούσαν θολά, και καθώς οι βυσσινιές του πίσω κήπου μας έριχναν τα άνθη τους, έβλεπες να πλέουν πάνω στα νερά του άλλοτε κάτι ροζ κι άλλοτε κάτι κιτρινωπά άνθη από τα δέντρα. Τις μέρες εκείνες

στεκόμασταν ο ένας δίπλα στον άλλο στη σειρά μπροστά απ' το κάγκελλο της ξύλινης γέφυρας, και συναγωνιζόμασταν ρίχνοντας κομμάτια από ξύλα, σπασμένα κλαδιά και κούτσουρα στα νερά που κυλούσαν παφλάζοντας από κάτω.

Όταν άρχιζε να ζεσταίνει ο καιρός, τα νερά του ποταμού αποτραβιόντουσαν ώσπου στένευαν τόσο πολύ τους καλοκαιρινούς μήνες που μπορούσες με μια δρασκελιά να περάσεις την απέναντι μεριά. Όσο λιγότευαν τόσο καταστάλαζαν τα νερά, γινόντουσαν διάφανα και κυλούσαν όλο και πιο αργά πάνω στα πελώρια ασπρόμαυρα χοχλάδια. Τους μήνες εκείνους κατεβαίναμε, μπαίναμε στο ποτάμι και περπατώντας ξυπόλυτοι πιάναμε βατράχια. Ένοιωθα πάντα πολύ περίεργα όταν κατέβαινα στο ποτάμι. Έβλεπα τα δυό πετρόχτιστα ντουβάρια δεξιά κι αριστερά, κι έφερνα στο μυαλό μου τα νερά του να ψηλώνουν όσο τρεις φορές το μπόι μας τους μήνες του χειμώνα, θαρρούσα πως τα έβλεπα τις μέρες της πλημμύρας και πως περπατούσα κάτω απ' τα νερά.

Τα παιχνίδια στο ποτάμι και μπροστά απ' την πόρτα τελείωναν με το που άκουγα ένα από τα παιδιά να λέει «Μουσταφά, έρχεται ο μπαμπάς σου». Φαινόταν τότε εκείνος στη στροφή του δρόμου, ψηλός, σκυφτός λιγάκι προς τα μπρος, χωρίς να βιάζεται μες το μαβί μάλλινο παλτό του με τη σαμουρόγouna στο γιακά. Όχι μόνο εγώ, όλα τα παιδιά του μαχαλά ένοιωθαν μπροστά του ντροπή. Πεταγόμασταν μ' ένα πήδημα απ' το ποτάμι και προσπαθώντας να μη μας δει, το βάζαμε στα πόδια για τα σπίτια μας.

Θα πρέπει να ήμουνα απ' ό,τι θυμάμαι, κάπου εφτά οχτώ χρονών εκείνα. Ο πατέρας μου γυρνούσε τις περισσότερες φορές μόνος από το μαγαζί που είχε στο τσαρσί. Αν ήταν καμία φορά με κανένα φίλο του, σταματούσαν στο έμπα του δρόμου λίγο πιο κάτω απ' το σπίτι μας ή και μπροστά απ' το σπίτι μας και τελείωναν στο πόδι την κουβέντα τους πριν χωρίσουν. Είχε στην πόλη ένα τάγμα σκοπευτών που υπαγόταν στο σύνταγμα του Μοναστηριού. Ο στρατώνας τους ήταν ένα σοκάκι πίσω απ' το σπίτι μας. Οι περισσότεροι αξιωματικοί του τάγματος ήταν φίλοι του πατέρα μου. Όταν γυρνούσε με κανέναν απ' αυτούς τα βράδια στέκονταν και κουβέντιαζαν ώρα πολλή όρθιοι στη γωνία.

Νοικιάζαμε τότε το σελαμλίκι. Όταν ήμουν έντεκα χρονών έβγαλε ο πατέρας μου τους νοικάρηδες. Τώρα πια, όταν γυρνούσε σπίτι με φίλους, δε στεκόταν όπως παλιά να κουβεντιάσει όρθιος στη γωνία στο έμπα του δρόμου. Τους καλούσε στο σελαμλίκι, κι αν τυχόν μ' έπιανε μπροστά στην πόρτα ή στην αυλή με μάλλον λέγοντας «Μέσα!». Δεν ήθελε να τριγυρνά εκεί. Τα περισσότερα βράδια ερχόταν μόνος σπίτι. Δεν ανέβαινε πια όπως παλιά στο δωμάτιό του ν' αλλάξει ρούχα και νά 'ρθει να κάτσει μαζί μας, παρά έλεγε στη μητέρα μου να προσέξει να μη μας αφήσει να βγούμε στην αυλή κι εκείνος ανέβαινε και κλεινόταν στο σελαμλίκι. Μετά από λίγο άρχιζε να ανοιγοκλείνει η πόρτα του δρόμου και να έρχονται οι καλεσμένοι του. Κάθε φορά που άνοιγε η πόρτα πεταγόμενα όλος περιέργεια στο παράθυρο του καθιστικού να δω ποιος ήρθε. Η μακαρίτισσα η μάνα μου μου απαγόρευε να πλησιάσω στο παράθυρο «Κάτσε εδώ, θα θυμώσει ο πατέρας σου αν σε δει στο παραθύρι». Εγώ κατέβαινα παρ' όλα αυτά να δω πότε πότε ποιοι έρχονταν. Οι περισσότεροι απ' τους καλεσμένους ήταν αξιωματικοί του τάγματος των σκοπευτών. Όπως τα περισσότερα μουσουλμανάκια πάνω από δέκα χρονών έτσι κι εγώ ήξερα απέξω όλους τους σκοπευτές του τάγματος με τ' όνομα και το βαθμό τους. Ο κόλαγας¹ Ιχσάν μπέης, ο λοχαγός Σερίφ μπέης, ο υπολοχαγός Οσμάν μπέης ήταν στενοί φίλοι του πατέρα μου. Ερχόντουσαν τακτικά στο σπίτι μας.

Οι αξιωματικοί που ερχόντουσαν σπίτι μας δε διαφέραν και πολύ μεταξύ τους, κι ας ήταν άλλος ψηλός, άλλος κοντός, άλλος γεμάτος κι άλλος αδύνατος. Είχαν όλοι τους παχειά μουστάκια, σπητό βάδισμα και διαπεραστική ματιά. Με τα σπαθιά, τα φέσια, τις στολές με τα χρυσά κουμπιά και τη σοβαρή έκφραση στο πρόσωπο φαινότουσαν όλοι ίδιοι.

Δε σήκωναν αστεία σαν σε κοιταζαν. Στεκόντουσαν λες κι ήταν τα χέρια τους έτοιμα ν αρπάξουν τα σπαθιά και τα πιστόλια τους. Σου έδιναν αμέσως να καταλάβεις ότι αρκούσε να σου πουν κάτι μια φορά.

¹ Βαθμός στον οθωμανικό στρατό μεταξύ του λοχαγού και του ταγματάρχη. [Σ.τ.Μ.]

Όσο περνούσαν οι μέρες άρχισε να με τρώει η περιέργεια για τις σχέσεις αυτές του πατέρα μου. Ο πατέρας μου είχε ένα μικρό υφασματάδικο μες στο τσαρσί. Ήταν άνθρωπος θρήσκος, δεν έπεφτε το Κοράνι απ' τα χέρια του. Πώς γινόταν ένας τέτοιος άνθρωπος να είναι απ' το πρωί ως το βράδυ με στρατιώτες και αξιωματικούς; Δεν το χωρούσε το μυαλό μου. Γιατί να μη θέλει να δω τα πηγαινέλα των αξιωματικών φίλων του στο σπίτι μας; Σκεφτόμουν, σκεφτόμουνα και δε μπορούσα να βρω τι κοινό είχε ο πατέρας μου με τους φίλους του αξιωματικούς πέρα απ' την αυστηρή ματιά και κείνη τη στάση που ό,τι έλεγε δεν το ξέλεγε.

Ένα πρωί καθώς έβγαινα, από την αυλή στο δρόμο η περιέργεια με κράτησε μπροστά σπίν πόρτα. Ο πατέρας μου ήταν ήδη στο μαγαζί του. Κοίταξα πίσω μου, κανείς δεν έβλεπε απ' τα παράθυρα του χαρεμιού τι έκανα. Μπήκα γρήγορα στο σελαμλίκι. Φοβόμουνα τόσο, και όχι μόνο τον πατέρα μου, που έκανα κάτι στα κρυφά, που νόμιζα πως ήταν ζωντανά και με κοίταζαν στο κάτω πάτωμα τα μιντέρια, η πόρτα και οι σκάλες. Αψηφώντας τους δυνατούς χτύπους της καρδιάς μου μπήκα στο δωμάτιο του κάτω πατώματος. Δεν μου φάνηκε, με μια πρώτη ματιά, να υπάρχει κάτι που δεν έπρεπε να το δω. Δυό τρία πράγματα φαινότουσαν τακτοποιημένα στη μέση. Γύρισα στο κωλ. Πριν βγω στο πάνω πάτωμα άνοιξα την πόρτα του απόπατου και κοίταξα μέσα. Η ίδια πάντα αίσθηση όπου ακουμπούσα το χέρι μου. Όποια πόρτα κι αν άνοιγα, θαρρείς πως κάποιος θά 'βγαινε από πίσω και θα μού πιάνε το χέρι, ή πως θα πεταγόταν από πίσω μου κάποιος μόλις τριγυρούσα την πλάτη μου. Ανέβηκα από τη σκάλα που σιγοέτριζε στο πάνω πάτωμα. Στο κουζινάκι ήταν όπως πάντα στη θέση τους οι δίσκοι του καφέ με τα τζαμιά της Σταμπούλ και την ημισέλινο ζωγραφισμένα πάνω τους, τα βάζα με τη ζάχαρη, τα μπλε και κόκκινα φλιτζανάκια του καφέ με το χρυσαφένιο στόμιο. Τόσο στο πρώτο δωμάτιο όσο και στο κάτω ό,τι υπήρχε φαινόταν. Στο δεύτερο δωμάτιο είχε το εντοικισμένο ντουλάπι. Νά το ντουλάπι που γυρεύεις, θαρρείς πως μου ψιθύρισε κάποιος στ' αυτί. Το άνοιξα με τρόπο. Με το χέρι πάντα στην πόρτα του ντουλαπιού, έστρεψα πίσω το κεφάλι μου. Στο μεσαίο ράφι είδα ένα τεφτέρι, ένα πιστόλι, ένα σπαθί και το Κοράνι. Το Κοράνι το αναγνώρισα. Ήταν ένα από τα Κοράνια του πατέρα μου. Το πιστόλι και το σπαθί δεν τα αναγνώρισα. Πήρα

στα χέρια το τεφτέρι. Στην αρχή απλά το ξεφύλλισα. Έμεινα για λίγο να κοιτώ τον πανέμορφο γραφικό χαρακτήρα του πατέρα μου. Άνοιξα μια σελίδα στην τύχη. Απ' ό,τι μπορώ να θυμάμαι διάβασα τα εξής:

«Ο Ριφάτ εφέντης από το μαχαλά του Κουρσουνλού τζαμιού, έγινε σήμερα δεκτός με δεμένα τα μάτια στην εταιρεία μας. Αφού άκουσε εν συντομία για μία ακόμη φορά τον ήερο σκοπό μας και ορκίσθηκε με το χέρι ακουμπισμένο στο Κοράνι, στο σπαθί και στο πιστόλι ότι θα μείνει πιστός στο σκοπό της εταιρείας μας, ότι είναι έτοιμος να θυσιάσει τη ζωή του για την πατρίδα και το έθνος, και να τιμωρηθεί, σε περίπτωση προδοσίας, με το πιστόλι και το σπαθί, καταχωρήθηκε μέλος της εταιρείας μας».

Από κάτω είχε υπογραφές. Πρώτα πρώτα το όνομα του πατέρα μου, έπειτα των αξιωματικών φίλων του. Μέλος: Ιμπραήμ, μέλος: κόλαγας Ιχσάν, μέλος: υπολοχαγός Οσμάν.

Πριν φτάσω στη μέση μ' έπιασε τρέμουλα. Λες κι ο πατέρας μου στεκόταν από πίσω κι έβλεπε κοιτάζοντας πάνω απ' τους ώμους μου τί έκανα. Θαρρείς πως μου πήρε αυτός το τεφτέρι απ' το χέρι, το έβαλε στη θέση του κι έκλεισε το ντουλάπι. Πως μ' άρπαξε απ' τ' αυτί, μ' έσυρε απ' το χέρι κάτω τη σκάλα και με πέταξε έξω απ' το σελαμλίκι. Τα είχα χαμένα βγαίνοντας στην αυλή από τις ενοχές. Δεν ήξερα πού να πάω. Στην αρχή σκέφτηκα να γυρίσω στο χαρέμι και να πω τί είδα στη μητέρα μου. Δεν ήξερα πώς θα το αντιμετώπιζε, αν θα με συγχωρούε ή όχι.

Άλλαξα όμως γνώμη. Βγήκα στο δρόμο. Οι συνομίλικοί μου παίζαν στο δρόμο βαρελάκια. Μου φώναξαν να πάω μαζί τους. Δεν πήγα. Λες κι είχα μεγαλώσει ξαφνικά. Μου φαινότουσαν πια σαχλά τα παιδικά παιχνίδια ύστερα απ' όλες αυτές τις μυστικές συναντήσεις του πατέρα μου με το Κοράνι, τα σπαθιά και τα πιστόλια. Για να καταλαγιάσω κάπως την έντασή μου, το τρέμουλο αυτό που ένοιωθα στα πόδια και στα χέρια, περπάτησα μέχρι τα καβάκια.

Με είδε μια Τσιγγάνα που καθόταν μπροστά στην πόρτα της κι έπλεκε καλάθια. Είχε τα μαλλιά της μαζεμένα μ' ένα τουλπάνι, κι είχε στερεώσει ένα κόκκινο γαρούφαλλο πάνω απ' το φρύδι της. Μασούσε μαστίχα. Ήμουνά έντεκα χρονών αλλά μεγαλόδειχνα. «Ποιά ψάχνεις εδώ; Ποιά σου 'κλεψε την καρ-

διά;» με ρώτησε. Δεν ήξερα τί να πω. Προσπάθησα να γελάσω. «Έχεις τσιγάρο;» πρόσθεσε. Δεν κάπνιζα ακόμη. «Όχι» της είπα μ' ένα τρόπο σαν να κάπνιζα, σαν να είχα πάντα πάνω μου τσιγάρα. Η γυναίκα είχε τα μάτια της καρφωμένα στο πρόσωπό μου. «Τί γλυκό αγόρι που είσαι» μου είπε. «Τίνος γιος είσαι;» Μου φάνηκε πως αν της απαντούσα, θα φανέρωνα όσα είχα κάνει πριν από λίγο στο σελαμλίκι. «Γιατί ρωτάς;» πήγα να ξεφύγω. «Έλα μέσα» είπε τότε η γυναίκα κι έκανε μια πρόταση που τελείωνε κάπως έτσι «και το πρώτο σου τσιγάρο ας είναι από μένα». Δε μπήκα. «Άλλη μέρα» της είπα προσπαθώντας να μη δείξω πως είχα γίνει κατακόκκινος. Έκανα μια βόλτα απ' την πίσω μεριά του γύφτικου μαχαλά και γύρισα σπίτι.

Να που μέσα σε μια ώρα είχα μπει στα μουσικά των μεγάλων και μια ώριμη, ελαφριά γυναίκα με είχε πάρει για άντρα. Από τη μέρα εκείνη άρχισα να καπνίζω τσιγάρο. Όσο γι' αυτά που είχα δει στο σελαμλίκι, δεν έλεγαν να βγουν στιγμή μέρα νύχτα απ' το μυαλό μου. Το μουσικό αυτό με τύλιγε περισσότερο γιατί δεν το είχα εμπιστευθεί σε κανένα. Από τη μέρα εκείνη παρακολουθούσα με ακόμη μεγαλύτερη περιέργεια απ' τα δωμάτια του χαρεμιού την εξώπορτα του σπιτιού μας. Όταν η μητέρα μου ήταν μαζί μας στο κάτω πάτωμα, έβρισκα ένα πρόσχημα και πεταγόμενα στο πάνω, μόλις άκουγα να στέκεται κανείς μπροστά απ' την εξώπορτα και να χτυπά την πόρτα. Προσπαθούσα να δω από κάποιο παράθυρο του πάνω πατώματος ποιοι μπαινόβγαιναν στο σελαμλίκι. Μια από κείνες τις μέρες ήρθε ο πατέρας μου κατά το βραδάκι σπίτι με το λοχαγό Σερίφ μπέη. Κλείστηκαν στο σελαμλίκι. Μετά από λίγο κτύπησε η πόρτα. Ο πατέρας μου άνοιξε. Ήρθε ο κόλαγας Ιχσαν μπέης. Δεν πέρασε πολλή ώρα και σταμάτησε μπροστά στην πόρτα μας ένας αραμπάς. Κτύπησε η πόρτα. Άνοιξε και είδα να μπαίνει ένας άντρας με δεμένα τα μάτια. Τον κρατούσε απ' το χέρι ο υπολοχαγός Οσμάν μπέης και τον έσπρωχνε προς το σελαμλίκι.

Η μάνα μου ήταν στην κουζίνα. Εμάς, μας είχαν ξεχάσει στο μπροστινό δωμάτιο. Γλύστρησα προσεκτικά απ τις πόρτες και βγήκα στην αυλή. Πέρασα την αυλή. Το σελαμλίκι δεν ήταν κλειδωμένο. Έσπρωξα σιγά σιγά την πόρτα. Άφησα τα παπούτσια μου έξω, πλάι στην πόρτα. Μπήκα πατώντας στις μύτες των ποδιών μου. Η πόρτα του κάτω δωματίου ήταν κλειστή. Δεν

έβγαινε φως από μέσα. Από τις φωνές κατάλαβα πως βρισκό-
ντουσαν στο πάνω δωμάτιο, στο δωμάτιο με το εντοιχισμένο
ντουλάπι. Ανέβηκα ακροπατώντας τη σκάλα. Πλησίασα την
πόρτα του δωματίου. Κοίταξα μέσα απ' την κλειδαρότρυπα.
Πρώτο είδα τον Ιχσάν μπέη. Στα δεξιά του τον πατέρα μου.
Στα αριστερά του το λοχαγό Σερίφ μπέη. Στεκόντουσαν με σμι-
χτά τα φρύδια απέναντι από εκείνον τον άντρα με τα δεμένα
μάτια. Μονάχα την πλάτη του έβλεπα. Κοντά στον αυχένα του
διακρινόταν ο μαύρος κόμπος ενός υφάσματος. Έβαλα τ' αυτί
μου στην κλειδαρότρυπα. Άκουσα διάφορες σκόρπιες λέξεις
όπως Ένωση και Πρόοδος, πατρίδα, έθνος, τιμή, Θεός, αυτο-
θυσία... Έβγαλα το αυτί μου και προσπάθησα να δω πάλι από
την τρύπα τί γίνεται. Ο πατέρας μου πήρε το χέρι του άντρα και
το ακούμπησε πάνω στο Κοράνι. Ο Ιχσάν μπέης του πήρε το
άλλο χέρι και το ακούμπησε πάνω στο σπαθί και το πιστόλι. Ο
υπολοχαγός Οσμάν στάθηκε όρθιος από πίσω του κρύβοντάς
μου τη θέα. Δεν έμεινα περισσότερο. Τραβήχτηκα απ' την πόρ-
τα. Κατέβηκα ακροπατώντας πάλι τις σκάλες. Πήρα μπροστά
απ' την πόρτα τα παπούτσια μου, βγήκα ξυπόλυτος στην αυλή
και τα ξαναφόρεσα όταν ήμουν πια μπροστά στο χαρέμι. Μό-
λις μπήκα μέσα τα ξανάβγαλα.

Μεγαλώναμε ακούγοντας σαν παραμύθια τις ιστορίες των
Βούλγαρων κομιτατζήδων. Ακούγαμε για όρκους που δίνανε
με πιστόλια και σπαθιά. Να ήταν άραγε ο πατέρας μου και οι
φίλοι του αξιωματικοί κομιτατζήδες; Να ετοιμαζόντουσαν κι
αυτοί να βγούνε στο βουνό; Για μήνες δεν μπορούσα με το
παιδικό μου μυαλό να δώσω μια απάντηση στο ερώτημα αυτό.
Το μυστικό όμως που είχα μάθει, από τη μια μεγάλωσε το φόβο
που ένοιωθα για τον πατέρα μου, κι απ' την άλλη τον μετέτρεψε
σε σεβασμό και θαυμασμό.

Είχαν περάσει πέντε χρόνια από τότε. Ένα βράδυ είχε ερθει
σπίτι μας ο θεός μου. Μετά το φαγητό, μιλούσαν στο δωμάτιο
του πατέρα μου στο πάνω πάτωμα όλο για το Νιγιαζί μπέη από
το Μοναστήρι που είχε βγει στο βουνό. Είχαν σκοτώσει λείι το
Σεμσή πασά. Ο πατέρας μου κοίταζε, προφέροντας το όνομα
του Σεμσή μπέη, σαν να έλεγε πως είχαν κι άλλοι σειρά να
σκοτωθούν μετά απ' αυτόν.

Μια δυό μέρες μετά από κείνο το βράδυ είπαν πως ο ταγ-
ματάρχης Ενβέρ μπέης θα περνούσε στη Σαλονίκη. Όλοι οι

μουσουλμάνοι της Φλώρινας κατέβηκαν στο σταθμό. Ο πατέρας μου με τους αξιωματικούς φίλους του από το τάγμα των σκοπευτών ήταν μπροστά μπροστά. Μέσα στο πλήθος που ακολουθούσε ήμουν κι εγώ. Το τρένο από το Μοναστήρι σταμάτησε. Ο κόλαγας Ιχσάν μπέης, πλησίασε μαζί με τους άλλους αξιωματικούς και τον πατέρα μου στο παράθυρο ενός βαγονιού. Μίλησαν με ένα κοντό αξιωματικό με μικρό πυκνό μουστάκι. Ζητωκραυγές αντήχησαν στο σταθμό. Το τρένο ξεκίνησε και απομακρύνθηκε μέσα σε ζητωκραυγές «Γιασασίν Χουριέτ! Γιασασίν Βατάν!», «Ζήτω η Ελευθερία! Ζήτω η Πατρίδα!»...

Εκείνη τη μέρα ήταν ή την επομένη που ακούσαμε πως διακηρύχθηκε η Ελευθερία². Ο πατέρας μου κρέμασε μια σημαία στο σελαμλίκι, στο παράθυρο του δωματίου του πάνω απ' το δρόμο. Στο δωμάτιο που μαζευόταν με τους φίλους του. Σ' όλες τις πλατείες και τους δρόμους της Φλώρινας αντηχούσαν νύχτα μέρα νταούλια και ζουρνάδες. Ο πατέρας μου πήρε μόνο τις πρώτες νύχτες μέρος στη λαμπαδοδρομία και γυρνούσε σπίτι αμέσως μετά τη βραδινή προσευχή. Τις επόμενες νύχτες γυρνούσε και πάλι νωρίς στο σπίτι όπως και πριν. Θεωρούσε ότι,τι είχε να κάνει το είχε κάνει. Δεν πήγε στις γιορτές και στις τελετές. Δεν ανακατεύτηκε στους καβγάδες του κόμματος. Δυό μήνες μετά τη διακήρυξη της Ελευθερίας νοίκιασε το σελαμλίκι σ' ένα Ρωμιό γιατρό.

2 Πρόκειται για τη γνωστή σε μας Επανάσταση των Νεότουρκων (1908), με την οποία αποκαθίσταται το σύνταγμα και διακηρύσσεται η ισότητα όλων των υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας χωρίς διάκριση θρησκείας και γλώσσας. [Σ.Τ.Μ.]

Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΜΟΥ

Τί άνθρωπος ήταν Θεέ μου ο πατέρας μου! Όταν πια τον γνώρισα κι έμαθα από κοντά τα χούγια του δεν πίστευα πως ο άνθρωπος αυτός ήταν πατέρας μου. Παιδί και νέος αργότερα τον θεωρούσα πάντα ξένο. Βέβαια από τη φτιασιά του μετώπου μου, τα φρύδια, τα μάτια, το σχήμα της μύτης και του στόματός μου καταλάβαινες με την πρώτη ματιά πως ήμουν γιος του, εκείνος όμως δεν είχε καμιά απ' τις αδυναμίες που είχα εγώ. «Δεν πήρες καθόλου απ' τον πατέρα σου», μου έλεγαν όσοι μας ξέραν και τους δυο από κοντά.

Ήμουν το πέμπτο του παιδί. Όταν ήρθα στον κόσμο ήταν εξηνταενός χρονών. Πέθανε ενενήντα έξι. Εκτός από τα τρία τελευταία χρόνια της ζωής του, όλα τα άλλα τα έζησε υγιής. Αν δεν είχαμε φύγει απ' τη Ρούμελη¹, ίσως να τα είχε ζήσει και αυτά με υγεία.

Ήταν ψηλός και λεπτόκορμος. Έλεγε πως πρέπει να σηκώνεσαι πάντα πριν χορτάσεις απ' το σοφρά, έτρωγε αργά αργά χωρίς βιασύνη, σαράντα φορές μασούσε την κάθε του μπουκιά. Ούτε μια μέρα δεν παραπονέθηκε πως του πονά το στομάχι ή πως δεν έχει κωνέψει καλά. Έμεινε όλη του τη ζωή λεπτός, ποτέ δεν πήρε παραπάνω κιλά. Εγώ δεν κατάφερα να περάσω το μέσο ανάστημα. Δεν μπόρεσα ποτέ μου να πω όχι στα γλυκά, στα ζυμαρικά, κι ιδίως στα νόστιμα καλοψημένα φαγητά, και μετά από τα είκοσι άρχισα να παίρνω κιλά.

Ο πατέρας μου φορούσε ένα μόνο ρούχο χειμώνα καλοκαίρι. Είχε μια χωριάτικη φορεσιά που τη φορούσε όταν πήγαινε στ' αμπέλι και στο χωράφι, και μια για την πόλη που τη φορούσε όταν πήγαινε στο μαγαζί του στο τσαρσί. Εκτός απ' αυτά, από τις πρώτες πρώτες αναμνήσεις που μου έχουν μείνει στο μυαλό εως τη μέρα που έπεσε από συμφόρηση στο

¹ Στα τουρκικά αποκαλείται ακόμη, όπως και παλαιότερα στα ελληνικά, «Ρούμελη» [Rum-ili= χώρα των Ρωμαίων] όλη η Βαλκανική χερσόνησος [Σ.τ.Μ.].

κρεβάτι, φορούσε τις Παρασκευές που πήγαινε στο τζαμί και τις μετρημένες μέρες που διαρκούν τα μπαϊράμια, για τριάντα χρόνια, χωρίς να παλιώσουν ποτέ πάνω του, ένα μαύρο σετρέ πανταλόνι κι ένα μαύρο λεπτό βαμβακερό σακάκι. Το πιο φανταχτερό του ρούχο ήταν το μαβί μάλλινο χοντρό παλτό, που είχε από τη μέσα μεριά και στο γιακά γούνα από σαμούρι. Στο σπίτι τριγυρνούσε με φαρδιά αντεριά.

Εγώ αντίθετα μόλις άρχισαν να περνούν απ' το χέρι μου λεφτά, ξόδευα τα μισά απ' ό,τι κέρδιζα για ρούχα. Δε μου γέμιζαν το μάτι οι ράφτες της Φλώρινας. Ντυνόμουνα στους ράφτες και στα μαγαζιά του Μοναστηριού και της Σαλονίκης. Τα πουκάμισα μου ήταν από φραντσέζικα μεταξωτά, εγγλέζικες ποπλίνες, τα ρούχα μου από εγγλέζικα μάλλινα και φραντσέζικα βαμβακερά. Σε τίποτα δε συμφωνούσα με τον πατέρα μου, ένας όμως από τους λόγους ήταν κι αυτός. Μου καταλόγιζε πως μου άρεσε να κάνω επίδειξη, πως δεν ήξερα την αξία των χρημάτων.

Δε μιλούσε πολύ για τα νειάτα του. Απ' ό,τι ήξερα δεν είχε πολύ καλές σχέσεις με το θείο μου. Δεν τα πήγαιναν καλά οι δυό τους, γι' αυτό και έφυγε όταν ήταν τριάντα χρονών απ' τη Φλώρινα και πήγε στην Ανατολή. Εγκατάσθηκε στο Χαβράν, κοντά στο Αδραμύτι. Ασχολήθηκε ένα χρόνο περίπου εκεί με το εμπόριο. Δεν άντεξε όμως τη νοσταλγία της Φλώρινας και γύρισε πίσω, έπιασε δουλειά, και όταν πια σαραντάριζε παντρεύτηκε. Δεν έβαλε, απ' ό,τι ξέρω, όλη του τη ζωή ποτό στο στόμα, ούτε που έπιασε χαρτί στα χέρια του.

Ούτε νομίζω πως κοίταξε άλλη γυναίκα από τότε που παντρεύτηκε τη μάνα μου. Εγώ άρχισα στα έντεκα τον καπνό και στα δεκαοχτώ το ρακί και το πόκερ. Παντρεύτηκα εικοσιοχτώ χρονών και μέχρι τότε έζησα ελεύθερη ζωή. Παντρεύτηκα αλλά το χούι μου δεν άλλαξε. Αγάπησα τη γυναίκα μου, αγάπησα όμως σαν κι αυτή κι όσες γυναίκες μου άρεσαν, ή μάλλον για να πω την αλήθεια αγάπησα τη γυναίκα μου όπως αγάπησα όσες γυναίκες μου άρεσαν. Πριν παντρευτώ είχα μετρέσα στο Μοναστήρι μια ωραία τραγουδίστρια. Δυό μέρες πριν το γάμο μου ξημερωνόμουνα μαζί της. Και δυό μέρες πάλι μετά το γάμο μου, ήμουνα μαζί της μέχρι να χαράξει.

Όσο στενόψυχος, βιαστικός, ανυπόμονος και σπάταλος είμαι εγώ, τόσο υπομονετικός, ολιγαρκής και μαζεμένος ήταν

αντίθετα ο πατέρας μου, Όταν άρχιζε μια δουλειά επέμενε να γίνει όπως εκείνος ήθελε, ό,τι έλεγε δεν το έπαιρνε πίσω.

Είχε ένα υφασματάδικο δυό βήματα φάρδος και τρία βήθος μέσα στο τσαρσί. Ώρες ολόκληρες μπορούσε να μείνει στο μισοσκόταδο του μαγαζιού πίσω απ' τον μπάγκο ανάμεσα στα τυλιγμένα τόπια των υφασμάτων. Όλες του οι κινήσεις ήταν μετρημένες, αβίαστες. Το μαγαζί του χωρούσε ένα, δυό το πολύ επισκέπτες. Καθόταν και μιλούσε σιγανά ώρες ολόκληρες μαζί τους. Όταν πια σώπαιναν και δε μιλούσαν άλλο, καθόντουσαν με τα κεκριμπαρένια κομπολόγια τους στο χέρι λες και συνέχιζαν έτσι τη συζήτηση, λες κι άκουγαν ακόμα ο ένας τον άλλο. Δεν είχε παραγιό. Ο ίδιος παράγγελλε τον καφέ στο βοηθό του καφετζή που περνούσε μπροστά απ' το μαγαζί, ο ίδιος κατέβαζε και άπλωνε τα τόπια απ' τα υφάσματα, ο ίδιος τα σήκωνε.

Απ' ό,τι έπιανε πότε πότε τ' αυτί μου το κύριο θέμα συζήτησης με όσους φίλους του ερχόντουσαν στο μαγαζί να τον δουν, ήταν η θρησκεία. Συζητούσαν ώρες ατέλειωτες για τη δικαιοσύνη και την ορθότητα του ισλάμ, έλεγαν ιστορίες για τη Μέκκα και τη Μεδίνα, πλέκαν εγκώμια για τα τζαμιά της Κωνσταντινούπολης. Άλλο αγαπημένο θέμα συζήτησης ήταν η ιστορία των Οθωμανών. Στο μαγαζί του άκουσα για πρώτη φορά το όνομα του Ναμίκ Κεμάλ². Κι εκείνος και οι φίλοι του ήταν από τους ανθρώπους που δεν αμφέβαλαν ούτε ως Οθωμανοί, ούτε ως άτομα, στιγμή για τον εαυτό τους. Θεωρούσαν ότι είχαν δίκιο ό,τι κι αν άκουγαν. Γι' αυτούς ό,τι κι αν έκαναν οι Οθωμανοί είχαν δίκιο.

Δε συνήθιζαν να παραπονιούνται επειδή ήταν λίγο το κέρδος τους ή να κοκορεύονται επειδή ήταν πολύ. Πέντε με έξι φορές με πήγε το πολύ στο μαγαζί του όταν ήμουν παιδί. Ήθελε να με συνηθίσει στη δουλειά του. Δεν το πήρα καθόλου στα ζεστά. Ήταν άνθρωπος που ό,τι έλεγε έπρεπε να γίνει. Έκανε ή έβαζε να του κάνουν ό,τι έβαζε στο μυαλό του. Γρή-

2 Namik Kemal (1840-1888) ο σημαντικότερος Οθωμανός ποιητής της περιόδου των μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ), κύριος εκπρόσωπος του Ρομαντισμού, ασχολήθηκε παράλληλα με το θέατρο, το δοκίμιο, το μυθιστόρημα και την κριτική. Υπήρξε εκφραστής των πολιτικών ιδεών των Νεοτούρκων. [Σ τ. Μ.]

γορα κατάλαβε πως δε μου άρεσε αυτή η δουλειά. Κι επειδή δε μου άρεσε δεν επέμεινε. Νομίζω πως δε με ζόρισε γιατί πίστευε πως δεν πρέπει να αναγκάζεις κάποιον να κάνει μια δουλειά που δεν αγαπά. Περίμενε να τελειώσω το γυμνάσιο. Το καλοκαίρι που το τέλειωσα με έβαλε γραφιά σε ένα συμβολαιογράφο. Εργάστηκα με χαρά πλάι του. Γελούσαν τα μάτια του πατέρα μου βλέποντας το ενδιαφέρον μου. Αποφάσισε να με σπουδάσει. Είχε κάτι φίλους από τη Φλώρινα που ήταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο γιατρός Ταχσίν μπέης ο ταγματάρχης. Του έγραψε γράμμα και το Σεπτέμβρη πήραμε κι οι δυό το τρένο από τη Φλώρινα για τη Σαλονίκη. Δεν μπορούσε να κάνει πολλή ώρα συζήτηση με μένα και τους φίλους μου. Στο δρόμο μου είπε ίσα ίσα δυο τρία σύντομα λόγια για τη μάθηση, για τις αρετές της γνώσης κι έμεινε περισσότερη ώρα σιωπηλός. Στη Σαλονίκη μείναμε μια νύχτα σε ξενοδοχείο, στο ίδιο δωμάτιο. Την επομένη μ' ανέβασε στο βαπόρι. Μου έδωσε να του φιλήσω το χέρι και μου ευχήθηκε καλή τύχη. Στην Κωνσταντινούπολη, όταν κατέβηκε απ' το βαπόρι, με αντάμωσε ο γιατρός Ταχσίν μπέης. Με έγραψαν οικότροφο στο Λύκειο Κωνσταντινουπόλεως. Φοίτησα δυό χρόνια. Τα καλοκαίρια συνέχισα να δουλεύω πλάι σ' εκείνο το συμβολαιογράφο στη Φλώρινα. Εκείνα τα δυό χρόνια ήταν η πιο καλή εποχή που πέρασα με τον πατέρα μου. Τον τρίτο χρόνο, στην τελευταία τάξη, τα μαθήματα μου φάνηκαν βουνό. Ο πατέρας μου νόμιζε πως μου άρεσε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου και πως θα γινόμουν συμβολαιογράφος, έλα όμως που εμένα μου άρεσε η κόρη του, κι όχι το επάγγελμά του. Ήταν η πρώτη μου αγάπη. Τα σπίτια μας ήταν γειτονικά. Είχαμε μεγαλώσει μαζί μέχρι να βάλει εκείνη το τσαρσάφι και να κλειστεί στο σπίτι. Σαν έβλεπα το χέρι της να κλείνει το παράθυρο ή να τραβά την κουρτίνα μ' έπιανε ταχυπαλμία. Είχα πέσει με το μούτρα στη δουλειά για να της πει καλά λόγια ο πατέρας της για μένα. Και ο πατέρας της με κοίταζε σαν γαμπρό. Την τρίτη χρονιά άφησα μετά το δεύτερο μήνα το σχολείο. Είχα πολύ καλές σχέσεις με το μεγάλο γιο του θείου μου απ' τη μεριά της μάνας μου, τον Ζουλφικιάρ, δυό χρόνια μεγαλύτερο μου. Αλληλογραφούσαμε. Ήρθε και με αντάμωσε στη Σαλονίκη, όταν κατέβηκα απ' το βαπόρι. Είχε πεθάνει στο μεταξύ ο θείος μου και του είχε

αφήσει ένα μεγάλο τσιφλίκι. Είχε πολλά λεφτά. Τρεις μέρες γλεντούσαμε στη Σαλονίκη. Έτσι γύρισα πίσω στη Φλώρινα. Ο πατέρας μου στεναχωρήθηκε πολύ που γύρισα. Μοναδική του ελπίδα ήταν να πιάσω πάλι δουλειά πλάι στο συμβολαιογράφο. Εγώ όμως είχα αλλάξει. Δε μ' ενδιέφερε πια η κόρη του. Αυτός ήταν ο λόγος που ξέσπασε ο πρώτος καβγάς με τον πατέρα μου. Μέχρι εκείνη την ηλικία δεν έλεγα ότι σε ό,τι μου έλεγε. Και το λαιμό να μου 'κοβε δε θά 'βγαζα κιχ. Είπε πως είμαι άμυαλος, ανεύθυνος, άστατος, πως δε θα γίνω ποτέ μου άνθρωπος. «Θα γίνω, θα το δεις» του είπα. Του είπα πως δε θα φάω εγώ τη ζωή μου βάζοντας σφραγίδες σ' ένα συμβολαιογραφείο, ούτε μετρώντας με τον πήχη υφάσματα στο μαγαζί του. Η μάνα μου έβαλε τα κλάμματα: «Μουσταφά μου, πατέρας σου είναι, το λέει για το καλό σου, μην του πηγαίνεις κόντρα παιδί μου». Σώπασα, ήταν όμως αργά. «Σπάσε τα μούτρα σου, εγώ όμως να μη σε ξαναδώ στα μάτια μου!» μου είπε δείχνοντάς μου την πόρτα. Βγήκα απ' το σπίτι χωρίς να κοιτάξω πίσω μου. Δυό μήνες τριγυρούσα άσκοπα στο Μοναστήρι μαζί με το γιο του θείου μου. Δεν άφησα γλέντι για γλέντι, στιγμή δεν πήγε το μυαλό μου στο σπίτι μου. Έμεινα κι ένα μήνα στο τσιφλίκι του θείου μου στην Κορυτσά. Το καλοκαίρι ήμουνα καταχρεωμένος στον ξάδελφό μου. Μπήκα στις δημοπρασίες. Ανέλαβα να μαζέψω τους φόρους τριών χωριών³. Το καλοκαίρι εκείνο το πέρασα στα χωριά. Γυρνούσα τ' αλώνια πάνω στο άλογο. Χρόνια είχαν να δουν τόση καλή σοδειά. Το Σεπτέμβρη γύρισα στη Φλώρινα. Ξεπλήρωσα τα χρέη μου, ντύθηκα, σιγουρίστηκα, μού 'μειναν και τριακόσιες χρυσές λίρες στην τσέπη. Τόσα λεφτά δεν κέρδιζε ο πατέρας μου ούτε σε τρία χρόνια. Μπήκα στο σπίτι με τη μύτη ψηλά λες κι είχα πατήσει κάστρα. Η μάνα μου και τ' αδέρφια μου χάλασαν τον κόσμο απ' τη χαρά τους σαν με είδαν. Κρατούσα σε όλους δώρα. Φορούσα ρούχα που δεν τά 'βλεπες στη Φλώρινα, που ταίριαζαν μόνο σε κυρίου από το Μοναστήρι. «Πού είναι ο πατέρας;» ρώτησα «που είπε πως δε θα γίνω άνθρωπος; Νά

3 Το οθωμανικό κράτος παραχωρούσε από τον ΙΣΤ' αιώνα σε ενοικίαση στον πλειοδότη σε δημοπρασία το δικαίωμα είσπραξης των διαφόρων φόρων του κράτους [Σ.τ.Μ.]

‘μαι ήρθα. Ν’ ανοίξει τώρα τα μάτια του να με δει...» Έβαλα τ’ ολόγιομο πουγγί μου και τους το έδειξα: «Είναι όλα χρυσά!... Εγώ τα κέρδισα...». «Μηράβο, για το καλό σου νά ‘ναι, να σου φέρουν τύχη παιδί μου» είπε η μάνα μου που με αγκάλιασε και με μύριζε όπως μ’ αντάμωνε πάντα χωρίς να δώσει ιδιαίτερη σημασία στο χρυσό πουγγί και στα ρούχα μου, προσπαθώντας να με ηρεμήσει, να χαμπλώσει τον τόνο της φωνής μου. Οι δυό μου αδελφές τριγυρνούσαν όλο χαρά γύρω μου ξεφωνίζοντας: «Αχ, τί ωραίο που είναι το φέσι σου! Κι οι γκέπτες σου! Αχ καλέ έχεις μαργαριτάρι στη γραβάτα! Τί ωραία πού ‘ναι τα ρούχα σου! Τί ωραίο γιλέκο! Έχεις κι αλυσσίδα. Είναι χρυσή; Πήρες ρολόι; Για να το δούμε...»

Ο πατέρας μου είδε από πάνω απ’ το παράθυρο του πως ήρθα. Βγήκε απ’ το δωμάτιό του κι άκουσε μπροστά απ’ την πόρτα αυτά που λέγαμε. Όταν σταμάτησε κάπως ο θόρυβος απ’ τις φωνές της μάνας μου και των αδελφών μου, άκουσα πάνω τα βήματά του. Πλησίασε, σταμάτησε στη σκάλα του πάνω πατώματος. Εμείς ήμασταν στο σοφά στο κάτω πάτωμα. Με κοίταξε από εκεί που ήταν χωρίς να λέει τίποτα. Πόσο κράτησε εκείνο του το βλέμμα; Ακόμα δε μπορώ να πω. Η μάνα μου σώπασε. Τ’ αδέλφια μου φοβήθηκαν. Μια σιωπή έπεσε στο σπίτι. Με κοίταξε αμίλητος, περίμενε να μιλήσω πρώτος ενώ. Ήταν τόσο διαπεραστική η ματιά του που σε τρυπούσε. Αναγκάθηκα να μιλήσω:

«Ορίστε, μέσα σε τρεις μήνες...»

Άφησα την κουβέντα στο στόμα μου:

«Τα κέρδισες σύμφωνα με το νόμο του Θεού;» Θάρρεψα:

«Δεν τά ‘κλεψα! Βεβαίως και τα κέρδισα νόμιμα...»

«Μουλτεζίμης⁴

δηλαδή θα μου γίνεις τώρα;» Δεν κρατήθηκα:

«Δούλεψα για την κυβέρνηση. Κανένα δεν έκλεψα. Τη δουλειά μου την έδωσε η κυβέρνηση...»

Πέταξα στα πόδια του το πουγγί που κρατούσα στα χέρια μου.

«Πάρε, σου πληρώνω όσα έδωσες ως τώρα απ’ την τσέπη σου για μένα, για σχολείο, ρούχα, φαγητό! Κράτα τα όλα...»

Το κλώτσησε με την άκρη του ποδιού του και μου χύμηξε;

4 Φορολήπτης, φοροεισπράκτορας [Σ.τ.Μ.]

«Αυτά τα λεφτά δεν μπαίνουν σε τούτο το σπίτι! Τρέχα να φας στα μαγερεία πού 'μαθες να τρως!»

Γύρισε την πλάτη και μπήκε στο δωμάτιό του.

Αυτή του η πλευρά με εξαγρίωνε. Δεν ήξερε τί θα πει οίκτος, συγχώρια. Ή δεν το έδειχνε. Με τη σκληρή του στάση σε καταπίεζε. Η μάνα μου έπεσε κάτω λιπόθυμη. Οι αδελφές μου άρχισαν να κλαίνε στριγγλίζοντας.

Συνεφέραμε τη μάνα μου. «Δεν πρόκειται να του χαλαλίσω το δίκιο μου και να φύγεις εσύ απ' το σπίτι» μου είπε μόλις άνοιξε τα μάτια της και στάθηκε όρθια. Έμεινα στο σπίτι. Για μήνες όμως δεν έκατσε ο πατέρας μου στον ίδιο σοφρά με μένα. Δε μου απνύθινε το λόγο. Έτρωγα έξω και γυρνούσα το βράδυ σπίτι να πλαγιάσω.

Μετά το Βαλκανικό πόλεμο και ώσπου να με πάρουν στρατιώτη οι σχέσεις μας ήταν συνέχεια κακές. Τη νύχτα που με κάλεσαν στρατιώτη με φώναξε στο δωμάτιό του. Καθήσαμε μαζί με τη μητέρα μου και τ' αδέλφια μου. Φάγαμε όλοι μαζί φαγητό. Δε μου έδωσε καμία συμβουλή, ούτε έκανε άλλη κουβέντα. Δεν με ρώτησε καν τί έκανα τα δύο χρόνια που δε βλέπομασταν. Έπειτα κατάλαβα ότι είχε φερθεί μ' αυτόν τον τρόπο μόνο και μόνο για να ευχαριστήσει τη μάνα μου, εξασφαλίζοντας έτσι πως θα περάσω την τελευταία μου νύχτα πλάι της στο σπίτι. Αλλοιώς, και να πέθανα δάκρυ δε θά χύνε αν δε γινόμουνα άνθρωπος όπως εκείνος με ήθελε.

Το Κοράνι ήταν η μεγαλύτερη πηγή ευτυχίας για τον πατέρα μου. Θαρρείς πως τού 'χαν χαρίσει το μικρό εκείνο μαγαζί στο τσαρσί, το σπίτι, τη γυναίκα, τα παιδιά του, το αμπέλι και κείνο το χωράφι του μιάμιση ώρα από τη Φλώρινα, για να συμπληρώνουν τη μεγάλη εκείνη απέραντη χαρά που του προσέφερε το Κοράνι. Θεωρούσε ότι δεν το έλειπε τίποτα. Ό,τι ζητούσε και δεν το έβρισκε στο μαγαζί το έβρισκε στο τζαμί. Κι αν δεν το έβρισκε ούτε στο τζαμί ούτε στο μαγαζί, πήγαινε στο αμπέλι ή στο χωράφι του. Πέρα απ' αυτά ήταν πάντα στο σπίτι.

Στο σοφρά καθόμασταν πάντα όλοι μαζί. Γύρω από ένα ξύλινο στρογγυλό σοφρά, καθόμασταν πάνω στα πόδια μας ο ένας πλάι στον άλλο και τραβούσαμε πάνω απ' τα γόνατα το τραπεζομάντηλο του σοφρά. Εκείνος καθόταν σταυροπόδι στην πάνω μεριά. Όταν ήμουν μικρός έπαιρνε εμένα στα δεξιά του και τη μικρή μου αδελφή τη Μεριέμ στα αριστερά

του. Απέναντι του καθόταν η μητέρα μου με τη μικρότερη από μένα Χουριγιέ. Πριν παντρευτώ έβαλε τη γυναίκα μου να κάτσει στα δεξιά του. Πριν αρχίσομε να τρώμε τον περιμέναμε να απαγγείλει μέχρι τέλους την προσευχή του. Με τους αγκώνες κολλημένους στο σώμα του, έτεινε προς τα μπρος ενωμένα τα χέρια του με τα μακριά, λεπτά δάχτυλα, και με φωνή που μόλις ακουγόταν έλεγε την προσευχή του. Μέναμε όλοι ακίνητοι για προσευχή με τα χέρια ανοικτά. Όταν τελείωνε έλεγε «Αμήν» φέρνοντας τα χέρια του στο πρόσωπο, κι έπειτα έπαιρνε το κουτάλι, και το άπλωνε στο ταψί που ήταν στη μέση. Φέρναμε κι εμείς μαζί του τα χέρια μας στο πρόσωπο και παίρναμε στα χέρια μας τα κουτάλια. Έτσι κι έκανε κανένας το λάθος ν' απλώσει το χέρι στο φαγητό πριν αρχίσει να τρώει εκείνος, έδινε χωρίς να λυπηθεί μια στο χέρι που απλώθηκε με το πίσω μέρος του κουταλιού του.

Από το φαγητό σπκωνόμασταν πάλι με την προσευχή. Μετά το φαγητό η μητέρα μου, και όταν πια πέθανε η μητέρα μου η γυναίκα μου, έψηνε τον καφέ και η Χουριγιέ του τον πήγαινε στο δωμάτιο.

Καθόταν κι έπινε κουκουβιστός τον καφέ του στη γωνιά του δωματίου. Τον έπινε σκεπτικός με τα μάτια καρφωμένα πάντα στο ίδιο μέρος, κι όταν τον τελείωνε έδινε πίσω το φλυτζάνι στην αδελφή μου, σπκωνόταν, κατέβαζε απ' το ράφι τους κονδυλοφόρους, τα πινέλλα και τα γυαλιστερά του κουτιά, κι αφού τα τακτοποιούσε δεξιά κι αριστερά του, καθόταν μπροστά στο αναλόγιο. Ήμασταν εφτά αδέρφια. Τα έξι στη ζωή. Ο μεγάλος μου αδελφός ο Νιγιαζί είχε πεθάνει μικρός. Είχε βάλει λοιπόν στο μυαλό του να γράψει από ένα Κοράνι καί για τους έξι μας με το χέρι. Απέδιδε μεγάλη αξία στη δουλειά αυτή, σαν να άφηνε μια μεγάλη κληρονομιά στον καθένα μας. Μόνο τρία Κοράνια μπόρεσε να ολοκληρώσει. Τα έδωσε στις τρεις μεγάλες μου αδελφές όταν παντρεύτηκαν. Το τέταρτο το έγραφε για μένα. Ήμουν το μόνο αγόρι του που ζούσε. Όταν παντρεύτηκα και μάλιστα όταν γεννήθηκε το πρώτο μου παιδί και ήταν γιος, έδωσε ακόμα μεγαλύτερη σημασία στο Κοράνι που θα μου έγραφε. Πήρε μεγάλες κόλλες χαρτί. Πριν τις καθαρογράψει σχεδίασε στα λευκά χαρτιά αμέτρητα δείγματα διακόσμησης. Πλησίαζε τα ενενήντα. Όπως ακριβώς είχε μείνει στις πρώτες μου αναμνήσεις καθόταν κάθε βράδυ κι έβγαζε ώρες ολόκλη-

ρες τα μάτια του μπροστά στο αναλόγιο. Έσκυβε πάνω στις σελίδες που έγραφε φορώντας κάτι γιαλιά με λεπτό ασημένιο πλαίσιο, και δούλευε αργά αργά με μεράκι τα διακοσμητικά σχέδια που σκορπούσε ανάμεσα στους στίχους, ένοιωθε μεγάλη ευτυχία αν κατόρθωνε να τελειώσει μια σελίδα τη νύχτα.

Πράγματι, τί άνθρωπος ήταν αυτός Θεέ μου! Τέτοιο γινάτι δεν είχε άλλος. Παρόλο που δεν μου το είπε ανοιχτά, πολύ αργότερα κατάλαβα ότι όταν ήμουν πολύ μικρός, πριν προσπαθήσει να με συνηθίσει στο μαγαζί του, ήθελε να με κάνει να αγαπήσω όλα εκείνα τα μέρη, τα δάση, τα ποτάμια, τους βουνίσσιους δρόμους όπου είχε περάσει τη ζωή του. Με έπαιρνε μαζί του τον Αύγουστο που μάζευαν τη σοδειά, τα καλαμπόκια. Ξεκινούσαμε τ'απόβαδο μαζί απ'το σπίτι. Από το χωματόδρομο πλάι στον ποταμό ανηφορίζαμε στο Σαρίμесе. Ήταν ολοζώντανος άνθρωπος. Εγώ ήμουν τότε εφτά με οχτώ χρονών. Εκείνος πρέπει να ήταν κοντά στα εβδομήντα. Με ανέβαζε στο γάιδαρο κι εκείνος πήγαινε πεζός. Κάπου δυο ώρες κρατούσε η διαδρομή. Δεξιά κι αριστερά μας τύλιγαν σκιές. Φθάναμε στο χωράφι όταν πια έπεφτε η νύχτα. Το χωράφι μας ήταν ψηλά, στην πλαγιά. Το ποτάμι κυλούσε χαμηλά, στο κάτω μέρος. Μόλις φθάναμε στο χωράφι άρχιζε χωρίς καμιά βιασύνη τις βραδινές προετοιμασίες. Ξεφόρτωνε το γάιδαρο, τού 'βγαζε το σαμάρι και τον έδενε λίγο πιο πέρα. Έπειτα μαζεύαμε μαζί ξερόκλαδα κι ανάβαμε φωτιά στο μέρος που είχε ξεφορτώσει. Έστρωνε πλάι στη φωτιά τη χοντρή του πατατούκα απόπροβιά, και μ' έβαζε να κάτσω. Τρώγαμε καθισμένοι αντικρουστά. Χαμηλά στις απέναντι πλαγιές, στην αντίπερα όχθη του ποταμού έκαιγαν που και που μικρές και μεγάλες φωτιές. «Κοίτα» μου έλεγε «κομιτατζήδες. Βούλγαροι κομιτατζήδες...». Μου έδειχνε τους άντρες που τριγύριζαν πλάι στις φωτιές, κάτι μαύρες κουκίδες στην απέναντι όχθη. Θά 'ταν κάπου εφτά οχτώ χρόνια πριν τη διακήρυξη της Ελευθερίας. Όπου κι αν ήμασταν, ό,τι ώρα κι αν ήταν, κάποιος πυροβολισμός, ο ήχος κάποιου μάρουζερ έσχιζε τη νύχτα στα δυο. Στα σπίτια έλεγαν όλο ιστορίες για σκοτωμένους και λαβωμένους. Κοίταζε χωρίς να ξεκολλά τα μάτια του απ' τις φωτιές της απέναντι όχθης. «Λύσσαξαν...» τον άκουγα να μουρμουρίζει μέσα απ' τα δόντια του.

Μετά το φαγητό με τύλιγε με την πατατούκα και μ' έβαζε να πλαγιάσω. Τα σκοτάδια, οι πυροβολισμοί, οι φωτιές που καί-

γαν και όλες εκείνες οι ιστορίες με τους σκοτωμένους, έκαναν φοβηρούς συνδυασμούς μες στο παιδικό μου μυαλό. Ήμουν όμως παιδί, δεν είχα πολλή αντοχή, κι έτσι όσο κι αν φοβόμουν, όσο κι αν τρόμαζα μ' έπαιρνε μετά από λίγο ο ύπνος. Τον ένοιωθα πότε πότε μες στον ύπνο μου να με σκεπάζει. Έβλεπα όνειρα τρομακτικά, ξυπνούσα κάθε λίγο και λιγάκι. Εκείνος ήταν πάντα, όπως τον είχα αφήσει, καθισμένος σταυροπόδι πλάι στη φωτιά. Κοίταζε ακόμα τους κομιτατζήδες στην απέναντι όχθη. Δεν ήταν καθόλου μακριά, τριακόσια με τετρακόσια βήματα όλα κι όλα πιο πέρα, όσο φτάνει ένα βόλι. Κάτι άντρες όλο μαλλιά και γένεια, και σταυρωτά στο στήθος τα φισέκια τριγυρνούσαν γύρω απ' τις αναμμένες φωτιές. Έπεφτε κάθε τόσο η λάμψη απ' τις φλόγες στα μεταλλικά κομμάτια απ' τα χάμουρα και τ'ά'κανε να λάμπουν, κι έπειτα πάλι σκοτεινίαζαν καθώς έπεφταν πάνω τους οι σκιές. Έπιναν έως αργά τη νύχτα κρασί και τραγουδούσαν βουλγάρικα τραγούδια. Ο αέρας μας έφερνε τα τραγούδια τους. Μερικές φορές ακούγονταν ακόμα κι οι ομιλίες τους. Ο πατέρας μου κοίταζε χωρίς να παίζει το μάτι του. Έσκυβε, έριχνε ένα δυο καλαμπόκια στη φωτιά και τα έτρωγε. Με κοίταζε να κοιμάμαι με ήρεμα, ατάραχα μάτια. Ήταν τόσο μακριά απ' το φόβο τα μάτια του που και τίποτα να μην έλεγε σου έδιναν ασφάλεια. Μόλις τον κοίταζα στα μάτια μ' έπαιρνε ο ύπνος. Τα επόμενα χρόνια έγιναν όλο και περισσότερες οι συμπλοκές.

Παρόλο που δεν έδωσα ποτέ μου μια ξεκάθαρη απάντηση σε τούτο το ερώτημα, μου φάνηκε, τη μέρα που θα φεύγαμε πια απ' τη Ρούμελη, πως είχα βρει κάποια ερμηνεία γι' αυτή του τη συμπεριφορά. Άλλωστε τον πατέρα μου τον κατάλαβα σιγά σιγά με τη ζωή, όταν έφτασα κι εγώ στην ηλικία του, όχι τα χρόνια που ζούσαμε μαζί. Τότε δαισθάνθηκα, στα πράγματα που κάναμε, όμοια ή ανόμοια, ότι ήμασταν πατέρας και γιος, ότι ήμασταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο, και τον αγάπησα.

Παρακολούθησε τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας διαβάζοντας το Κοράνι και κάνοντας προσευχές. Ποτέ του δεν είπε ανοικτά τι περίμενε από τη νίκη στον πόλεμο. Δεν ήταν πολύς καιρός, ήταν μόλις δέκα χρόνια που είχε αποσπασθεί η μουσουλμανική Μακεδονία με τα τζαμιά και τα κτισμένα με μπαγδατί σπίτια της Φλώρινας και της Σαλονίκης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Βαλκανικός Πόλεμος, ο Δεύτερος

Βαλκανικός Πόλεμος, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας δεν ήταν παρά πόλεμοι που ο ένας διαδεχόταν στα μάτια του τον άλλο. Στον πρώτο και στο δεύτερο είχαμε νικηθεί, δεν είχε όμως τελειώσει ο πόλεμος, συνεχιζόταν ακόμα. Και να που στο τέλος νικήσαμε. Πρέπει να είχε βαθεί μέσα του την ελπίδα πως θα πάρομε πίσω τα μέρη που είχαμε χάσει στους δυό πρώτους πολέμους. Παρόλο που η Φλώρινα είχε περάσει στα χέρια των Ελλήνων εκείνος την έβλεπε ακόμη σαν μια οθωμανική πολιτεία. Ήταν από εκείνους τους ξεροκέφαλους Ρουμελιώτες που δεν αναγνώριζε άλλο σωστό από αυτό που ήξερε. Ποτέ δεν είχε αποδεχτεί την ήττα. Έχω την εντύπωση πως με έσερνε, παιδί τότε, σ' εκείνα τα έρημα αλώνια στα βουνά για να μου δείξει ότι δε φοβόταν κομιτατζήδες και σαχλαμάρες, ότι δε δεχόταν να φοβηθεί στα χώματα αυτά που ήξερε σε ποιόν ανήκαν! Θα πρέπει κιόλας να πίστευε πως δεν μπορούσαν να του κάνουν κακό οι κομιτατζήδες. Ήταν άνθρωπος αγαππτός στην πόλη. Ήταν ο πιο στενός φίλος του πιο επίλεκτου αξιωματικού του Τάγματος Σκοπευτών. Ίσως πάλι να πίστευε, σκέφτηκα αργότερα, πως αν του συνέβαινε κάτι οι φίλοι του αξιωματικοί δε θα χαράμιζαν τα βουνά της Μακεδονίας στους κομιτατζήδες.

Όταν υπογράφηκε η συνθήκη της Λωζάνης κι ακούσε πως θα μας ανταλλάξουν ως Τούρκους της Δυτικής Μακεδονίας με τους Ρωμιούς της Ανατολής, δεν ήθελε να το πιστέψει. «Δε γίνεται κάτι τέτοιο!» έλεγε. Όταν έγινε σίγουρο το νέο τον έπιασε το πείσμα του: «Εγώ δε φεύγω απ' τη Φλώρινα!» «Μπρε μπαμπά, μπρε Ιμπραήμ εφέντη, μην το λες, ξέχασες τί τραβήξαμε τούτα τα τρία χρόνια που ήταν οι Έλληνες στην Ανατολή; Αλλού ο στρατός μας, αλλού η κυβέρνηση μας κι αλλού εμείς; Εκεί αρμόζει να είμαστε εμείς...» του λέγαμε. Του τό' πα εγώ, του τό' παν οι φίλοι του, δεν έπαιρνε από λόγια. Οι προετοιμασίες της αναχώρησης προχωρούσαν. Μια μέρα παραδώσαμε το σπίτι μας σε μια ταλαιπωρημένη οικογένεια Ρωμιών που είχε έρθει από κάποιο χωριό της Προύσας και ξεκινήσαμε.

Δεν άνοιξε ίσαμε τη Σαλονίκη το στόμα του ο πατέρας μου. Κοίταζε απ' το παράθυρο του τρένου τη γη, τα βουνά, τις πέτρες της Μακεδονίας. Είχε μια πολυθρόνα με ψηλή πλάτη από ξύλο βαλανιδιάς. Τη μέρα που θα ανεβαίναμε στο βαπόρι στη Σαλονίκη, τον βάλουμε να κάτσει για να μην κουραστεί στην

πολυθρόνα του μπροστά στις σκάλες που κατέβαιναν στην αποβάθρα, όσο διαρκούσαν οι διατυπώσεις του ταξιδιού. Περιμένε έτσι αφηρημένος, αμίλητος στην πολυθρόνα του. Όταν επρόκειτο να μπούμε στο βαπόρι, άρπαξε ξαφνικά με τα δύο του χέρια τα κάγκελα της σκάλας προς της αποβάθρα. Ήταν ενενήντα τριών χρονών. Όλο δύναμη ακόμα. Τρεις άντρες, εγώ, ο Φεχίμα Τσαούς και ο Σαλίχ μπέης δεν καταφέραμε να του λύσομε τα δάχτυλα. «Ο τόπος μου είναι η Φλώρινα» έλεγε. «Σε κανένα δεν αφήνω τους νεκρούς μου: Δεν αφήνω τη γη μου: Πηγαίνετε εσείς, εμένα ανεβάστε με στο τρένο να γυρίσω στη Φλώρινα. Να πεθάνω στη Φλώρινα...»

Το βαπόρι θα ξεκινούσε κι εκείνος δεν έλεγε να καταλάβει. Με δυσκολία σπκώσαμε στο τέλος τρεις άνθρωποι την πολυθρόνα του, ξεκολλήσαμε τα δάχτυλά του απ' τα κάγκελα. Παρέλυσαν όμως τα πόδια του. Τον ανεβάσαμε στο βαπόρι πάνω στην πολυθρόνα, με κομμένα θαρρείς τα χέρια και τα πόδια του. Είχε όμως τα λογικά του, μιλούσε ήρεμα όπως πριν. Εγκατασταθήκαμε πρόσφυγες στα Βουρλά. Τρία χρόνια έζησε κατάκοιτος στα Βουρλά τη νοσταλγία του. Κάρφωνε κάπου τα μάτια του κι έμενε έτσι βυθισμένος ώρα πολλή. Καμιά φορά, μην αντέχοντας άλλο έλεγε «Αχ, δεν έπρεπε να αφήσω εγώ τη Φλώρινα. Στη Φλώρινα έπρεπε να πεθάνω!» κι αντανακλούσε το βλέμμα του, βλέμμα καθαρόαιμου αλόγου, κι ας είχαν αρχίσει να πέφτουν μέσα του σκιές, το φως του ουρανού της Μακεδονίας κι η φαρδυκάπουλη, ορθόστητη γραμμή των βουνών της φώτιζε το πρόσωπό του, λες κι είχαν αποτραβηχτεί τα σύννεφα.

Ο ΘΕΙΟΣ ΜΟΥ

Το τρένο περνούσε από την όχθη του ποταμιού στη Φλώρινα. Το τρένο της Σαλονίκης έφτανε τις βραδινές ώρες. Τις ήσυχες, απάνεμες νύχτες, ο ερχομός του, τα τριξίματα που κάνουν οι τραβέρσες και τα σφυρίγματά του ακούγονταν ως το σπίτι μας. Ο θείος μου έπαιρνε από το Εκσίσου το τρένο της Σαλονίκης κι ερχόταν να μας δει.

Τους χειμωνιάτικους μήνες που μίκραιναν οι μέρες, είχε πια σκοτεινιάσει όταν ερχόταν το τρένο. Είχαμε ήδη φάει το βραδινό, κι είχαμε σπκωθεί απ' το σοφρά. Στο κάτω πάτωμα του σπιτιού μας, είχε στο σοφά μια μεγάλη σόμπα του τοίχου. Τρώγαμε εκεί μπροστά απ' τη σόμπα το βραδινό φαγητό. Ο πατέρας δε μας άφηνε να ρίξομε άλλα ξύλα στη σόμπα μετά το φαγητό. Στο δωμάτιο του στο πάνω πάτωμα έκαιγε μια δεύτερη σόμπα, που το κάτω της μέρος ήταν από παχύ φύλλο σιδήρου και το πάνω από μπακίρι. Κάτω απ' το σίδερο είχε τούβλα. Το μπακιρένιο της τμήμα ήταν το καζάνι του νερού. Το μπουρί της περνούσε μέσα απ' το καζάνι. Πάνω στο καζάνι είχε προστεθεί ένας δίσκος με άμμο, φαρδύς ίσαμε πέντε δάχτυλα. Έλεγαν πως τα τούβλα κρατούσαν τη θερμοκρασία του νερού στο καζάνι, και ο δίσκος με την άμμο τραβούσε την υγρασία. Η κούνια της Μεριέμ, της πιο μικρής αδελφής έμενε όλο το χειμώνα στο δωμάτιο του πατέρα. Το βράδυ, μετά το φαγητό ήθελε να καθόμαστε κι εμείς στο δωμάτιό του. Δε μας άρεσε καθόλου, ούτε στη Χουριγιέ ούτε σε μένα, να καθόμαστε στο δωμάτιο του πατέρα. Ήταν σκληρός άνθρωπος. Δεν ήξερε τί θα πει να γελάς, να μιλάς, να κάνεις αστεία. Ή τουλάχιστον έτσι μας συμπεριφερόταν. Όταν σπκωνόμασταν από το σοφρά κι ανέβαινε εκείνος στο δωμάτιό του, καθυστερούσαμε όσο μπορούσαμε περισσότερο κάτω χωμένοι πλάι στη σόμπα του τοίχου. Η μάνα μου σήκωνε το σοφρά, έπλενε τα πιάτα. Όταν πια άρχιζαν να σβήνουν σιγά σιγά τα ξύλα της σόμπας του τοίχου -τα τελευταία είχαν ριχτεί την ώρα περίπου της απογευματινής προσευχής- σκέπαζε η μάνα μου με τις στάχτες τους

τα κάρβουνα να μείνουν ως το επόμενο πρωί. Τα βουνά γύρω μας ήταν γεμάτα χιόνι. Νοιώθαμε το σοφά να κρυώνει σιγά σιγά καθώς εσβηνε η φωτιά της σόμπας. «Άντε στο δωμάτιο του πατέρα σας!» μας έλεγε η μάνα μου βλέποντάς μας να κρυώνομε «Φρόνιμα φρόνιμα, χωρίς να κάνετε θόρυβο! Γράφει το Κοράνι, μην τον ζαλίζετε...»

Σταματούσαμε αμέσως την κουβέντα στη σκάλα κι ανεβαίναμε στις μύτες των ποδιών μας αθόρυβα πάνω. Πριν την ανοίξομε στεκόμασταν για λίγο μπροστά απ' την πόρτα. Με κοίταζε η Χουριγιέ, την κοίταζα κι εγώ. Ποιος απ' τους δύο μας θα την άνοιγε; Στο τέλος την άνοιξε ο ένας σιγά σιγά, λες και δε θα την άκουγε ο πατέρας. Στεκόμασταν ακόμα για λίγο στο κατώφλι της πόρτας νοιώθοντας στο πρόσωπό μας τη ζεστασιά του δωματίου, στην πλάτη μας το κρύο του σοφά. Με κοίταζε η Χουριγιέ, την κοίταζα κι εγώ. Μήπως κάναμε θόρυβο; Ο πατέρας με το αναλόγιο τραβηγμένο μπροστά του, μας κοίταζε πάνω απ' τα γυαλιά του. «Μπειτέ μέσα! Μην κρατάτε ανοικτή την πόρτα...» μας έλεγε αν στεκόμασταν έτσι πολύ. Κι ενώ εμείς μπαίναμε στο δωμάτιο, εκείνος βουτούσε πάλι τον κονδυλοφόρο του στο μελανοδοχείο σκύβοντας το κεφάλι πάνω απ' τα γραφτά του.

Ούτε παιχνίδια, ούτε αστεία, ούτε τον παραμικρό θόρυβο. Άρχιζε για μας η τιμωρία της μέρας, η ώρα του μαρτυρίου. Η θέση μας στο δωμάτιο ήταν συγκεκριμένη. Μέναμε καθισμένοι πάνω στα γόνατα λίγο πιο πέρα από τη σόμπα μέχρι την ώρα που θα πηγαίναμε για ύπνο. Μετά από λίγο ερχόταν κι η μητέρα, γονάτιζε πλάι στην κούνια της Μεριέμ κι έπιανε στα χέρια το εργόχειρό της ή μάνταρε τα τσουράπια μας. Μέσα στην ψυχία ακουγόταν ακόμα κι ο ήχος του μισοκαμμένου κούτσουρου που έπεφτε, το τρίξιμο της άμμου που ζεσταινόταν. Η μάνα μου μας καβούρντιζε συνήθως τα βράδια κάστανα στη σόμπα. Περνούσαμε την περισσότερη ώρα περιμένοντας να ψηθούν τα κάστανα, κι έπειτα τα καθαρίζαμε και τα τρώγαμε. Κοιτούσαμε πέρα δώθε στο δωμάτιο, στήναμε αυτά να ακούσομε τις φωνές που έρχονταν απ' έξω. Ο ερχομός του τρένου της Σαλονίκης είχε γίνει για τη Χουριγιέ και μένα ένα είδος παιχνιδιού που έκανε πιο υποφερτή την καταπίεση που νοιώθαμε τις πνιγερές εκείνες ώρες. Ακούγαμε στην αρχή μακρόσυρτο κι έπειτα κοφτό το σφύριγμα του τρένου που πλησίαζε σκεπά-

ζοντας την ανάσα της φλόγας, τον ήχο των κούτσουρων που έπεφταν, τον ξερόβηχα που και που του πατέρα, το τρίξιμο της άμμου, του κονδυλοφόρου και όλους τους άλλους γνωστούς μας ήχους του δωματίου. Τα βλέμματά μας με τη Χουριγιέ συναντιόντουσαν πάλι. «Λες νά 'ρχεται ο θεός;» Έριχνα μια πλάγια ματιά στη μάνα μου. Την έβλεπα να σπίνει αυτί ν' ακούσει απ' έξω, να σκκώνει το κεφάλι της για μια στιγμή απ' το εργοχειρο και να κοιτάζει όλο ελπίδα προς το παράθυρο. Μερικές φορές δεν μπορούσε να κρατηθεί άλλο και μουρμούριζε: «Έρχεται το τρένο...» Ο πατέρας δεν αποκρινόταν.

Και καθώς το τρίξιμο των τροχών στις τραβέρσες δυνάμωνα, δυνάμωνα, γινόταν πιο βαρύ, καταλαβαίναμε πως το τρένο σταμάτησε πέρα στο σταθμό. Μετά από κάνα δυό λεπτά ακούγαμε το καμπανάκι του να χτυπά, το τρένο να ξεκινά και ν' απομακρύνεται με ένα δυό σύντομα σφυρίγματα. Όταν σταματούσαν πια ν' αντηχούν στα τζάμια του δωματίου οι κραδασμοί των τραβέρσων, άρχισε ν' ακούγεται, όλο και πιο δυνατά έξω στο δρόμο, το τρίξιμο κάποιου αραμπά που πλησίαζε. Είχαν κατέβει απ' το τρένο οι αξιωματικοί κι οι ταξιδιώτες και πήγαιναν με αραμπά στα σπίτια τους. Κι ο θεός μου ερχόταν πάντα σε μας με αραμπά...

Περιμέναμε πως και πως μετρώντας από μέσα μας τα τριξίματα του αραμπά. Ο ήχος απ' τα πέταλα των αλόγων ακουγόταν όλο και πιο καθαρός. Αν δεν έστριβε ο αραμπάς στο σοκάκι που πήγαινε προς το στραώνα αλλά προχωρούσε, κι ενώ μεγάλωνε η ανυπομονησία μας, ο αραμπατζής τραβούσε τα χαλινάρια και σταματούσε απότομα μπροστά στην πόρτα μας. Με το που πετιόταν ο θεός μου απ' τον αραμπά η αυστηρή τάξη που είχε επιβάλει στο σπίτι ο πατέρας ερχόταν τα πάνω κάτω. Δεν περιμέναμε καν, η Χουριγιέ κι εγώ, να χτυπήσει η πόρτα, παρά πεταγόμασταν, κατεβαίναμε τρέχοντας στο κάτω πάτωμα και σπινόμασταν πίσω απ' την πόρτα της αυλής. Η μάνα μου μαντάλωνε πάντα την πόρτα πριν ανεβεί πάνω. Το μπόι μας δεν έφτανε ακόμα να τραβήξομε το μάνταλο. Η μητέρα μας ακολουθούσε με βήματα μετρημένα, προσπαθώντας να μη δείξει τη χαρά και την ανυπομονησία της, και τραβούσε το μάνταλο της πόρτας. «Θεΐε! Θεΐε!» διασχίζαμε την αυλή χοροπηδώντας δεξιά κι αριστερά του. Φωνάζοντας και στριφογυρίζοντας πίσω απ' την εξώπορτα την περιμέναμε πάλι νά 'ρθει ν' ανοίξει.

Ακόμα και το χτύπημα του θείου μου στην πόρτα ήταν ξεχωριστό. Η χαρά που ξεχειλίζει απ' την καρδιά του μεταδιδόταν στον τρόπο που χτυπούσε την πόρτα. Μόλις την άνοιξε η μάνα μου πεταγόμασταν στο λαιμό, στην αγκαλιά του. Τον αγκαλιάζαμε από τη μια εγώ κι από την άλλη η Χουριγιέ.

«Σταθείτε, άστε το θείο σας να πάρει ανάσα, έρχεται από δρόμο...» έλεγε η μάνα μου. Ποιός να την ακούσει. Έσκυβε εκείνος με τους φαρδείς του ώμους, την παχειά του γούνα από προβιά προβάτου, και τα υγρά του μουστάκια με το χιόνι να λιώνει στις άκρες τους, άρπαζε με το ένα χέρι εμένα και με το άλλο τη Χουριγιέ και μας σήκωνε ψηλά. Μας φιλούσε και τους δυό στο μάγουλο. «Τί κάνεις βρε Εσμά;» ρωτούσε τη μάνα μου. «Καλά σε βλέπω...» Κι εκείνη «Δόξα τω Θεώ αδελφέ μου» του αποκρινόταν απλώνοντας προς εμάς τα μπράτσα της. «Κατεβείτε κάτω, μην τον κουράζετε το θείο σας...».

Εκείνος γυρνούσε το κεφάλι του δεξιά, γυρνούσε τη Χουριγιέ στ' αριστερά του, με φιλούσε άλλη μια φορά, κι έπειτα έτριβε την άκρη της μύτης του στα μαλλιά και στο πρόσωπο της Χουριγιέ. Εκείνη γαργαλιόταν, άρχιζε να τινάζεται πάνω στο μπράτσο του. Ο θείος γελούσε:

«Ουφ, παιδιά ολόκληρα γίνανε, παιδιά ολόκληρα, μεγάλωσαν...»

Γυρνούσε στη μάνα μου:

«Μην τους χαλάς το κέφι. Αν δεν σου είναι κόπος πάρε από πίσω μου αυτό εκεί το καλάθι...»

Η μάνα μου έκλεινε την πόρτα κι έπαιρνε το καλάθι που ήταν ακουμπισμένο πλάι της. Διασχίζαμε την αυλή στα χέρια του θείου σαν νά 'μασταν ανεβασμένοι πάνω σ' ένα πελώριο δέντρο. Μου φαινόταν πως η γη ήταν πολύ χαμηλά, πως είχα πλησιάσει τον ουρανό. Η μάνα μου, με τον ώμο λίγο σκυφτό απ' το βάρος του καλάθιού, περπατούσε πλάι μας ευτυχισμένη που πάντα κάτι της έφερνε όποτε ερχόταν ο αδελφός της:

«Γιατί μπαίνεις σε κόπο βρε αδελφέ; Γιατί κουβαλάς τόσο βαρύ καλάθι από την Κορυτσά ως εδώ;»

«Γιατί στην πλάτη μου το κουβαλούσα για να μου είναι βάρος, βρε Εσμά; Πρέπει κάθε φορά που έρχομαι να μου το λες; Τί κάνει ο Ιμπραήμ εφέντης;»

«Όπως τον ξέρεις πάντα. Γράφει το Κοράνι...»

Από τον τρόπο που έλεγε αυτά τα λόγια φαινόταν ευτυχημένη που είχε άντρα που διάβαζε κι έγραφε.

Ο πατέρας μου έβγαινε απ' το δωμάτιο του και μας αντάμωνε στο κάτω πάτωμα, στην πόρτα του χαρεμιού:

«Καλώς ήρθατε, Ριζά μπέν...»

Γλυστρούσαμε απ' τα μπράτσα του η Χουριγιέ κι εγώ καθώς εκείνος έσκυβε λίγο να μας αφήσει κάτω. Έσφιγγαν με τον πατέρα μου τα δυό τους χέρια, φιλιόντουσαν.

Πίσω απ' την πόρτα, έβγαζε ο θεός μου το γούνινο παλτό του και τις μπότες του. Ήταν και πάλι πελώριος. Και με παλτό, και χωρίς παλτό...

Ο πατέρας μου τον καλωσόριζε, του έδειχνε το δρόμο. Εκείνος πάλι έμενε πίσω μαζί μας, έσκυβε και μας ξαναέπαιρνε στα χέρια του τη Χουριγιέ κι εμένα. Ανεβαίναμε πίσω απ' τον πατέρα μου τη σκάλα στα μπράτσα του θείου μας. Όταν μπαίναμε στο δωμάτιο, δε βλέπαμε πια στη μέση τους κονδυλοφόρους, τα μελανοδοχεία, τα γιαλιστερά κουτιά και τα πινέλα του πατέρα. Τα είχε σπκώσει πριν κατέβει κάτω να συναντήσει στην πόρτα το θείο. Μόλις έμπαινε στο δωμάτιο, προχωρούσε, έπαιρνε από το αναλόγιο το μελάνι, τις χρυσομπογιές και τη σελίδα που είχε μόλις στεγνώσει, τη φυσούσε όρθιος κάνα δυό φορές, κι αφού τα άφηνε στο ράφι ξανακαθόταν στη θέση του.

Ο θεός μου έπαιρνε στο ένα του γόνατο εμένα και στο άλλο τη Χουριγιέ. Έβγαζε απ' την τσέπη του για τους δυό μας ένα σακούλι με ζαχαρωτά στραγάλια. Ο κόσμος όλος ήταν δικός μας. Μας έπαιζε κάμποση ώρα. Ο πατέρας μου ούτε γελούσε, ούτε θύμωνε, κοίταζε έτσι απ' απέναντι τη χαρά μας. Ίσως μόνο με το θείο μου να έδειχνε τόση ανοχή. Το ότι είχε αφήσει το γράψιμό του στη μέση κι είχε σπκώσει τα πράγματα του ήταν γι' αυτόν ένδειξη μεγάλης οικειότητας.

Τα καλάθια του θείου μου ήταν γεμάτα φρέσκα μήλα, φρέσκο καϊμάκι κι ένα ταψί μπακλαβά. Η μητέρα μου αφού τον ρωτούσε πως είναι, έβγαινε απ' το δωμάτιο και κατέβαινε κάτω ν' αδειάσει το καλάθι και να τακτοποιήσει τα πράγματα. Όταν γυρνούσε στο δωμάτιο έφερνε τακτοποιημένα πάνω σ' ένα ταψί ένα πιάτο μήλα, ένα πιάτο μπακλαβά, μια κανάτα νερό, κάνα δυο ποτήρια, πετσέτα και μαχαίρι, και κάτω απ' το ταψί μια ματσόλα. Προχωρούσε με μάτια γελαστά προς τον πατέρα, άφηνε κάτω τη ματσόλα κι ακουμπούσε πάνω της το ταψί.

Σκάλιζε τη φωτιά της σόμπας, καθάριζε τα μήλα κι έβαζε τα φλούδια τους πάνω στη σόμπα. Απολαμβάναμε τα μήλα και τους μπακλαβάδες όσο κανένα άλλο μήλο, κανένα άλλο γλυκό στον κόσμο. Η μυρωδιά από τα φλούδια που καβουρντίζονταν πάνω στην καυτή άμμο τύλιγε το δωμάτιο. Η μητέρα μου έφερνε καφέ στον πατέρα και στο θείο, κι ενώ εκείνοι έπιναν τον καφέ τους εμείς ανοίγαμε τα σακουλάκι με τα ζαχαρωτά στραγάλια. «Φάγατε γλυκό, τα ζαχαρωτά θα τα φάτε αύριο» έλεγε η μάνα μου και μας έπαιρνε απ' τα χέρια. Ξαπλώναμε ακουμπώντας τα κεφάλια μας στο ένα γόνατο του θείου εγώ και στο άλλο η Χουριγιέ. Εκείνος με το ένα του χέρι χάιδευε απαλά τα μαλλιά μου και με το άλλο της Χουριγιέ. Μετά ερχόταν η σειρά της κουβέντας με τον πατέρα, που τον εμπόδιζε να παίζει μαζί μας. Μιλούσαν ώρα πολλή για τις επιθέσεις των Αρβανών και των Βούλγαρων κομιτατζήδων, για τους καβγάδες που ξεσπούσαν για τα βοσκοτόπια, για ενέδρες και σκοτωμένους. Στ' αυτιά μου αντηχούσε χαρούμενη, όλο ζωή η φωνή του και μέσα απ' τα μισάνοικτα βλέφαρά μου έβλεπα τα ήρεμα πρόσωπα των γονιών μου, το πελώριο χέρι του θείου να τριγυρνά στο πρόσωπο και τα μαλλιά μου. Η φωνή του διηγόταν χωρίς να τρέμει τις τρομακτικές εκείνες, όλο όπλα και θανάτους, ιστορίες. Οι γονείς μου άκουγαν όσα τους διηγόταν χωρίς να φοβούνται, αποφασισμένοι θαρρείς, όπως ακριβώς κι εκείνος. Δεν υπήρχε δειλιάζω στο δικό τους βιβλίο...

Ένοιωθα λίγο κρύο και μια ανατριχίλα καθώς έπεφτε πάνω μου βαρύν ο ύπνος. Ο θείος μου χάιδευε την πλάτη και το μαλλιά με όλο και πιο γρήγορες κινήσεις των χεριών κι έλεγε σιγανά: «Εσμά, ρίξε από μια κάπα στην πλάτη των παιδιών...».

Ένοιωθα μέσα στον ύπνο μου να με σηκώνει στα χέρια του και να με απιθώνει στο κρεβάτι μου μ' ένα απαλό φιλί στο μέτωπο. Μισάνοιγα τα μάτια και τα ξανάκλεινα. Περνούσε το χέρι του μέσα απ' τα μαλλια μου, μου σκέπαζε την πλάτη, με χάιδευε άλλη μια φορά.

Όταν ξυπνούσαμε το επόμενο πρωί ο θείος είχε ήδη φύγει. Βρίσκαμε τη μητέρα να καθαρίζει τον ξενώνα. Κι αν όχι απ' την ίδια νύχτα, αλλά από την επομένη περιμέναμε πάλι με όλο και μεγαλύτερη λαχτάρα κάθε νύχτα τα τρένα και τους αραμπάδες που πλησίαζαν στο δρόμο να σταματήσουν μπροστά στην πόρτα μας.

ΝΤΙΛΑ ΧΑΝΟΥΜ

— άπλωσαν ανάσκελα πάνω σε μια σούστα το κουφάρι
— του Αρναούτ μπέπ με την πατατούκα και τα στιβάλια
— που φορούσε όταν σκοτώθηκε, και το σκέπασαν με
— την μπατανία του. Ο μπροστινός περντές της σούστας
ήταν κατεβασμένος απ' τη μεριά που έπεφτε το χιόνι. Από πίσω
φαινόταν να φουσκώνει η μπατανία παίρνοντας το σχήμα του
νεκρού κορμιού.

Δυό άλογα τραβούσαν τη σούστα κι άλλα δυό γερά άλογα
ακολουθούσαν εφεδρικά από πίσω. Ο αμαξάς με τα μάουζερ
πίσω σταυρωτά στην πλάτη του, περπατούσε μπροστά πλάι στ'
άλογα, ενώ δυό πελώριοι Γκέγκηδες, τσομπάνηδες του μπέπ,
ζωσμένοι με όλα τους τα άρματα, ακολουθούσαν τα εφεδρικά
άλογα. Πίσω τους ερχόταν ο κεχαγιάς του μπέπ. Ένα τσομπανόσκυλο
μεγάλο σαν κριάρι χοροπηδούσε πλάι στα καπούλια
των αλόγων της σούστας που κάλπαζαν, συμμετέχοντας με συ-
νοφρυωμένη τη μουσούδα του από την αίσθηση του συνεχούς
κινδύνου στο πένθος της πομπής.

Όταν βγήκαν απ' το βοσκοτόπι ο καιρός ήταν κρύος και
ξηρός. Τα άλογα προχωρούσαν γοργά στον παγωμένο χωμα-
τόδρομο, σέρνοντας με τριξίματα και κρότους τη σούστα που
ταρακουνιόταν πίσω τους. Ο αμαξάς ήταν μπροστά στη θέση
του. Οι τσομπάνηδες είχαν ανεβεί στα εφεδρικά άλογα, κι ο
κεχαγιάς στο δικό του. Μετά από μια ώρα, στους πρόποδες
του όρους Μάλινκα που ο δρόμος ανηφόριζε τη βουνοπλα-
γιά, το κρύο έσπασε. Δεν άργησε ν' αρχίσει το χιόνι. Θά 'ταν
δυό ώρες στο δρόμο οι ταξιδιώτες, όταν το χιόνι ξεπέρασε τις
οπλές των αλόγων, σκέπασε τον ορεινό δρόμο που ακολου-
θούσαν και γινόταν όλο και πιο πυκνό όσο ανηφόριζε ο δρό-
μος. Ο αμαξάς άρχισε να τραβά σκυμμένος μπρος τα κεφάλια
των αλόγων. Από πίσω οι τσομπάνηδες προσάρμοζαν τα βήμα-
τά τους στα ίχνη που άφηναν οι ρόδες και οι οπλές. Ο κεχα-
γιάς άρχισε να σέρνει το άλόγο του που με δυσκολία προχω-
ρούσε πάνω στο χιόνι. Βάδιζαν με μεγάλη προσοχή ανάμεσα

στα κατάφορτα απο χιόνι δέντρα, τα βράχια και τους θάμνους, κι ας τον έκαναν χρόνια τούτο το δρόμο. Το σκυλί περνούσε κάθε τόσο μπροστά και μύριζε, σκαλίζοντας το δρόμο.

Είχαν σκοτώσει το μπέη αργά το πρωί. Πριν μεσημεριάσει καλά καλά, ετοίμασαν τη σούστα και ξεκίνησαν. Βράδιαζε και δεν είχαν ακόμη περάσει την πλαγιά του βουνού.

Κρέμασαν ένα ναυτοφάναρο στο δοκάρι της σούστας κι ένα στο τσέρκι της τέντας. Είχε νυχτώσει όταν μπήκαν στο χωριό Περλεσεβίτσα. Δεν ήταν παρά ένας σωρός από φιγούρες μπερδεμένες μεταξύ τους μια οργιά πιο πέρα από το φως που έχυναν αργοσαλεύοντας τα φανάρια. Οι σκιές τους έπεφταν, καθώς προχωρούσαν, η μια πάνω στην άλλη, μακραίνοντας πάνω στο χιόνι και στα κατασκότεινα δέντρα. Το φως του πίσω φαναριού έπεφτε μέσα στη σούστα, σταματούσε τρεμοπαίζοντας στην τέντα, κι αλλάζοντας συνέχεια θέση πάνω στη μπαταρία άφηνε να φανούν μέσα απ' το σκοτάδι λίγο απ' το κεφάλι, απ' το χέρι ή το πόδι του νεκρού. Ανέδιδε ακόμα έντονη τη μυρωδιά του αίματος ο χτυπημένος από μάουζερ νεκρός που μετέφεραν. Το θεωρούσαν στερνό τους χρέος προς τον ίδιο να τον πάνε σπίτι του και να παραδώσουν το κουφάρι του στη γυναίκα του. Φοβόντουσαν μόνο μην τους επιθεθούν λύκοι. Σταμάτησαν στην Περλεσεβίτσα. Ήταν το πρώτο αρβανιτοχώρι πάνω στο δρόμο τους. Πέρασαν τη νύχτα στο χωριό, στην αυλή ενός Αρναούτη που γνώριζε τον μπέη τους, κι έμειναν να περιμένουν ως το πρωί πλάι στη σούστα το νεκρό χωρίς να κλείσουν μάτι. Μόλις ξημέρωσε ξαναπήραν το δρόμο.

Η δεύτερη μέρα του ταξιδιού τους κύλησε ακόμα πιο δύσκολη. Το χιόνι έφτανε ως τα γόνατα των αλόγων. Ο αμαξάς κι οι δυο τσομπάνηδες άνοιγαν κάθε τόσο με τα φτιάρια δρόμο, σπίκωναν στους ώμους τους τις ρόδες που βούλιαζαν κάθε τόσο γλιστρώντας σε λακούβες και χαντάκια. Ήταν πια μεσημέρι σαν πέρασαν το βουνό. Τα οροπέδια που απλώνονται όσο παίρνει το μάτι σου προς το νότο ήταν γεμάτα χιόνι. Πέρα μακριά, οι δυό λίμνες, η Πρέσπα και η Οχρίδα, με τα θολά μαβιά τους νερά σαν κομμάτι ουρανού πεσμένο στη γη, φάνταζαν σαν μπάλωμα πάνω στο χιονένιο τούτο κάλυμμα. Καί πέρα πάλι μακριά δυτικά από τις λίμνες, διέκριναν μαύρες διάσπαρτες κηλίδες, σαν μια χούφτα ζουζούνια πάνω στο χιόνι, τα πορτοπαράθυρα και το μοναδικό μιναρέ του Μπόγκραντις.

Πέντε με έξι ώρες δρόμος ήταν ολη κι όλη η διαδρομή αυτή τους μήνες του καλοκαιριού. Μια ώρα δρόμος τους έμενε το πολύ πολύ, μετά το βουνό για το Μπόγκραντις. Κι όμως, για να φτάσουν τη σύντομη τούτη χειμωνιάτικη μέρα στον τόπο του μπέη τους, που έβλεπες ήδη από μακριά τα παράθυρα των σπιτιών και το μινιρέ του, έπρεπε να τους βρει το σκοτάδι.

Όταν σταμάτησε η σούστα στην αυλή του κονακιού, όλοι οι άντρες του μπέη με φανάρια στα χέρια περίμεναν στην αυλή που φωτιζόταν με αναμμένα δαδιά. Η θεία του μπέη, οι δύο ανύπαντρες αδελφές του, μια γριά δούλα, δυό δουλευτές και οι γυναίκες τους κρατώντας μωρά στην αγκαλιά και τα παιδιά, έτρεμαν κοιτάζοντας σαστισμένοι δεξιά κι αριστερά της σούστας. Με βλέμματα δειλά και τρομαγμένα δεν ήξεραν αν έπρεπε ν' αρχίσουν να θρηνούν και να χτυπιούνται ή να βάλουν οργισμένοι τις φωνές. Η σούστα είχε σταματήσει στη μέση της αυλής όταν φάνηκε στην εξώπορτα του κονακιού η Ντιλά Χανούμ, η γυναίκα του μπέη. Πέρασε μπροστά απ' το πλήθος. Υποδέχτηκε αδάκρυστη όσους ήρθαν. Δε ρώτησε τίποτα τους άντρες του μόνο πήρε το νεκρό άντρα της στο δωμάτιό του στο κονάκι. Τον ξάπλωσε στο κρεβάτι του. Ξυνύχτησε ως το πρωί στο προσκεφάλι του. Την επόμενη μέρα, αφού θάφτηκε ο νεκρός, φώναξε τον κεχαγιά και τον ρώτησε.

Στην περιοχή τους ο χειμώνας ήταν βαρύς, όλα τα βοσκοτόπια τα σκέπαζε το χιόνι. Αντίθετα οι νότιες πλαγιές του όρους Μαλίνκα δεν ήταν χιονισμένες. Στην Κορυτσά, στη Σαρή-γκιόλ δεν έπιανε χιόνι. Κάθε χρόνο αρχές του Οκτώβρη κατέβαζαν τα κοπάδια τους στα χειμερινά βοσκοτόπια που νοίκιαζαν εκεί, και τον Απρίλη επέστρεφαν πάλι στο Μπόγκραντις.

Ηταν στα μέσα του Δεκέμβρη, τα κοπάδια τους ήταν εδώ και δυό μήνες στο Σαρή-γκιόλ. Πριν μια βδομάδα ένας απ' τους τσομπάνηδες είχε στείλει μήνυμα. Οι άντρες του Ριζά μπέη, που είχε το διπλανό βοσκοτόπι, γυρνούσαν πίσω σε μερικά όρια τα κοπάδια του. Καβάλλησε ο μπέης τ' άλογό του. Πήγε και ο κεχαγιάς μαζί του. Πήγε και νά πως γύρισε.

Νοίκιαζαν τα βοσκοτόπια στο Σαρή-γκιόλ από κάποιον που τά 'χε κληρονομήσει, χρόνια εγκατεστημένο στο Μοναστήρι. Ο ίδιος ερχόταν καμιά δεκαριά μέρες κάθε Σεπτέμβρη στο Σαρή-γκιόλ, τού 'δινε ο κεχαγιάς του λογαριασμό για τη σοδειά του σταριού, το μαλλί, το γάλα, τα ζώα που είχε που-

λήσει, και νοίκιαζε ένα μεγάλο μέρος από τα βοσκοτόπια του, που δεν ήξερε ούτε τα όριά τους καλά καλά και κάθε χρόνο το μπερδευε όλο και πιο πολύ. Όποτε δεν του έφταναν τα λεφτά για την άσωπη ζωή που έκανε ανάμεσα στο Μοναστήρι, τη Σαλονίκη και την Πόλη, πουλούσε κάνα δυό απ' τα χωράφια του. Περνούσε τα βράδια καλώντας τους μπέηδες γείτονές του για ρακί στο κονάκι του, ή πηγαίνοντας να πει στα δικά τους κι όποτε του δινόταν η ευκαιρία, κλεινόταν μερικές μέρες με την τρυφερή κόρη ή τη νιόνυμφη κανενός απ' τους άντρες του στο κονάκι του, και τέλη του καλοκαιριού τακτοποιούσε το ζήτημα στα φιλικά κι επέστρεφε στο Μοναστήρι.

Τις συμφωνίες για να νοικιάσει τα βοσκοτόπια τις συζητούσε στις βόλτες που έκανε καβάλα στ' άλογο και τις πιο πολλές μπροστά απ' το κονάκι που είχε στο τσιφλίκι του, καθισμένος σ' ένα σοφρά στρωμένο κάτω απ' την κληματαριά γεμάτο ρακί και μεζέδες. Όποτε τον έξιχνε η τσέπη του, σήκωνε το χέρι, έδειχνε κάτι λόφους, χαντάκια, ρεματιές και μύλους, κι έκλεινε τη δουλειά λέγοντας: «Νά, τα μέρη αυτά που βλέπεις». Έτσι έδειξε το Σεπτέμβρη στον Αρναούτ μπέη τα βοσκοτόπια που θα του νοίκιαζε και πήρε τις τετρακόσιες λίρες που του έδωσε. Το ίδιο εκείνο βράδυ έφυγε απ' το Σαρή-γκιολ. Πήγε με τον αραμπά στο σταθμό του Εκσίσου λέγοντας πως θα πήγαινε στο Μοναστήρι. Το τρένο της Σαλονίκης ήταν ήδη στο σταθμό. Ανέβηκε αμέσως, δε χρειάστηκε καν να περιμένει.

Δεν έπαχναν την εποχή εκείνη υποθηκοφυλακεία και συμβόλαια. Οι μπέηδες αγόραζαν και πουλούσαν πάνω στ' άλογα τα τσιφλίκια, κλείνανε συμφωνίες για τα χωράφια πίνοντας ρακί. Ο λόγος του ήταν λόγος και το πιστόλι τους πάντα έτοιμο στο ζωνάρι. Το λογαριασμό σε περίπτωση διαφωνίας τον ζητούσαν με το πιστόλι.

Όταν εκείνος έφευγε, οι γείτονες του στο Σαρή-γκιολ για το χατήρι του ποτού που πίνανε μαζί, των αναμνήσεων που τους είχαν μείνει απ' τους πατεράδες και τους παπούδες τους, και της μυστικής συμφωνίας που υπήρχε μεταξύ των ντόπιων μπέηδων, προσπαθούσαν να τακτοποιούν πότε πότε, όσο βέβαια τους περνούσε απ' το χέρι, τις δουλειές του μπέη στο Μοναστήρι. Για όσους ήταν γεννημένοι από πατεράδες και παπούδες μπέηδες, αυτά ήταν σε ένα βαθμό αποδεκτά, συνηθισμένα, κοινά πράγματα. Όταν όμως ο άνθρωπος ζει μακριά, ξεχνά

από χρόνο σε χρόνο τα όρια της περιουσίας του, μπερδεύει τους λογαριασμούς, τί αγόρασε, τί πούλησε. Γι' αυτό και κάθε φορά που έφευγε, άφηνε πίσω του ένα συνεχή πονοκέφαλο στους ενοικιαστές και στους γειτόνους του.

Η Ντιλά Χανούμ ένα μόνο πράγμα ρώτησε τον κεχαγιά. Ήθελε να μάθει ποιος σκότωσε τον άντρα της.

Οι μπέδες είχαν συναντηθεί αλλά δεν είχαν καταφέρει να συμφωνήσουν. Ο Ριζά μπέης έλεγε πως ήταν δικό του το μέρος που είχε νοικιάσει ο μπέης, κι ο μπέης έλεγε πως είχε νοικιάσει το μέρος που ο Ριζά μπέης ισχυριζόταν πως ήταν δικό του. Όταν μετά από μια μέρα πήγαν στο μέρος εκείνο τα κοπάδια του μπέη, ξέσπασε φοβερός καβγάς με τα όπλα ανάμεσα στους άντρες τους. Στον καβγά πήραν μέρος κι οι μπέδες με τα μάουζερ. Οι πυροβολισμοί σταμάτησαν μετά από ένα τέταρτο όταν χτυπήθηκε ο Αρναούτ μπέης.

Κανείς δεν μπορούσε να πει ξεκάθαρα ποιος τον χτύπησε. Όταν όμως αργότερα κουβαλούσαν με τη σούστα το κουφάρι του, άρχισαν να λένε πως τον είχε χτυπήσει ο Ριζά μπέης. Αυτό το είχαν βγάλει εντελώς απ' το μυαλό τους. Είχαν σκεφτεί πως μπέης ταίριαζε να είναι αυτός που χτύπησε τον μπέη τους. Ο Ριζά μπέης ήταν γνωστός σκοπευτής. Αφού ακούστηκε μια φορά το όνομά του, λες και κάτι τους εμπόδιζε να αναζητήσουν παραπέρα τον πραγματικό φταίχτη. Πίστεψαν, δέχτηκαν πως τον είχε σκοτώσει ο Ριζά μπέης.

«Ο Ριζά μπέης» είπε ο κεχαγιάς.

Δεκατεσσάρων χρονών ντύθηκε νύφη η Ντιλά Χανούμ. Εφτά χρόνια ήταν γυναίκα του μπέη. Δεν είχε ακόμα παιδί. Αν και μόλις που φαινόταν κάτω απ' το μαντήλι της, η λάμψη των ολόξανθων μαλλιών της, έτσι μαζεμένα όπως τα είχε σε πολυάριθμες πλεξούδες στο σβέρκο της, αποκάλυπτε σαν τα μαγικά λιβάδια, τα νειάτα και τη δροσιά της. Το χρώμα είχε φύγει από τα ροδοκόκκινα πάντα μάγουλά της, το βλέμμα της είχε σκοτεινιάσει. Με παγωμένα από τον πόνο τα χαρακτηριστικά του προσώπου της έμοιαζε με άγαλμα, που δεν μπορούσες να πεις ποιος και πότε το λάξευσε.

Τα μάτια της πετούσαν σπίθες:

«Θα μου πιάσετε και θα μου φέρετε το Ριζά μπέη...» Ο κεχαγιάς δεν είχε καταλάβει τί ακριβώς του ζητούσε.

Κοντοστάθηκε.

«Θα μου τον φέρετε ζωντανό!»

Σαν σπίθα πεταγόταν η κάθε λέξη απ' τα χείλη της. Συμπλήρωσε αυτό που ήθελε να πει:

«Θα τον σκοτώσω εγώ! Εγώ η ίδια...»

Την εποχή εκείνη κανενός δεν περνούσε απ' το μυαλό να πάει στο καρακόλι όταν του σκότωναν τον άντρα, τ' αδελφια ή κανένα συγγενή του. Οι συγγενείς του νεκρού ζητούσαν με το όπλο λογαριασμό. Η Ντιλά Χανούμ συμμορφωνόταν με τον κανόνα.

Ο κεχαγιάς, έφερε μπροστά στα μάτια του το Ριζά μπέη, ίσαμε δέκα δάχτυλα πιο ψηλό απ' αυτόν και άλλο τόσο φαρδύ. Πρόσθεσε στο λογαριασμό την ευλυγισία του, τις ικανότητές του στη σκοποβολή, το ότι δεν κυκλοφορούσε ποτέ του άοπλος, και τους άντρες του. Δεν μπορούσε να πει εντάξει.

Εκείνη:

«Θα ανταμοιφθεί ξεχωριστά αυτό» είπε. «Τα μισά μου κοπάδια σ' όποιον μου φέρει ζωντανό το Ριζά μπέη...»

Ο κεχαγιάς τινάχτηκε.

«Τα μισά κοπάδια;»

Ένα μπεϊλίκι έλεγε πως χάριζε η γυναίκα. Το κοπάδι, όπου ήταν κεχαγιάς, ήταν το μεγαλύτερο κοπάδι της νότιας Αρβανιτιάς, ίσως και όλης της Μακεδονίας. Η Ντιλά Χανούμ ήταν κόρη μπέη. Εξακόσια κεφάλια πρόβατα είχε φέρει προίκα στον άντρα της. Στα νοικιασμένα βοσκοτόπια κάτω στην Κορυτσά βόσκανε ίσαμε χίλια πεντακόσια πρόβατα. Χώρια τα εκατό τριάντα μεγάλα ζώα, απ' τα οποία τα πενήντα ήτανε μουλάρια.

Η Ντιλά Χανούμ τράβηξε τις μακριές της φούστες που σερόντουσαν κάτω και σκέπασε τις άκρες των παπουτσιών της. Κοιτάζοντας την πόρτα του δωματίου του θύμιζε πως ό,τι είχε να πει το είχε πει:

«Τα μισά! Αλλά τον θέλω ζωντανό, σώο... Θα δω το Ριζά μπέη απέναντι μου έτσι ζωντανό όπως σε βλέπω τώρα εσένα. Εγώ η ίδια θα τον σκοτώσω μπροστά σε εχθρούς και φίλους... Θεσ πιάστονα εσύ, θεσ βάλε άλλους να σου τον πιάσουν. Οτιδήποτε κάνεις για να τον πιάσεις, θέλω να το μαθαίνω αμέσως. Μη με αφήνεις σε αγωνία...»

Πέρασε ο χειμώνας, λειώσαν τα χιόνια, πλημμύρισαν τα ποτάμια, κύλησαν οι χείμαρροι, καταλάγιασαν τα νερά. Τα κοπάδια της Ντιλά Χανούμ γύρισαν στο Μπογκραντίτς από την

Κορυτσά. Ο κεχαγιάς και οι άντρες του δεν κατάφεραν να πιάσουν το Ριζά μπέη.

Ο κεχαγιάς ήταν άπληστος άνθρωπος. Τον είχε συνεπάρει η ελπίδα πως μπορούσε να αποκτήσει τα μισά κοπάδια της κυράς του πιάνοντας το Ριζά μπέη. Έβαλε άντρες στο κατόπι του να παραμονεύουν τότε θα φύγει, τότε θα απομακρυνθεί από την Κορυτσά, από το τσιφλίκι του.

Ο Ριζά μπέης δε γνώριζε ακόμα τη Ντιλά Χανούμ, ούτε ήξερε το σκοπό της και τί έπαθλο ήταν έτοιμη να δώσει σε όποιον θα της τον έπιανε. Συνέχισε όλο το χειμώνα, χωρίς ν' αλλάξει τίποτα, τη ζωή που έκανε και πριν. Του άρεσαν οι φιλιές, η καλή παρέα και η κουβέντα. Οι περισσότεροι χωρικοί που έμεναν σε μια ακτίνα τριών τεσσάρων ωρών γύρω απ' την Κορυτσά είχαν αγαπημένους φίλους στα διάφορα τριγύρω χωριά. Πήγαιναν με το άλογο ή τον αραμπά να δουν ο ένας τον άλλο. Είτε κρατούσαν πολύ είτε λίγο αυτά τα ταξίδια, το φαγητό, το πιτό κι η κουβέντα γύρω απ' το σοφρά δεν τέλειωναν ποτέ πριν τα μεσάνυχτα κι ήταν πολύ φυσικό να περάσουν οι καλεσμένοι τη νύχτα στο σπίτι που είχαν πάει.

Το χειμώνα εκείνο είχαν έρθει ως συνήθως πολλοί καλεσμένοι στο κονάκι του Ριζά μπέη. Οι περισσότεροι ήταν παλιοί του γνωστοί, στενοί του φίλοι. Τύχαινε όμως καμιά φορά να χτυπήσουν την πόρτα του και μπέηδες που δεν είχαν ήδη γνωρίσει τη φιλοξενία του και την αχόρταγη κουβέντα του. Κι εκείνους τους υποδεχόταν σαν στενούς του φίλους, κι επειδή μάλιστα ήταν καινούργιοι, με διαφορετική χαρά. Στηνόντουσαν από το μεσημέρι οι σοφράδες, τα φαγητά, τα γλυκά του ταψιού και τα φρούτα έρχονταν το ένα μετά τ' άλλο ως τα μεσάνυχτα, και τη νύχτα φιλοξενούσε τους ξένους στο σελαμλίκι.

Το χειμώνα εκείνο ο Ριζά μπέης είχε πάει καμιά εικοσαριά μέρες να δει τους φίλους του στο Σαρή-γκιοι, στο Ζελενίτσι, στα Καϊλάρια και στην Πότεσκα, κι είχε πάει μια φορά με το τρένο από το Εκσίσου στη Φλώρινα να δει την αδελφή του, το γαμπρό του και τ' ανήψια του. Ο κεχαγιάς της Ντιλά Χανούμ μάθαινε όλα του τα πηγαινέλα την ίδια μέρα που γίνονταν. Τα νέα που έπαιρνε δεν τον βόλευαν. Από την Κορυτσά στα μέρη που πήγαινε ο Ριζά μπέης ήταν πάντα πεδινά. Απ' όπου και να κοιτάξεις, απ' άκρου σ' άκρο πεδιάδα. Χώρια που ήταν δρόμος πολυσύχναστος. Δεν ήταν εύκολο να κρυφτείς, να σπύσεις ενέδρα.

Αρχές του καλοκαιριού έφτασε επιτέλους το νέο που περίμενε ο κεχαγιάς. Ο Ριζά μπέης είχε πάει με τ' άλογο στο γαμπρό του στη Φλώρινα. Θα έμενε καναδυό νύχτες και θα γύριζε.

Ο κεχαγιάς έστειλε πίσω το Γκέγκα που του έφερε τό νέο. Έκανε αμέσως όλες τις προετοιμασίες του ταξιδιού. Πήγε και είδε την κυρά του. Της είπε πως ξεκινούσε και πως, αν ήταν τυχερό, θα της έφερνε όταν γυρνούσε αλυσσοδεμένο το Ριζά μπέν. Η Ντιλά Χανούμ επανέλαβε για άλλη μια φορά την υποσχεσή της. Του είπε μάλιστα πως θα προσθέσει στο λογαριασμό και όσα μοσχάρια και πουλάρια είχαν γεννηθεί από τότε που πέθανε ο άντρας της. Είχαν περάσει κιάλας έξι μήνες από το θάνατο του Αρναούτ μπέν. Ξεκίνησαν με τη σούστα που είχε μεταφέρει το κουφάρι του μπέν. Ο κεχαγιάς πήγαινε πάλι καρβαλάρης. Δύο πελώριοι Γκέγκηδες είχαν ανέβει στη σούστα. Ο αμαξάς καθόταν στη θέση του. Το ταξίδι τους κύλησε ήσυχο στον καταπράσινο ορεινό δρόμο. Μετά από τρεις ώρες, στο χωριό Γκιουλέντσι ανάμεσα στην Κορυτσά και στη Φλώρινα, ξεπέζεψαν μπροστά στο σελαμλίκι το Χαϊρετίν αγά.

Το Γκιουλέντσι ήταν ένα χωριό στις πλαγιές του όρους Μαλαρίκα, με καμιά τριακοσαριά σπίτια, Αρναούτες καί Τούρκοι οι πιο πολλοί και λίγοι Ρωμιοί. Χάνι δεν είχε. Όσοι ήταν αναγκασμένοι να διανυκτερεύσουν στο χωριό, έμεναν είτε σε γνωστούς τους, είτε τους φιλοξενούσε ο Χαϊρετίν αγάς.

Ο Χαϊρετίν αγάς είχε δύο σπίτια πλάι πλάι, που τα χώριζε μεσοτοιχία. Το βορεινό ήταν τρία δωμάτια πιο μικρό. Το χρησιμοποιούσαν για σελαμλίκι. Στο νότιο έμενε ο ίδιος. Τα δυό σπίτια είχαν χωριστές αυλές, μπροστά και τα δυό.

Ο κεχαγιάς γνώριζε τον αγά από τότε που ζούσε ο μπέης του. Του κρατούσε πεσκέσι ένα τενεκέ φέτα, ένα κεφάλι κασέρι και δυό πρόβατα. Του τα έδωσε. Ήπια τον καφέ που τον κέρασε ο αγάς. Είπε πως του είχαν κλέψει κάτι ζώα, και πήγαινε κάπου εκεί κοντά να ψάξει να βρει τους κλέφτες. Ζήτησε άδεια να μείνει κάνα δυό νύχτες στο σελαμλίκι. Σηκώθηκε χωρίς να πει περισσότερα.

Βάλαν στο ακούρι του σελαμλικιού τ' άλογα της σούστας και το δικό του. Άφησαν τη σούστα στην αυλή. Βγήκε στο χωριό και βρήκε το Γκέγκα που του είχε φέρει στο Μπογκραντίτς το νέο για το Ριζά μπέν. Κι εκείνος του είπε πως δεν είχε γυρίσει ακόμη ο Ριζά μπέης από τη Φλώρινα. Φεύγοντας απ' το Γκιουλέντσι πήραν το δρόμο για τη Φλώρινα.

Έξω από το χωριό ο δρόμος χώριζε στα δυό. Ο πάνω δρόμος περνούσε όλο στροφές απ' την πλαγιά του βουνού, ο κάτω κατέβαινε στα χωριά που ήταν στο πλάτωμα της φαρδιάς κοιλάδας.

Περπάτησαν ίσαμε μισή ώρα. Πέρασαν πάνω απ' το χωριό Νεγκοβάνη που ήταν στο βάθος της κοιλάδας. Περπάτησαν άλλη μισή ώρα. Στα δεξιά τους είχε βαθύνει αρκετά η κοιλάδα.

Πυκνά πουρνάρια, χαρουπιές, δάφνες και μουσμουλιές τους έκλειναν κάθε τόσο το δρόμο, κι έπρεπε να σέρνονται κάτω από κλαδιά μπλεγμένα με παραφυάδες πιασμένοι απ' τα χέρια για να προχωρήσουν. Καταγδαρμένοι από την άγρια βλάστηση, έβλεπαν ξαφνικά λίγα βήματα πιο πέρα, να κατεβαίνουν κατακόρυφοι στα δεξιά τους τεράστιοι βράχοι κι απ' τις σχισμάδες τους να ξεπετάγονται πεύκα κι αγριοσυκιές.

Σταμάτησαν σε κάποιο σημείο αρκετά ψηλά του δρόμου που περιστοιχιζόταν από πυκνά τσαλιά. Ο δρόμος της Νεγκοβάνης που ερχόταν από τη Φλώρινα και ακολουθούσε το χείμαρρο που κυλούσε στο βάθος της κοιλάδας και ο συντομότερος δρόμος για την Κορυτσά όπου βρισκότουσαν εκείνοι, έστριβαν μπροστά απ' το βουνό, λίγο πιο πέρα, όσο φτάνει ένα βόλι, μπροστά στα μάτια τους.

Άφησαν το δρόμο. Έκατσαν κάτω απ' τις οξιές της βουνοπλαγιάς και σπήσαν καρτέρι με στραμμένο το πρόσωπο στους δρόμους που έρχονταν απ' τη Φλώρινα. Περίμεναν, περίμεναν, έστριψαν και κάπνισαν τόσα τσιγάρα όσο ν' αδειάσει μια ολόκληρη ταμπακίερα γεμάτη καπνό. Έφαγαν, σαν πείνασαν, το ψωμοτύρι που είχαν φέρει μαζί τους. Ίσαμε τρεις ώρες κράτησε η αναμονή. Τις τρεις αυτές ώρες πέρασε από μπροστά τους ακολουθώντας το ζώο του ένας ξυλοκόπος. Ο άνθρωπος δεν τους είδε καθισμένοι όπως ήταν πίσω απ' τα πουρνάρια. Απομακρύνθηκε ακολουθώντας το ζώο του που του άνοιγε δρόμο κάνοντας τα πυκνά κλαδιά με τις παραφυάδες να θροϊζουν. Ο δρόμος της Νεγκοβάνης στα χαμπλά είχε πιο πολλή κίνηση. Αυτοί όμως υπολόγιζαν πως ο Ριζά μπέης θα ερχόταν απ' το δρόμο που είχαν πάρει και οι ίδιοι. Και τελικά δεν έσφαλαν. Ο Ριζά μπέης έστριψε τον ορεινό δρόμο πάνω σ' ένα κόκκινο άλογο. Άρχιζε να τους πλησιάζει, πότε χανόταν απ' τα μάτια, με τα πουρνάρια να του φτάνουνε στους ώμους και πότε φαινόταν ολόκληρος στα ξέφωτα, μέχρι και τις οπλές

του αλόγου του. Οι τέσσερεις Γκέγκηδες κατέβηκαν στο δρόμο. Χώθηκαν οι δυό στα δεξιά πίσω απ' τις χαρουπιές που σκέπαζαν τον απότομο γκρεμό, κι οι άλλοι δυό στ'αριστερά πίσω απ' τα πουρνάρια.

Ο Ριζά μπέης πήγαινε πάντα στη Φλώρινα με το τρένο από το Εκσίσου. Ήταν γερό, γρήγορο ζώο το άλογό του. Η απόσταση από την Κορυτσά στο Εκσίσου ήταν όση περίπου κι ο ορεινός δρόμος. Δυό με δυόμιση ώρες το πολύ με το άλογο. Είχε άλλη μια ώρα ταξίδι με το τρένο από το Εκσίσου για τη Φλώρινα. Έλα όμως που όλο και του τύχαιναν σε κάθε ταξίδι μερικές δουλειές στο Εκσίσου, χώρια που ο δρόμος ήταν πιο ασφαλής σε μια εποχή που τα βουνά ήταν γεμάτα κομιτατζήδες και φυγόδικους. Κι όμως τον είχε κυριέψει άθελα του σε τούτο το ταξίδι ένας ενθουσιασμός που χρόνια είχε να νοιώσει. Ήταν άνοιξη. Οι μέρες που βράζει το αίμα κάθε ανθρώπου που έχει την υγεία του. Πριν ξεκινήσει καλά καλά ένοιωσε να νοσταλγεί το βουνίσιο αέρα. Οι χαρουπιές και τα σύννεφα είχαν ανθίσει. Δε χόρταινες τη δροσιά του ορεινού δρόμου με τις ανθισμένες ζαφορές και τ' αμέτρητα πολύχρωμα αγριολούλουδα των λιβαδιών, σου πιανόταν η ανάσα από τη μυρωμένη πνοή του θυμαριού και της καλαμίθρας. Από παλικάρι δεν άντεχε, έκανε έστω μια φορά το χρόνο αυτή τη διαδρομή με το άλογο.

Και στον πηγαιμό και στον ερχομό ένοιωθε ευτυχισμένος σε τούτο το ταξίδι. Είχε ξεχάσει τους φυγόδικους και τους κομιτατζήδες, χαμογελούσε στη φύση που ζωντάνευε, που ξαναγεννιόταν μπροστά στα μάτια του. Έτσι έπεσε εντελώς ανυποψίαστος στην ενέδρα του κεχαγιά και των αντρών του. Το άλογο καθώς πλησίαζε στην ενέδρα σταμάτησε απότομα ξαφνιασμένο ανοίγοντας διάπλατα τα ρουθούνια του. Δεν έδωσε σημασία στην προειδοποίηση του αλόγου. Του έδωσε μια με τα σπηρούνια του να προχωρήσει. Τέσσερεις Γκέγκηδες πετάχτηκαν τότε πίσω απ' τα πουρνάρια. Δεν πρόλαβε να τραβήξει το όπλο του. Οι δυό τον έπιασαν απ' τα δεξιά, κι οι άλλοι δυό απ' τα αριστερά.

Το άλογο τρόμαξε. Έκανε τέσσερα-πέντε βήματα πίσω. Ο ένας Γκέγκας είχε πιάσει το χαλινάρι του και το τραβούσε. Το άλογο ρίχτηκε αυτή τη φορά μπροστά με φόρα. Γλύτωσε από το χέρι του Γκέγκα, οι άλλοι όμως από πίσω έπιασαν σφιχτά το Ριζά μπέη και τον έριξαν από τη σέλα κάτω. Το άλογο βρέθηκε στη μέση. Μπροστά ο κεχαγιάς κι ο Γκέγκας που κρατούσε

το χαλινάρι του, πίσω ο ένας από τους τσομπάνηδες Γκέγκηδες που είχε αρπάξει το Ριζά μπέη κι ο αμαξάς. Ο δρόμος ήταν τόσο στενός που ήταν αδύνατο να προχωρήσουν δύο άνθρωποι πλάι πλάι. Ο τσομπάνης που είχε κρεμαστεί απ' το χαλινάρι, έχασε την ισορροπία του ανάμεσα στα κλαδιά των πουρναριών και σωριάστηκε κάτω. Ο κεχαγιάς θέλησε να φτάσει τους πίσω, δεν μπορούσε όμως να περάσει γιατί πετιόταν τρομαγμένο δεξιά κι αριστερά το άλογο μπροστά του. Ο Ριζά μπέης ήταν χειροδύναμος άντρας. Τινάχτηκε. Με τη βοήθεια των πουρναριών αναποδογύρισε τους δύο Γκέγκηδες που ήταν πλάι του. Ρίχτηκε πίσω τους. Ο κεχαγιάς κι ο τσομπάνης μπροστά προσπαθούσαν ακόμα να ξεπεράσουν το άλογο και να τον πλησιάσουν. Μπροστά του ήταν οι δυο Γκέγκηδες που είχε ρίξει κάτω. Ο πιο κοντινός του σηκώθηκε και του χύμπεξε.

Παλεύανε τώρα ο ένας με τον άλλο. Ο Ριζά μπέης κατάφερε να τον σωριάσει με γροθιές και κλωτσιές πίσω, πάνω στους συντρόφους του. Μόλις που είδε μέσα στη σύγχυση τον κεχαγιά ν' απλώνει το χέρι του στο όπλο. Ήταν αργά πια για να τραβήξει το δικό του. Χωρίς δεύτερη σκέψη ρίχτηκε πίσω απ' τις χαρουπιές. Κι ενώ το πρώτο βόλι του κεχαγιά σφύριζε πάνω απ' τον ώμο του, αφέθηκε από το γκρεμό κάτω στο κενό. Θά 'χε κατακυλίσει κάπου εφτά οργιές κάτω, όταν τα ρούχα του πιάστηκαν στο κλαδί ενός πεύκου που είχε φυτρώσει ανάμεσα στους βράχους. Προσπάθησε ν' αγκαλιάσει το κλαδί. Τα κατάφερε. Το κλαδί όμως έτριξε, λύγισε από το βάρος που είχε πέσει απότομα πάνω του, έσπασε τη ρίζα κι άρχισε να αιωρείται. Δεν το άφηνε απ' τα χέρια. Το κλαδί, ίσαμε τρεις οργιές μακρύ, αιωρήθηκε αρκετά προτού λυγίσει κατακόρυφο. Ο Ριζά μπέης έμεινε για κάμποση ώρα κρεμασμένος στο κενό στην άκρη του κλαδιού. Το ένοιωθε να αποκόπτεται σιγά σιγά απ' τον κορμό του δέντρου. Χωρίς να πανικοβληθεί προσπάθησε να πλησιάσει στο σημείο που κατέληγαν οι βράχοι. Το πόδι του δεν έφτανε.

Τέλος το κλαδί αποκόπηκε απ' τον κορμό του δέντρου και κατακυλίωσε μαζί του κάτω. Πέφτοντας του έφυγε απ' τα χέρια το κλαδί. Βρέθηκαν πιασμένοι κάτω απ' τη μια αυτός, κι απ' την άλλη το κλαδί.

Κοίταξε από το μέρος που έπεσε προς τα πάνω. Το μέρος που είχε παλέψει ήταν καμιά τριανταριά οργιές πιο ψηλά. Είδε

τους Γκέγκηδες να ψάχνουν να τον βρουν σκύβοντας από την άκρη των βράχων. Ήταν δύσκολο να τον χτυπήσουν με το όπλο από τόσο μακριά. Μπορούσαν ωστόσο να τον πυροβολήσουν. Προτίμισε να μείνει ακίνητος, να φαίνεται πεθαμένος. Δεν επιστεύοταν ακόμα τα πόδια του. Χαλάρωσε το κορμί του. Τί περιέργο! Δεν ενοιωθε να πονά σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο όπως όταν σπας κάτι. Ένοιωθε μονάχα ένα πόνο να του τυλίγει όλο το κορμί. Η ανάσα του ήταν κανονική. Τα χέρια και τα πόδια του γερά. Όταν του πέρασε ο πρώτος φόβος, ένοιωσε ποσο μαλακό ήταν το χώμα όπου είχε πέσει. Βρισκόταν στην κοίτη του χειμάρου. Ξαπλωμένος στο λασπωμένο χώμα που είχαν αφήσει όταν αποτραβήχτηκαν πριν από ένα περίπου μήνα τα νερά. Ξανακοίταξε προς τα πάνω. Οι Γκέγκηδες δεν ήταν πια στην άκρη του γκρεμού. Ίσως να έβρισκαν κάποιο τρόπο να κατέβουν. Προσπαθώντας να σκωθεί είδε πως δεν τον δυσκόλευαν καθόλου τα πόδια και τα χέρια του. Τον πλημμύρισε χαρά. Σκώθηκε όρθιος. Από το κάτω μέρος των βράχων κατευθύνθηκε προς τη Νεγκοβάνη.

Ο κεχαγιάς και οι άντρες του δεν είχαν δει πως έπεσε ο Ριζά μπέης από το γκρεμό. Δεν μπορούσαν να καταλάβουν, κοιτάζοντας από ψηλά, πως είχε πέσει σε μέρος όπου η λάσπη σου έφτανε ως το γόνατο. Κατέληξαν στο συμπέρασμα πως είχε σκοτωθεί. Η κατάσταση αυτή, που δεν την είχαν καθόλου υπολογίσει, τους έφερε στη δύσκολη θέση αυτών που σκοτώνουν έναν άνθρωπο. Δεν μπορούσαν να αποφασίσουν τί θα κάνουν. Ο αμαξιάς πρότεινε να κατέβουν στον ποταμό να πάρουν το νεκρό. Οι τσομπάνηδες άρχισαν να ψάχνουν να βρουν τρόπο να κατέβουν. Ο κεχαγιάς τους έδειξε μακριά, μια βοδάμαξα που πήγαινε προς τη Νεγκοβάνη. Αν χασομερούσαν μπορεί να τους έβλεπαν και να τους έπιαναν. Το καλύτερο που είχαν ήταν να φύγουν και να γυρίσουν στο Γκιουλέντσι. Ξεκίνησαν με πιο γρήγορα βήματα απ' ό,τι όταν ερχόντουσαν.

Έφτασαν στο σελαμλίκι του Χαϊρετίν αγά, όταν βασίλευε ο ήλιος στα βουνά πίσω απ' το Γκιουλέντσι. Κρατούσαν φαγητό στα ταγάρια τους. Ενώ ετοιμάζαν το βραδινό τους σοφρά, ένας δουλευτής του Χαϊρετίν αγά τους έφερε ένα τέντζερη γεμάτο φασολάδα με κρέας, ένα τέντζερη με πιλάφι κι ένα πιάτο πιπεριές τουρσί.

Το άλογο του Ριζά μπέη, κάλπασε για λίγο μονάχο του μπροστά απ' τους Γκέγκηδες. Έτρεξε κάνα δυό λεπτά, κι έπειτα

με μια διαίσθηση που έχουν μόνο τα άλογα σταμάτησε στην άκρη του γκρεμού όπου είχε πέσει ο αναβάτης του, χλιμίντρισε προς τα κάτω, ψάχνοντας δρόμο να κατέβει, και νευριασμένο που δεν έβρισκε άρχισε να τρέχει όλο και πιο γρήγορα. Πλησιάζοντας τη Νεγκοβάνη βρήκε μέσα από ένα πευκόδασος ένα κατσικόδρομο που κατηφόριζε προς τα κάτω. Τον ακολούθησε. Σαν έφτασε στο σημείο όπου ο δρόμος έσμιγε με την κοίτη του χείμαρου σταμάτησε, όρθωσε το παράστημά του, και ψάχνοντας δεξιά κι αριστερά δεν άργησε να δει πιο πίσω τον αναβάτη του που βάδιζε προς τη Νεγκοβάνη κουτσαίνοντας ελαφρά. Κατευθύνθηκε προς το μέρος του χλιμιντρίζοντας. Τον αντάμωσε. Τρίβοντας το κεφάλι στους ώμους και στο στήθος του, μύρισε το πρόσωπο και τα χέρια που πιάναν το χαλινόναρι του. Βοήθησε λυγίζοντας τον αναβάτη του που πονούσε να το καρβαλικέψει.

Στη Νεγκοβάνη ο Ριζά μπέης ξεπέζεψε μπροστά απ' το μαγαζί ενός φίλου του, του Μανώλη του μπακάλη. Είχε την πρόθεση να περάσει τη νύχτα εκεί. Σπάνια έβλεπε ο Μανώλης το Ριζά μπέη, γινόταν να τον αφήσει να φύγει χωρίς να τον φιλοξενήσει το βράδυ σπίτι του; Δεν ήξερε ο άνθρωπος τί να κάνει απ' τη χαρά του για να τον ευχαριστήσει.

Ο Ριζά μπέης του διηγήθηκε αμέσως τί του είχε συμβεί. Έκατσε κι έγραψε σε δυό τρεις αράδες τα καθέκαστα στο γαμπρό του στη Φλώρινα, ζητώντας του να ειδοποιήσει το διοικητή στο καρακόλι γιατί βρίσκεται σε κίνδυνο. Το έβαλε σ' ένα φάκελλο και ο Μανώλης υποσχέθηκε να το δώσει σε κάποιον που θα πήγαινε στη Φλώρινα νωρίς το επόμενο πρωί.

Λίγο αργότερα καθώς έπιναν μαζί με το Μανώλη τον καφέ, ο Ριζά μπέης άλλαξε γνώμη κι αποφάσισε να μη μείνει τελικά στη Νεγκοβάνη. Οι Γκέγκηδες είχαν δει πού είχε πέσει. Αν είχαν κατεβεί στο χείμαρρο, θα είχαν καταλάβει από τα χνάρια των ποδιών του στο λασπωμένο χώμα πως είναι εκεί. Σκέφτηκε λοιπόν πως θα ήταν πιο ασφαλής στο σελαμλίκι του φίλου του του Χαϊρετίν αγά στο Γκιουλέντσι. Θα περίμενε στο σπίτι του Χαϊρετίν αγά τους ζανταρμάδες που θά 'ρχονταν από τη Φλώρινα να τον προστατεύσουν. Είπε στο Μανώλη πως τον κυνηγούν οι εχθροί του, πως ήταν υποχρεωμένος να φύγει και πως αν τον ζητούσαν οι ζανταρμάδες ή οι δικοί του να τους έδινε τη διεύθυνση του Χαϊρετίν αγά. Θεωρώντας παρακινδύ-

νευμένο να χάνει περισσότερη ώρα, καβάλησε, μόλις τέλειωσε τον καφέ του, το άτι του κι έφυγε.

Καθώς ξεπέζεψε στο Γκιουλέντσι είδε κατά καλή σύμπτωση στην αυλή μπροστά απ' την πόρτα του χαρεμιού τον Χαϊρετίν αγά και το γιό του. «Για να δούμε ποιος ήρθε;» είπε ο αγάς στο γιό του, όταν κατάλαβε πως το άλογο σταματά. Και βλέποντας από το άνοιγμά της πόρτας το Ριζά μπέν, πετάχτηκε έξω όλο χαρά.

Μπήκαν μαζί στην αυλή. Έσυραν το άλογο του Ριζά μπέν στο ακούρι του χαρεμιού. «Ήταν τυχερό να είναι γεμάτο σήμερα το σελαμλίκι» του είπε αμέσως μετά τα καλωσορίσματα, «έχει κόσμο...» Ο Ριζά μπέν, επειδή θεωρούσε περιέργεια να χώσει τη μύτη του στην ιδιωτική ζωή του οικοδεσπότη, δεν τον ρώτησε ποιοι είναι οι καλεσμένοι. «Είναι ξένοι, δεν τους ξέρεις» συνέχισε ωστόσο ο αγάς, «αν δε σε πειράζει, θα μείνεις απόψε απ' αυτή τη μεριά...».

Μπήκαν στο χαρέμι. Ήπιαν καφέ. Μετά από λιγό στρώθηκε και ο σοφράς στη μέση του σοφά. Οι γυναίκες του σπιτιού έφαγαν σ' ένα δωμάτιο πλάι στην κουζίνα. Η κουβέντα τους κράτησε μέχρι αργά τα μεσάνυχτα. Ο Ριζά μπέν έτριβε κάθε τόσο το γόνατό του λέγοντας πως είχε πέσει απ' τ' άλογο κοντά στη Νεγκοβάνη. Καθώς αυτοί περνούσαν από το ένα θέμα στο άλλο, έφταναν κάθε τόσο απ' το σελαμλίκι, από την άλλη μεριά του τοίχου, φωνές ανάκατες από ηχηρές συζητήσεις: «Είναι αυτοί που μένουν στο σελαμλίκι...», «Είναι πολλοί...», «Βουνίσιοι, δεν έχουν τρόπους...» έδινε εξηγήσεις ο Χαϊρετίν αγάς.

Τα μεσάνυχτα πλάγιασαν να κοιμηθούν. Είχαν στρώσει στο δωμάτιο πάνω από το σοφά το γιατάκι του Ριζά μπέν. Σαν έκλεισε η πόρτα του δωματίου οι θόρυβοι που έφταναν από την άλλη μεριά του τοίχου είχαν γίνει ροχαλητά. Πονούσε όλο του το κορμί. Ήταν κουρασμένος. Αποκοιμήθηκε χωρίς καν να τ' ακούει.

Ο κεχαγιάς κι οι άντρες του νόμιζαν πως είχαν αφήσει πεθαμένο το Ριζά μπέν στο μέρος που έπεσε στο γκρεμό. Έχοντας χάσει κάθε ελπίδα ν' αποκτήσει το μισό κοπάδι της κυράς του, ο κεχαγιάς ήταν λυπημένος λες κι είχε χάσει κανένα δικό του. Φοβόταν κιόλας μην τον πιάσουν. Για να γλυτώσει από την αγωνία ξεκίνησε νωρίς το πρωί. Πριν φύγει φώναξε το Γκέγκα, που ήταν ο άνθρωπος του στο Γκιουλέντσι, και του είπε να έρθει ο ίδιος την επομένη στο Μπόγκραντις να του πει ό,τι μαθευτεί για το θάνατο του Ριζά μπέν.

Κι εκεί που τους κατευόδωνε, τους ρώτησε αν είχαν κοιμηθεί καλά την προηγούμενη νύχτα. «Το βράδυ κοιμήθηκα καλά» είπε ο κεχαγιάς, «ξύπνησα όμως κατά τις δύο το πρωί από κάτι αγκομαχπτά που ερχόντουσαν από πλάι και δε με ξαναπήρε ο ύπνος. Είναι κανείς στου Χαϊρετίν αγά άρρωστος;» Είναι μεγάλη οικογένεια» του αποκρίθηκε ο Γκέ-γκας. «Έχει γέρους. Οι γονείς της γυναίκας του και οι δικοί είναι όμως καλά, ποιος ξέρει ποιος νά 'ταν».

Το επόμενο πρωί στον καφέ ρώτησε ο Χαϊρετίν αγάς να μάθει αν είχε περάσει άνετα τη νύχτα ο μουσαφίρης του. «Μόλις έγειρα με πήρε ο ύπνος. Αυτοί όμως δίπλα σηκώθηκαν πριν καλά καλά ξημερώσει. Έκαναν πολύ θόρυβο. Ξύπνησα από το θόρυβό τους, όταν όμως έφυγαν αποκοιμήθηκα πάλι ωραία». Πάλι δεν έδειξε περίεργος να μάθει ποιοί ήταν αυτοί που έκαναν τόσο θόρυβο.

Πριν τελειώσουν τον καφέ τους ο γιος του Χαϊρετίν αγά ήρθε και είπε στο Ριζά μπέη πως τον ζητούσε ένας δεκανέας από τη Φλώρινα. Κι ενώ εκείνος προσπαθούσε να περιγράψει στο ζανταρμά τους τέσσερεις Γκέγκηδες που του είχαν κόψει την προηγούμενη το δρόμο, η περιέργεια του Χαϊρετίν αγά γινόταν όλο και μεγαλύτερη. Δεν άργησε ν' αρχίσει εκείνος την ανάκριση:

«Τέσσερεις Γκέγκηδες είπες, Ριζά μπέη;»

«Ναι, τέσσερεις...»

«Μιλούσαν αρβανίτικα;»

«Ναι, αρβανίτικα»

«Κι ήταν οι δυό πολύ ψηλοί, κι οι άλλοι δυό με μεσαίο μπόι;»

«Όπως τα λες».

«Μήπως ο ένας απ' αυτούς που είχε μεσαίο μπόι φορούσε μπότες και κανονικά ρούχα;»

«Έτσι ήταν...»

«Κι ο άλλος απ' αυτούς που είχε μεσαίο μπόι ήταν ντυμένος σαν τσομπάνης, με βράκες και τσαρούχια;»

Ο Ριζά μπέης δεν απαντούσε πια με λόγια, επιβεβαίωνε με μια κίνηση του κεφαλιού, περιμένοντας να δει τί θα έβγαине απ' αυτές τις ερωτήσεις.

«Πω, πω, πω, πω, πω...» άρχισε να τα βάζει με τον εαυτό του ο Χαϊρετίν αγάς.

«Τί έγινε βρε Χαϊρετίν αγά;»

«Τί άλλο βρε θες να γίνει Ριζά μπέη; Αυτός που φορούσε μπότες είχε μαύρα μάτια, μαύρα φρύδια, ενώ οι άλλοι ήταν ξανθοί και γαλανομάτες;»

«Ναι, ναι...»

Ο Χαϊρετίν αγάς χτυπούσε συνεχώς με τα χέρια του την ποδιά του, όλο παράπονο.

«Πω, πω, πω, πω, πω...»

«Τί ξέρεις βρε Χαϊρετίν αγά και κάνεις έτσι; Άντε πες το!»

«Πώς να μην κάνω έτσι βρε Ριζά μπέη; Πώς να μην ξέρω; Γιατί δε μου είπες μόλις ήρθες χθες το βράδυ τι σου είχε συμβεί; Οι τέσσερεις αυτοί Γκέγκηδες έμειναν χθες βράδυ στο σελαμλίκι μου, έφαγαν το ψωμί μου!» είπε δείχνοντας με το κεφάλι του το σελαμλίκι. «Όλη νύχτα, σας χώριζε μόνο ένα ντουβάρι, ξαπλώσατε σε διπλανά δωμάτια. Αχ, αν ήξερα πως είναι εχθροί σου... Πω, πω, πω...»

Ο Ριζά μπέης θυμήθηκε τη χθεσινή τους πάλη, την πώση του στο γκρεμό. Του φάνηκε πως οι τέσσερεις Γκέγκηδες περνούσαν το λεπτό ντουβάρι που έδειχνε με το κεφάλι του ο Χαϊρετίν αγάς και του χυμούσαν. Ένοιωσε στην πλάτη του ανατριχίλα.

«Άδικο κάνεις έτσι Χαϊρετίν αγά!» είπε.

«Μού 'παιξε παιχνίδι ο Αζραϊλ¹. Δικό του αστείο ήταν αυτό. Που θα πει ότι όταν δεν έχει τί να κάνει, γλεντά έτσι μαζί μας...!»

Σαν γύρισε στο Μπόγκραντις ο κεχαγιάς διηγήθηκε στην κυρά του τα καθέκαστα. Η Ντιλά Χανούμ στεναχωρέθηκε πολύ μ' αυτά που άκουσε. Καθόλου δεν την ένοιαζε αν θα έχανε ή όχι το μισό της κοπάδι. Ήθελε να της πιάσουν ζωντανό το Ριζά μπέη, να πάρει εκδίκηση για τον άντρα της όπως ταίριαζε σ' ένα μπέη.

«Δηλαδή τέσσερεις νομάτοι, τέσσερεις Γκέγκηδες και δεν τα βγάλατε πέρα μ' ένα Μακεδόνα, δεν μπορέσατε να τον πιάσετε!» του είπε. «Κρίμα στο μπόι σας!» Αφού δεν είχαν καταφέρει να τον πιάσουν και να της τον φέρουν, δεν ήταν υποχρεωμένη να δώσει τίποτα στον κεχαγιά και στους άντρες του. Τους φέρθηκε παρόλα αυτά γενναιόδωρα. «Αλλά κάνετε, μα το Θεό, μεγάλη προσπάθεια. Τον κάνετε να φτύσει αίμα.

1 Ο άγγελος του θανάτου για τους Μουσουλμάνους. [Σ.τ.Μ.]

Δεν μπορώ να μη σας το ανταποδώσω» είπε και χάρισε στον καθένα τους από μια φοράδα.

Την άλλη μέρα ήρθε από το Γκιουλέντσι το νέο πως ο Ριζά μπείς ήταν ζωντανός. Οι ελπίδες τόσο της Ντιλά Χανούμ όσο και του κεχαγιά της αναπερώθηκαν. Ο κεχαγιάς μπορούσε και πάλι να γίνει πλούσιος κι η Ντιλά Χανούμ να πάρει την εκδίκηση που ταίριαζε στην τιμή του άντρα της. Ο κεχαγιάς άρχισε και πάλι, όπως πριν, να παρακολουθεί το Ριζά μπέη, να καρτερά τη μέρα που θα έπεφτε στην ενέδρα του.

Πέρασε το καλοκαίρι. Αρχές του φθινοπώρου κατέβηκαν τα κοπάδια στα βοσκοτόπια που είχαν νοικιάσει εκείνη τη χρονιά στο Σαρή-γκιοι. Ο κεχαγιάς περίμενε μέρα με τη μέρα τα νέα του Ριζά μπέη. Προσπαθούσε να εκτιμά με υπομονή τα νέα που του έφερναν. Σκοπός του ήταν να τον πιάσει αυτή τη φορά ζωντανό, να μην του ξεφύγει από την ενέδρα που θα του έστηνε.

Μια μέρα στα μέσα του χειμώνα έμαθε πως ο Ριζά μπέης θα πήγαινε στην Καστοριά. Ήξερε καλά το δρόμο, τον περνούσαν συχνά, από αυτό το δρόμο είχαν μεταφέρει πριν από ένα χρόνο το κουφάρι του μπέη του από την Κορυτσά στο Μπογκραντίτς. Με βάση το δρόμο κατέστρωσε ένα σχέδιο για να συλλάβει το μπέη.

Από το καλοκαίρι είχαν προστεθεί δύο νέοι Γκέγκηδες στους τσομπάνους τους. Ήταν κι οι δύο τους πολύ καλοί στο σημάδι. Ό,τι σημάδευαν, θες λύκο, θες πουλί, δε γλύτωνε. Έβαλε τον αμαξά να οδηγήσει τη σούστα. Ανέβασε τους δύο Γκέγκηδες σκοπευτές στη σούστα και καβάλησε εκείνος το άτι του. Ξεκίνησαν με το πελώριο τσομπανόσκυλο όπως πάντα πλάι τους.

Ο δρόμος της Καστοριάς ήταν ορεινός, όπως κι ο δρόμος της Φλώρινας, που είχαν στήσει την προηγούμενή τους ενέδρα. Ακολουθούσε τις πλαγιές του όρους Μάλινκα. Σε κάποιο έρημο σημείο του βουνού, καμιά εκατοσταριά βήματα πιο μέσα απ' το δρόμο υπήρχε ένα μικρό ορθόδοξο μοναστήρι. Από τα παράθυρά του έβλεπες όλο το δρόμο. Έλεγε πως ο καλόγερος του μοναστηριού ήταν πολύ φιλόργυρος κι ότι έκρυβε όποιον φυγόδικο ή κομιτατζή του γέμιζε το μάτι. Έφεραν δύο πρόβατα κι ένα κεφάλι τυρί κασέρι πεσκέσι στον καλόγερο.

Πριν βγει απ' το δρόμο και στρίψει για το μοναστήρι, κατέβασε τους σκοπευτές. Έστησε ενέδρα στην άκρη του δρόμου.

Έπειτα τράβηξε τη σούστα στο μοναστήρι. Βρήκε τον καλόγερο στο αμπέλι με τα κρασοστάφυλα, πίσω απ' το μοναστήρι.

Οι Γκέγκηδες που έσπασαν ενέδρα δε γνώριζαν ποιόν θα πυροβολούσαν. Ο κεχαγιάς είχε υποσχεθεί και στους δύο τους από δέκα πρόβατα μαζί με τ' αρνιά τους. Περίμεναν έναν καβαλάρη πάνω σ' ένα κόκκινο άλογο που θα 'ρχόταν από τη μεριά της Καστοριάς. Ο κεχαγιάς, θα παρατηρούσε το δρόμο απ' τα παράθυρα του μοναστηριού ψηλά και μόλις θα έβλεπε τον καβαλάρη πάνω στο κόκκινο άλογο θα σφύριζε κι εκείνοι θα κουνούσαν τα χέρια, ειδοποιώντας τον έτσι πως είναι έτοιμοι.

Ήταν αρκετά μεγάλη η αμοιβή που θα τους έδινε ο κεχαγιάς σε σχέση με τη δουλειά που τους ζητούσε. Άλλωστε δεν ήταν στη συμφωνία τους να σκοτώσουν άνθρωπο. Ο ένας θα σκότωνε το άλογο σηματοδεύοντάς το στο στήθος, κι ο άλλος θα λάβωνε τον καβαλάρη στο δεξί του χέρι. Όλη τους η δουλειά ήταν να σκοτώσουν το άλογο και να λαβώσουν τον καβαλάρη. Έπειτα θα έβγαιναν απ' την ενέδρα και χωρίς να τους δει κανείς θα γυρνούσαν στα βοσκοτόπια στο Σαρή-γκιολ, κόβοντας δρόμο απ' τον κατσικόδρομο.

Σύμφωνα με το σχέδιό του, μόλις ο κεχαγιάς θα έβλεπε πληγωμένο το Ριζά μπέη θα έφευγε με τον αμαξά απ' το μοναστήρι. Κάνοντας πως θέλουν τάχα να βοηθήσουν τον πληγωμένο θα τον έβαζαν πάνω στη σούστα για να του δέσουν και καλά την πληγή. Αφού θα τον είχαν ανεβάσει στη σούστα, τα υπόλοιπα εξαρτιώντουσαν από την κατάσταση της πληγής του. Αν έχανε πολύ αίμα, θα γυρνούσαν πρώτα στο μοναστήρι. Θεωρούσαν χειρούργους σχεδόν τους καλόγερους τότε. Σαν τους χειρούργους ήξεραν να σταματούν το αίμα, κώρια που είχαν, μια κι έκρυσαν τσέτες, στο μοναστήρι ό,τι φάρμακο τους χρειαζόταν για να φροντίζουν τις πληγές. Αφού λοιπόν θα του είχε σταματήσει η αιμορραγία, θα τον ξάπλωναν στη σούστα και από τον ίδιο δρόμο που είχαν μεταφέρει πριν από ένα χρόνο το κουφάρι του μπέη τους, θα έφερναν τώρα με το ίδιο αμάξι αυτόν που τον σκότωσε στο Μπογκραντίτς. Σκεφτόταν πόσο θα χαιρόταν η κυρά του, όταν εκείνος θα σήκωνε στην αυλή του κονακιού στο Μπογκραντίτς ο μπερντέ της σούστας και θα της έδειχνε ξαπλωμένο μέσα, δεμένο και φιμωμένο το Ριζά μπέη.

Ο Ριζά μπέης φάνηκε στο δρόμο σε απόσταση ενός τετάρτου περίπου της ώρας. Από το μοναστήρι ψηλά ακούσθηκε το

σφύριγμα του κεχαγιά. Κοίταξαν και είδαν τον κεχαγιά πλάι στο πηγάδι του μοναστηριού να κουνά το χέρι του. Ο κεχαγιάς άρπαξε από κάτω μια πέτρα και τους την πέταξε. Το τσομπανόσκυλο χύμπεξε ξοπίσω απ' την πέτρα προς τη μεριά τους και έφτασε τρέχοντας στην ενέδρα. Κι έπειτα ξαναγύρισε πλάι στον κεχαγιά που σφύριξε απο ψηλά. Εκείνοι του αποκρίθηκαν κουνώντας τα χέρια. Συννεοθήκαν. Ο καρβαλάρης που περίμεναν ερχόταν...

Οι δρόμοι οι βουνίσιοι με τη βουνοπλαγιά από τη μια και το ποτάμι από την άλλη μοιάζουν οι περισσότεροι μεταξύ τους, με εξαίρεση φυσικά τη βλάστηση. Τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές. Η όψη τους δεν αλλάζει ορισμένους μήνες, ορισμένες εποχές. Τη μέρα εκείνη έριχνε ψιλό χιόνι. Τα πεύκα και οι συστάδες των θάμνων στις πλαγιές του βουνού είχαν πιάσει χιόνι. Οι δυό σκοπευτές, κρυμμένοι πίσω από ένα χιονισμένο πουρνάρι, στήλωσαν τα μάουζερ τους στον καρβαλάρη που ερχόταν.

Ο Ριζά μπέης πλησίαζε χωρίς να βιάζεται. Φορούσε την πατατούκα του. Είχε τραβήξει την κουκούλα της στο κεφάλι του. Η κουκούλα του κατέβαινε ως τα φρύδια, ενώ ένα χοντρό πλεκτό κασκόλ γύρω απ' το λαιμό, του έκρυβε το πηγούνι και το στόμα. Το μόνο που φαινόταν ήταν τα μάλα του προσώπου του και τα παχειά του μουστάκια. Οι σκοπευτές κοιτάχτηκαν μεταξύ τους. «Ποιος είναι τούτος μπρε;» μουρμούρισε ο ένας απ' αυτούς. «Πού να ξέρω;» σήκωσε ο άλλος τους ώμους του. Ξαναστήλωσαν κι οι δυό τα μάτια στον καρβαλάρη που ερχόταν. Οχι πως τους ενδιέφερε ιδιαίτερα ποιος ήταν.

Ώσπου να πλησιάσει ο καρβαλάρης, το χιόνι που έπεφτε όλο και πιο αραιό σταμάτησε εντελώς. Τα σύννεφα ψήλωσαν όλο και πιο πολύ, ώσπου αποτραβήχτηκαν αφήνοντας να φανεί ένα όλο και μεγαλύτερο καταγάλανο κομμάτι ουρανού. Ο ήλιος έπεφτε πάνω στο χιόνι ζεσταίνοντας με τις ακτίνες του τους πάγους που κρέμονταν στις άκρες των φυτών.

Οι σκοπευτές ζεστάθηκαν κι έριξαν πίσω τις κουκούλες των τσόχινων παλτών τους. Άρπαξαν τα μάουζερ. Στοχέυσαν τον καρβαλάρη που ήταν καμιά εκατοσταριά πια μέτρα απ' αυτούς. Είχαν συννεοηθεί από πριν να τον πυροβολήσουν όταν θα έφτανε κάτω από ένα συγκεκριμένο πεύκο στ' αριστερά του δρόμου κάπου εβδομήντα με ογδόντα βήματα μπροστά τους. Με την κάνη στραμμένη τον παρακολουθούσαν να πλησιάζει.

Μόλις ζέστανε κάπως άνοιξε κι ο Ριζά μπέης μπροστά την πατατούκα του. Χαλαρώνοντας το κασκόλ στο λαιμό του, το τράβηξε και το κατέβασε στο στήθος του. Ήθελε πολύ ένα τσιγάρο. Έβγαλε την ταμπακιέρα του. Άφησε την κουκούλα της πατατούκας του να γλυστρήσει στο σβέρκο του. Πέρασε τα χαλινάρια του αλόγου στους καρπούς των χεριών του κι άρχισε να στρίβει με τα δάχτυλα των δυο του χεριών το τσιγάρο.

Οι σκοπευτές κοκκάλωσαν. Ανοιγόκλεισαν σαστισμένοι από αυτό που έβλεπαν τα μάτια. Το πρόσωπό του με τα μάτια του να λάμπουν από μακριά και τα τσακιστά του μαλλιά φαινότουσαν τώρα καθαρά. Είχε, με εκείνες τις κινήσεις που γνώριζαν και οι δυό τους πολύ καλά, τυλίξει με το κεφάλι μπρος το τσιγάρο, κι έβρεχε τώρα απαλά με τη γλώσσα του την άκρη του τσιγαρόχαρτου. Αφού κόλλησε το χαρτί, άναψε το τσιγάρο.

Το μάουζερ του Γκέγκα που σημάδευε το δεξί χέρι του βαβαλάρη κρεμάστηκε απ' το κοντάκι κάτω.

«Βρε αυτός είναι ο Ριζά μπέης!»

«Αυτός είναι, για!» είπε σαν να τρώμαζε ο άλλος. «Τί να κάνομε τώρα;»

Ο Ριζά μπέης πλησίαζε στο πεύκο. Τράβηξαν τα μάουζερ τους απ' τα κλαδιά των πουρναριών.

«Πώς θα τον κοιτάξομε κατάμουτρα αν μας δει εδώ;»

Έψαξαν δεξιά κι αριστερά να βρουν ένα μέρος, μια κρυψώνα να κρυφτούν. Καλύτερο απ' το μέρος που ήταν δεν υπήρχε.

«Χώσου, χώσου καλά μες στο χιόνι...» είπε ο πρώτος Γκέγκας.

Κουλουριάστηκαν μες στις κάπες τους και σκεπάστηκαν με το χιόνι που έφτανε ως τα γόνατα πίσω απ' τα πουρνάρια.

Σαν είδε ο κεχαγιάς που κοίταζε απ' το παράθυρο του μοναστηριού ψηλά το Ριζά μπέη να περνά καπνίζοντας το τσιγάρο του μπροστά απ' τα πουρνάρια όπου είχαν στήσει ενέδρα οι άντρες του, δεν κατάλαβε τί γινόταν. Από τη μια θύμωσε, κι από την άλλη παραξενεύτηκε. Πετάχτηκε με το σκυλί του και τον αμαξά ανήσυχος από το μοναστήρι. Στα μέσα του δρόμου συνάντησε τους Γκέγκες που είχαν βγει απ' την ενέδρα και βιάδιζαν προς το μοναστήρι. Πριν καν τους ρωτήσει ο Γκέγκας που θα λάβωνε το Ριζά μπέη του είπε:

«Παρά λίγο να μας βάλεις σε μεγάλο κρίμα, κεχαγιά. Άκου εκεί για δέκα πρόβατα ο καθένας...!»

«Για τί κρίμα μιλάς βρέ;»

«Ο Ριζά μπέης από την Κορυτσά ήταν αυτός που περνούσε...»

«Ε, και ποιος ήθελες νά 'ναι;...»

Κατάλαβαν. Οι δυό σκοπευτές είχαν κάνει πολλές δουλειές πάντα έτσι μαζί. Είχαν δουλέψει και δυό χρόνια στου Ριζά μπέη. Και είχαν δει, μα το Θεό, μεγάλο καλό απ' αυτόν τον άνθρωπο. Είχε παντρέψει αυτόν που θα του σκότωνε το άλογο. Όσο για τον άλλο, που θα τον λάβωνε, κοίτα να δεις πως τα φέρνει ο Θεός, όταν πριν έξι χρόνια, είχε πληγωθεί από βόλι στον ώμο, τον είχε πάει ο Ριζά μπέης με το αμάξι του στα Καϊλάρια σώζοντάς τον έτσι από βέβαιο θάνατο... Καλά που είχε βγει ο ήλιος και είχε βγάλει με τη ζέστη την κουκούλα, κι είδαν το πρόσωπό του και τον αναγνώρισαν, εκεί που ήταν με το δάκτυλο στη σκανδάλη. Αλλιώς θα γινόντουσαν αυτοί η αιτία να χυθεί το αίμα του μόνου ανθρώπου που τους είχε κάνει καλό στη ζωή τους! (Πω, πω, πω, και για πέντε δέκα πρόβατα δηλαδή!) Καλά που είχε βγει ο ήλιος και γλύτωσαν από το κρίμα!...

Πέρασε κι εκείνος ο χειμώνας χωρίς να πιαστεί ο Ριζά μπέης. Την άνοιξη γύρισαν πάλι τα κοπάδια από το Σαρή-γκιολ στο Μπογκραντίτς. Ο κεχαγιάς συνέχιζε να παρακολουθεί το Ριζά μπέη, να παραμονεύει τη μέρα που θα του έσπνε νέα ενέδρα. Δεν του 'φτασε όμως όση ζωή είχε να περιμένει. Ένα βράδυ στα μέσα του Αυγούστου, καθώς γυρνούσε από τα βοσκοτόπια σπίτι του πάνω σ' άλογο τον σκότωσαν μ' ένα και μόνο βόλι.

Η Ντιλά Χανούμ, όπως οι περισσότερες Αρβανιτοπούλες ήταν μεγαλωμένες ανάμεσα στα κοπάδια, ήξερε να καθαλαίει άλογο και να χρησιμοποιεί τουφέκι. Μετά το θάνατο μάλιστα του άντρα της είχε γίνει ακόμα καλύτερη στην ιππασία και στη σκοποβολή. Έπρεπε να τα αναλάβει όλα μόνη της. Γι' αυτό έξω απ' το σπίτι τριγυρνούσε ντυμένη σαν άντρας. Φορούσε σπιβάλια, βράκες, κλειστές μάλλινες καζάκες, κλειστές πουκαμίσες με γιικά και σεντεφένια κουμπιά, γιλέκα και ζιπούνια, έκρυβε τα πυκνά μαλλιά της το χειμώνα μέσα σε δερμάτινα καλπάκια, και το καλοκαίρι τύλιγε το κεφάλι της με μαντήλια για τον ήλιο.

Όταν φορούσε την πατατούκα ή την κάπα, ήταν αδύνατο να καταλάβεις πως ήταν γυναίκα. Και η φωνή της, που ήταν από γεννησιμιού της άλλο, είχε γίνει από τότε που άρχισε να

καπνίζει ακόμα πιο βαρειά. Οι περισσότεροι Αρβανίτες έχουν λευκό δέρμα. Όταν μάλιστα είναι καλά ξυρισμένοι σχεδόν δεν διακρίνονται τα γένια τους. Βλέποντας το ηλιοκαμμένο δέρμα της Ντιλά, που δεν είχε περάσει όπως οι περισσότερες γυναίκες τη ζωή της ανάμεσα σε τέσσερεις τοίχους αλλά στον καθαρό αέρα, δύσκολα το ξεχώριζες από τα αντρικά πρόσωπα. Το πολύ πολύ να την περνούσες για κανένα δεκαοχτάχρονο σπανό ακόμα Αρβανίτη.

Από τότε που πέθανε ο άντρας της η Ντιλά Χανούμ τριγυρνούσε λοιπόν έτσι φορώντας σπιβάλια και ζωσμένη το ναγκάντ της στα κοπάδια, ζητώντας λογαριασμό από ζωντανούς και πεθαμένους. Από τότε μάλιστα που της σκότωσαν τον κεχαγιά είχε πιστέψει πως η δουλειά αυτή ήταν πια εντελώς δική της. Είχε πάρει πλάι της, για νέο κεχαγιά, έναν από τους πιο έμπιστους ανθρώπους του πατέρα της. Ο άνθρωπος γνώριζε από κοντά το θάρρος, την εχεμύθεια και τα άλλα της προτερήματα. Ήταν άλλωστε μακρινοί συγγενείς απ' τη μεριά της μάνας της. Επειδή είχε βάλει πια για τα καλά στο μυαλό της να πάρει η ίδια την εκδίκηση για το θάνατο του άντρα της, δεν του έκανε την παραμικρή κουβέντα για το θέμα αυτό.

Αρχές του Σεπτέμβρη, πήγε με το νεο της κεχαγιά στο όρος Μάλινκα να δει τα βοσκοτόπια που είχαν νοικιάσει. Τριγύρισαν όλη την περιοχή ανάμεσα στην Κορυτσά και το Ζελενίτσι. Ζήτησαν να μάθουν πόσο τα νοίκιαζαν οι ιδιοκτήτες τους. Στο τέλος αποφάσισαν να νοικιάσουν και πάλι το βοσκοτόπι στο Σαρήγκιολ που είχαν νοικιάσει και την προηγούμενη χρονιά.

Έξη μέρες κράτησε το ταξίδι τους. Καλπάζοντας καβαλάρηνδες πλάι πλάι με τον κεχαγιά της θύμιζαν πατέρα που άρχιζε να γερνά με το αμούστακο ακόμα γιο του. Στις συζητήσεις άφηνε πάντα το λόγο στον κεχαγιά, αφού του ψιθύριζε πρώτα τη γνώμη της. Κανείς απ' όσους τους συναντούσαν δεν καταλάβαινε πως ήταν γυναίκα και είχε προειδοποιήσει τον κεχαγιά να μην το λέει σε κανένα.

Τότε λοιπόν που τριγυρνούσαν στα γύρω βοσκοτόπια, πέρασαν δυό νύχτες απανωτές σ' ένα χάνι στο Σαρήγκιολ. Το χάνι ήταν μέσα σε μια πολύ φαρδιά αυλή, περιτριγυρισμένη από ψηλούς τοίχους. Είχε για είσοδο μια ψηλή δίφυλλη αυλόπορτα, δεξιά ένα υπόστεγο που το χρησιμοποιούσαν για τους αραμπάδες κι αριστερά τις θυμωνιές και το ακούρι όπου έδε-

ναν οι ταξιδιώτες τα ζώα τους. Το τριώροφο χάνι από μπαγδατί, που το έκανε να μοιάζει με караβάνσεραί, ήταν στο βάθος της αυλής. Στο κάτω πάτωμα είχε μια πολύ μεγάλη αίθουσα που χρησίμευε για καφενείο και λοκάντα, την κουζίνα, το κελάρι, την αποθήκη και το δωμάτιο του αφεντικού. Στα πάνω πατώματα, όπου έβγαινες από μια εξωτερική σκάλα, ήταν αραδιασμένα κατά μήκος των μπαλκονιών με τα ξύλινα παρμακλίκια τα δωμάτια για τους ταξιδιώτες.

Το αφεντικό του αγαπούσε πολύ τα περιστέρια. Είχε φτιάξει περιστεριώνες κοντά στη στέγη του υπόστεγου. Γι' αυτό και παντού μες στην αυλή, πάνω στους άξωνες και στις ρόδες των αραμπάδων, στα παρμακλίκια των μπαλκονιών και στα παράθυρα των δωματίων τριγυρούσαν περιστέρια.

Η Ντιλά Χανούμ και ο κεχαγιάς της νοίκιασαν δύο δωμάτια πλάι πλάι στο πάνω πάτωμα. Την πρώτη μέρα που ήταν στο χάνι είδε η Ντιλά Χανούμ καθώς έβγαινε από το δωμάτιό της στην αυλή, ένα πολύ ωραίο ζαγάρι με κοκκινωπό τρίχωμα. Τα περιστέρια και το ζαγάρι μοιάζαν να κάνουν μεταξύ τους αστεία. Το ζαγάρι πετιόταν ξαφνικά πάνω τους, φοβίζοντας πως θα τα πιάσει, κι εκείνα έτρεχαν με γρήγορα βήματα μπροστά του, πετούσαν πέρα δώθε περιμένοντας το να τα ακολουθήσει. Θά 'λεγε κανείς πως έπαιζαν χαρούμενα μεταξύ τους. Η Ντιλά Χανούμ σταμάτησε για λίγο στη σκάλα και κοίταξε το παιχνιδι τους. Της άρεσε πολύ.

Καθώς έβγαινε απ' το δωμάτιο, συνάντησε στην είσοδο της σκάλας του ορόφου, έναν άντρα με γκρίζους κροτάφους, πυκνά, καστανά τσακιστά μαλλιά, μελιά μάτια και αρμονικά χαρακτηριστικά. Ήρθαν αντιμέτωποι. Έμειναν με τα μάτια ο ένας καρφωμένα στον άλλου. «Άντε, ορίστε περάστε μικρέ μου!» είπε στο τέλος ο άντρας κάνοντας ένα βήμα πίσω.

Η Ντιλά Χανούμ ένοιωσε μια ανεξήγητη έξαψη. Κατακοκκίνησε. Σάστισε τόσο που δεν μπόρεσε να πει ούτε ένα ευχαριστώ στον άντρα. Περπάτησε μέχρι το κεφαλόσκαλο. Πριν φτάσει όμως στη σκάλα του δεύτερου πατώματος, έστριψε το κεφάλι θέλοντας να τον δει ακόμα μια φορά. Τον είδε στη σκάλα να κατεβαίνει τρέχοντας προς την αυλή.

Όταν ανέβηκε στο δεύτερο πάτωμα, κοίταξε από την άκρη της κουπαστής κάτω στην αυλή. Το ζαγάρι βλέποντας τον άντρα να κατεβαίνει τη σκάλα άφησε τα περιστέρια κι έτρε-

ξε προς το μέρος του. Σηκώθηκε στα πισινά του πόδια. Τον κοιτάξε κατάματα. Έπειτα έσκυψε και μύρισε τα σπιβάλια του. Ξανασηκώθηκε στα πισινά του πόδια. Άρχισε να παίζει με τον άντρα, αρπαζόταν χοροπηδώντας απ' το χέρι του.

Ανέβαινε τώρα τις σκάλες όλο και πιο αργά. Με βήματα βαρειά έφτασε στην άκρη του δεύτερου μπαλκονιού, στο δωμάτιό της. Κι ενώ εκείνη έμπαινε μέσα, ο ξένος έπαιζε ακόμα στην αυλή με το σκυλί, το πείραζε, το έκανε να τρέχει πέρα δώθε, το ξάπλωνε ανάσκελα και το γαργαλούσε...

Όταν κατέβηκε το βράδυ με τον κεχαγιά της στη λοκάντα να φάνε, θαρρούσε πως έβλεπε ακόμα μπροστά της όλες τις κινήσεις εκείνου του ξένου, που είχαν συναντηθεί τα βλέμματά τους στη σκάλα, καθώς έπαιζε με το ζαγάρι. Άκουγε στ' αυτιά της τα λόγια που της είχε απευθύνει: «Άντε, ορίστε πέρασε μικρέ!»

Μπαίνοντας στη λοκάντα τον είδε να κάθεται στο βάθος με τρεις φίλους του σ' ένα τραπέζι πλάι στο τζάκι. Τα τρία από τα τραπέζια της λοκάντας ήταν ακόμα πιο γεμάτα. Έκατσε με τον κεχαγιά της σε ένα τραπέζι στην είσοδο της λοκάντας, διαγώνια απ' το τραπέζι του ξένου. Τον είχε ακριβώς απέναντι της. Μπορούσε να τον κοιτάζει από μακριά.

Έτρωγε κι έπινε ρακί από δαμάσκηνο με τους φίλους του. Ήταν ο πιο ομιλητικός απ' τους τρεις. Οι άλλοι τον άκουγαν. Πρέπει να ήταν ευχάριστη η κουβέντα του. Από το πρόσωπο των φίλων του παρακολουθούσε την εντύπωση που τους έκαναν όσα έλεγε. Όσο μεγάλωνε το ενδιαφέρον τους, τόσο πιο αργά έτρωγαν, τον άκουγαν χωρίς να ξεκολλούν τα μάτια τους από πάνω του. Φαινόταν γερός και δυνατός άντρας. Είχε πυκνά μουστάκια που οι άκρες τους έφταναν ως τα μάλα του προσώπου του. Ήταν αρκετά ωραίος άντρας. Αυτό όμως που της έκανε μεγαλύτερη εντύπωση στον ξένο ήταν η ζωηράδα του, η ολοζώντανη προσωπικότητά του. Θαρρείς πως απέπνεε χαρά της ζωής στο μέρος που καθόταν. Καθώς μιλούσε έκανε κάθε τόσο τους φίλους του να γελούν. Γελούσε κι εκείνος απαλά, έπινε μια γουλιά ρακί κι άρχιζε να λέει κάτι άλλο. Παρόλο που δεν άκουγε τι έλεγαν από το μέρος που καθόταν, μια δυό φορές χαμογέλασε κι εκείνη άθελά της βλέποντάς τον να γελά με τους φίλους του. Μια δυό φορές μάλιστα δεν μπόρεσε να μην τον κοιτάξει κατάματα.

Ένοιωθε να τη διατρέχει μια θέρμη, μια ανατριχίλα στα στήθια, στην πλάτη, στην άκρη των χειλιών, κι αν άκουγε λίγο πιο πολύ στα λαγόνια της. Ένα κομμάτι του εαυτού της κυλούσε θαρρείς προς το μέρος του. Τί ωραίος άντρας που ήταν!

Συμπληρωνόταν ο δεύτερος χρόνος από το θάνατο του άντρα της. Δυό χρόνια που κανένας άντρας δεν την είχε κάνει να θυμηθεί πως ήταν γυναίκα. Ένοιωσε το αίμα ν' ανεβαίνει στο πρόσωπό της, να γίνεται κατακόκκινη. Ντράπηκε με αυτά που ένοιωθε. Προσπάθησε όσο μπορούσε να μην ακούει τη φωνή του, να μην κοιτά προς τη μεριά του ξένου.

Τη νύχτα εκείνη στριφογύρισε κάμποση ώρα στο κρεββάτι πριν την πάρει ο ύπνος. Απ' όποια μεριά κι αν γυρνούσε θαρρούσε πως έβλεπε απέναντι της τον ξένο να τρώει.

Σαν φωτογραφία έμενε ακινητοποιημένη κάθε του στιγμή μπροστά στα μάτια της. Κοιμήθηκε πολύ άσχημα εκείνη τη νύχτα. Κατά το πρωί είδε ένα σωρό ανάκατα όνειρα που δε μπορούσε να θυμηθεί όταν ξύπνησε. Σηκώθηκε και ντύθηκε με την πρόθεση να φύγει από το χάνι, να απομακρυνθεί με κάθε θυσία από εκείνο το μέρος. Παρόλα αυτά δεν κατάφερε μέχρι το βράδυ να πει την πρόθεσή της αυτή στον κεχαγιά. Όταν πλησίαζε το βράδυ η ώρα του φαγητού, γύρισε στο χάνι μην μπορώντας να νικήσει την αγωνία της, που γινόταν όλο και μεγαλύτερη, κατέβηκε με κατακόκκινα τα μάγουλα από την έξαψη και την ελπίδα πως θα τον ξανασυναντήσει στο φαγητό. Ο ξένος δε φαινόταν πουθενά. Έμεινε κάμποση ώρα στη λοκάντα με τον κεχαγιά. Ο ξένος όμως και οι φίλοι του δε φάνηκαν. Θα είχαν φύγει από το χάνι. Προσπάθησε να πείσει τον εαυτό της πως έπρεπε να χαρεί που είχε γλυτώσει. Όσο όμως περνούσε η ώρα, τόσο μεγάλωνε η θλίψη της. Ένοιωσε την καρδιά της να σφίγγεται όλο και πιο πολύ στη σκέψη πως δε θα τον ξαναέβλεπε ίσως ποτέ.

Από τη μέρα εκείνη τον συλλογιζόταν συνέχεια. Ποιος να ήταν άραγε εκείνος ο άντρας; Φοβόταν να ρωτήσει. Έβαζε ένα ένα με το μυαλό της όλα τα ονόματα των μπέηδων της περιοχής μέχρι την Κορυτσά, κι έπειτα σαν να τραβούσε ξαφνικά τα χαλνάρια του αλόγου της, προσπαθώντας γρήγορα να παρακάμψει κάτι, έκλεινε τα μάτια, κουνούσε το κεφάλι της δεξιά κι αριστερά, κι αγωνιζόταν να διώξει τη σκέψη πως μπορούσε ο ξένος εκείνος να είναι ο Ριζά μπέης.

Είχε ρωτήσει και μάθει πολλά πράγματα για το Ριζά μπέη. Απ' ό,τι έλεγαν του άρεσε πολύ το κυνήγι. Ήταν φιλόξενος. Γερός και δυνατός. Καλός σκοπευτής. Όλοι όμως, όταν της μιλούσαν για το Ριζά μπέη, τα έλεγαν όλα αυτά με τρόπο ξερό, σαν να είχε και άλλες αρνητικές πλευρές. Όλοι πρόσεχαν μπν τους ξεφύγει απ' το στόμα μπροστά της ο παραμικρός έπαινος. Κι εκείνη, παρά τη διαίσθησή της, προσπαθούσε να μένει βουβή, να βλέπει το Ριζά μπέη μόνο σαν ένα στόχο, σαν ένα καλό σκοπευτή...

Μετά από όσα της είπαν, από όσα άκουσε το πήρε απόφαση. Θα περνούσε κι εκείνη στο Σαρή-γκιολ με τα κοπάδια της το χειμώνα. Θα πήγαινε συχνά να κυνηγήσει χήνες στις λίμνες της περιοχής, κι αν τύχαινε να συναντήσει αυτόν το στόχο, θα τον πετύχαινε.

Πέρασε το χειμώνα, όπως το είχε σχεδιάσει στο εξοχικό της στα βοσκοτόπια που είχε νοικιάσει, βγαίνοντας κάθε μέρα σχεδόν στις όχθες της λίμνης για κυνήγι. Πέρασαν μήνες. Δε συνάντησε όμως ούτε το Ριζά μπέη, ούτε τον ξένο εκείνο που απ' τις αρχές του Σεπτέμβρη δεν έλεγε να βγει απ' το μυαλό της.

Το είχε πάρει απόφαση να πάρει την εκδίκησή της πριν επιστρέφει στο Μπόγκραντις. Σκέφθηκε τότε κάτι άλλο. Ήταν τέλη του Φλεβάρη. Ένα απόβραδο, σταμάτησαν με τ'άλογα στο κονάκι του Ριζά μπέη στην Κορυτσά, μπροστά στην πόρτα του σελαμλικιού. Είχε προειδοποιήσει τον κεχαγιά. Θα την παρουσίαζε σαν γιό του και δε θα έβαζε στο στόμα τη λέξη Μπόγκραντις, ούτε το όνομα του πεθαμένου της άντρα.

Στον υπηρέτη που άνοιξε την πόρτα ο κεχαγιάς είπε ότι ερχόντουσαν από την Οχρίδα και πήγαιναν στην Κοζάνη, κι ότι έφερναν στο Ριζά μπέη τα χαιρετίσματα του Χουσεϊν μπέη από την Οχρίδα.

Ο υπηρέτης έβαλε τους ξένους στο σελαμλίκι πριν πάει στο αφεντικό του το νέο. Έφτανε το όνομα του Χουσεϊν μπέη για να δικαιολογήσει τούτη του τη συμπεριφορά. Ήξερε πως δε θα τον συγχωρούσε εύκολα ο μπέης αν άφηνε τους ξένους που έφερναν τους χαιρετισμούς του να περιμένουν όρθιοι στην πόρτα.

Σαν μπήκε ο Ριζά μπέης στο σοφρά η Ντιλά ένοιωσε την καρδιά της να σταματά, Νόμιση πως δε θα μπορούσε να ανοίξει το στόμα της να απαντήσει αν τη ρωτούσαν κάτι. Ο

γελαστός άντρας απέναντι της ήταν αυτός που είχε δει πριν έξι μήνες στο χάνι του Σαρή-γκιολ και δεν είχε καταφέρει να ξεχάσει. Ευτυχώς που ο Ριζά μπέης δεν της έδωσε πολλή προσοχή, «Παλικάρι είναι;» ρώτησε ίσα ίσα τον κεχαγιά. Τους έδειξε πού να κάτσουν. Μετά από αυτό, όλη τη νύχτα συζητούσε με τον κεχαγιά.

Δεν άργησε να στρωθεί ο σοφράς. Έκατσαν να φάνε μαζί με δυό καλεσμένους του Ριζά μπέη από την Κορυτσά. Έτρωγαν και έπιναν μέχρι αργά τη νύχτα. Ο Ριζά μπέης δεν της έριξε σε όλο το φαγητό πάνω από δύο σύντομες ματιές, κι αυτό βάζοντας μπροστά της το κρέας και το γλυκό. Το βλέμμα του γλύστρησε γρήγορα στους άλλους συνδαιτημένες.

Όταν πια καταλάγιασαν οι χτύποι της καρδιάς της προσπάθησε η Ντιλά να μαζέψει τις σκέψεις της. Είχε έρθει εδώ για να σκοτώσει το Ρίζα μπέη. Έπρεπε λοιπόν να τον σκοτώσει, να εκτελέσει το καθήκον της. Της φαινόταν πιο εύκολο απ' ό,τι είχε φαντασθεί. Κανείς δεν της έδινε σημασία στο σοφρά. Δεν της είχαν βάλει καν ποτήρι για ρακί. Μπορούσε όποτε ήθελε να σηκωθεί, να αποτραβηχτεί σε μια γωνία του σοφά, να τραβήξει το όπλο της και... Νά όμως που δε σάλευε από τη θέση της! Μόλις ο Ριζά μπέης στρεφόταν λίγο προς το μέρος της, ένοιωθε την καρδιά της να χτυπά πιο γρήγορα, το χρώμα της ν' αλλάζει, δεν μπορούσε να παρακολουθήσει τη συζήτηση από τη βουή των συναισθημάτων που την κατέκλυζαν. Όταν κατάφερε κάπως να ηρεμήσει και να ελέγχει τον εαυτό της κατάλαβε πως την είχε μαγεύσει ξανά. Ο Ριζά μπέης, κι όχι η ίδια, εξουσίαζε πια τα χέρια, τη σκέψη και την καρδιά της. Δεν ήθελε να τον σκοτώσει, ήθελε να είναι πλάι του. Να γινόταν να χωθεί μες στα μακριά, λεπτά του χέρια κουλουριασμένα σαν γάτα να τη χαϊδέψει...

Μιλούσε στ' αλήθεια ευχάριστα ο Ριζά μπέης, όπως της είχε φανεί και τότε στο χάνι του Σαρή-γκιολ που έτρωγε απέναντι της. Απ' όσα είπε τη διασκέδασε πιο πολύ η ιστορία με τις μπισικλέτες...

Είχε περάσει πια τα είκοσι και είχε παντρευτεί ο Ντεμίρ, ο μεγάλος γιος του Σαλίχ αγά από το Ραντομούς, όταν τον έπιασε manía με την μπισικλέτα. Πήγε λοιπόν στη Σαλονίκη κι αγόρασε μία. Και διηγήθηκε έπειτα ο Ριζά μπέης στους καλεσμένους τους πώς έμαθε ο Ντεμίρ μετά από χίλια βάσανα μπισικλέτα.

Ήταν γύρω στα 1869. Κανείς στο τραπέζι, ούτε και η Ντιλά Χανούμ δεν ήξερε τι ήταν το ποδήλατο. «Πώς είναι ο μύλος του καφέ, νά, πώς είναι η ανέμη, που αν γυρίσει το χερούλι ο ένας τροχός γυρνά τον άλλο, το ένα δόντι γυρνά το άλλο, κάπως έτσι είναι και η μπισικλέτα. Έχει δυό ρόδες. Κάτω απ' τα πόδια έχεις μια οδοντωτή αλυσσίδα. Κρατάς με το τιμόνι την μπροστινή ρόδα. Η πίσω ρόδα ακολουθεί η μπισικλέτα πάει όπου πας την μπροστινή ρόδα».

«Αλλάχ! Αλλάχ!» έλεγαν όσοι τον άκουγαν. «Άκου εκεί ο γιος κοτζάμ Σαλίχ αγά! Πού 'χει τ' ακούρια του γεμάτα άλογα! Τί τον έπιασε για τούτο το σατανικό πράγμα;»

Τους είπε πως όλοι στο Ραντομούς έλεγαν την μπισικλέτα του Ντεμίρ, αραμπά του σατανά. Ο Ντεμίρ όμως ήταν χαρούμενος! «Πού βρίσκεις άλλο τέτοιο άτι;» έλεγε και ξανάλεγε, «σανό δε θέλει, νερό δε θέλει, βοσκή δε θέλει...» Έκανε τον Ντεμίρ να κρατά το τιμόνι, να τρομάζει τους χωριάτες και τα ζώα στους δρόμους του χωριού ανοίγοντας μέσα απ' τον κόσμο δρόμο με το κλάξον του. Και κατέληξε μιλώντας στο τέλος σοβαρά πως τώρα πια ο Ντεμίρ ξέρει καλή μπισικλέτα και πως κάνει σε μιάμιση ώρα τη διαδρομή που κάνει ένα άλογο σε τέσσερεις με πέντε ώρες. Τούτο το συμπέρασμα τους άφησε όλους σκεπτικούς.

Τόσο σπουδαία πράγματα ήταν πια αυτά που άκουγε; Νά όμως που δε χόρταινε να τον ακούει να μιλά. Θαρρούσε πως έβλεπε με τα μάτια της αυτά που τους έλεγε. Είχε καταλάβει απ' όσα άκουσε, απ' όσα τους περιέγραψε τί είναι μπισικλέτα, ένοιωθε σαν να είχε μάθει να την καρβαλά η ίδια.

Ο Ριζά μπέης τους είπε πως είχε αναζητήσει πολύ το Χουσεϊν μπέη, το φίλο του απ' την Οχρίδα. Πρώτα έπρεπε να δίνει ο Θεός στον άνθρωπο καλούς φίλους κι έπειτα αγαθά. Έλα όμως που αυτός είχε διάφορους τσαπατσούληδες γείτονες. Κι έτσι δεν του λείπανε οι μπελάδες στο κεφάλι του. Νά, ένας τους πήγε μια φορά να πουλήσει και σ' αυτόν και στον αδελφό του το ίδιο χωράφι. Μια άλλη φορά πάλι αγόρασε σε διάστημα έξι μηνών δυό φορές από έναν το ίδιο βοσκοτόπι, μόνο και μόνο για να μπορέσουν να μείνουν καλοί γείτονες. Κι έπειτα άκουσε πως εκείνος πήγε και νοίκιασε το ίδιο βοσκοτόπι που του είχε πουλήσει ήδη δυό φορές σε κάποιον απ' το Μπόγκραντις. Ξέσπασε καβγάς ανάμεσα στον ενοικιαστή και στους

δικούς του ανθρώπους. Πενήντα άντρες από τις δυό μεριές έριχναν ένα τέταρτο βροχή τα βόλια ο ένας στον άλλο. Στο τέλος χτυπήθηκε ο μπέης απ' το Μπόγκραντις. Ήταν νέος. Πολύ λυπήθηκε που σκοτώθηκε. Αυτό όμως που τον λύπησε ακόμα περισσότερο ήταν που οι άντρες του είπαν πως τον είχε σκοτώσει εκείνος. Κι έχουν γίνει τώρα όλοι εκθροί του. Πάνε δυό χρόνια που του σπίνουν συνέχεια ενέδρες στο δρόμο. Γι' αυτό και δεν τολμούσε πια να περάσει το βουνό Μάλινκα και να πάει στην Οχρίδα...

Ο σοφράς είχε στρωθεί στο σοφά του πάνω πατώματος στο σελαμλίκι, εκεί όπου έκαιγε το τζάκι. Πάνω απ' το σοφά στα δεξιά και δυό σ' αριστερά είχε δυό υπνοδωμάτια. Όταν σηκώθηκαν απ' το φαγητό και γύρισαν στα σπία τους οι καλεσμένοι απ' την Κορυτσά, ο υπηρέτης είπε πως ήταν έτοιμα τα γιατάκια των μουσαφίρηδων. Ο Ριζά μπέης τους έδειξε δυό χωριστά δωμάτια, το ένα στα δεξιά και τ' άλλο σ' αριστερά του σοφά. «Ελπίζω να είστε άνετα» τους είπε. Τους καληνύχτισε και ζήτησε την άδεια να πλαγιάσει κι εκείνος. Βγήκε με τον υπηρέτη του από το σελαμλίκι.

Δύο στρώματα είχε βάλει το ένα πάνω στο άλλο για τη Ντιλά Χανούμ. Έτριζαν φρεσκοκολληρισμένα τα σεντόνια, αναδίδοντας μια μυρωδιά από σαπούνι, λεβάντα και λουλάκι. Το παράθυρο του δωματίου ήταν από την πάνω μεριά του κρεβατιού. Πίσω απ' τα παγωμένα τζάμια σιγότερμαν σαν να κρύωναν τ' αστέρια μέσα στο σκούρο μπλε του ουρανού. Δεν την έπαιρνε ύπνος, κοίταζε με ορθάνοικτα μάτια τ' αστέρια. Τί της συνέβαινε; Σαν ένα βάρος ένοιωθε πάνω της το Ριζά μπέη. Δεν έλεγε να φύγει απ' τα μάτια της. Δεν μπορούσε να μην τον σκέφτεται, να μην τον θυμάται. Πως τον αναζητούσε, πως τον ήθελε αυτή τη στιγμή! Εφτά χρόνια παντρεμένη δεν είχε νοιώσει ούτε μια μέρα έτσι! Πονούσε παντού κι έφτανε να την αγγίξει με το χέρι του για να γίνει καλά. Η φωνή του αντηχούσε στους τοίχους της μνήμης της. Ένοιωθε κάτω απ' το μαξιλάρι της σκληρό το ναγκάντ της. Νά που δεν τον σκότωσε! Και τώρα ήξερε πως δε θα τον σκότωνε ποτέ... Αναλογιζόταν συνέχεια όσα τους είχε διηγηθεί. Ίσως, όπως τους είπε, να μην είχε σκοτώσει εκείνος τον άντρα της. Τι άλλαζε όμως; Είχαν περάσει δυό χρόνια, ήταν πια τελεσίδικη η απόφαση στα κεφάλια όλων, ποιος μπορούσε πια να ξεπλύνει το Ριζά μπέη από το κρίμα τούτο;

Βαρειαναστέναζε κάθε τόσο χαμένη μέσα σε απελπισμένες, αδιέξοδες σκέψεις. Πόση ώρα πέρασε έτσι; Δύσκολο να πεις. Ξαφνικά ένοιωσε την πόρτα του δωματίου της ν' ανοίγει. Θυμήθηκε πως είχε σκεφτεί πριν ξαπλώσει να βάλει το σύρτη, αλλά ότι τελικά δεν τον είχε βάλει. Είχε μείνει κάμποση ώρα πίσω απ' την πόρτα με το χέρι στο σύρτη, απορροφημένη όμως όπως ήταν στις σκέψεις της, άφησε την πόρτα χωρίς να τον τραβήξει. Δύσκολο να περιγράψει με λόγια αυτό που ένοιωσε. Λες και το γυναικείο της ένστικτο της έλεγε, πως παρόλο που δεν της είχε δώσει καμία σημασία όσο τριγυρνούσε ντυμένη αντρικό, μόλις θα αποτραβιόντουσαν όλοι μες στο σπίτι, θα ερχόταν στο δωμάτιό της. Ίσως γι' αυτό να μην την έπαιρνε ύπνος. Τον περίμενε. Και νά που ήρθε. Είδε το κεφάλι και το σώμα του να προβάλλει από το άνοιγμα της πόρτας. Ένοιωσε να μικραίνει, να κοκκινίζει.

Η πόρτα έκλεισε. Ο Ριζά μπέης στεκόταν πίσω απ' την πόρτα, την κοίταζε και περίμενε. Τί έπρεπε να κάνει; Να μη φανεί πως τον είχε ακούσει να μπαίνει ή να περιμένει ακίνητη όπως αυτός; «Κοιμάσαι;» είπε μετά από λίγο ο Ριζά μπέης.

Η καρδιά της χτυπούσε τόσο δυνατά που νόμιζε πως ακουγόταν. Δεν απάντησε. Ένοιωθε όλο και πιο σκληρό, πιο άβολο το ναγκάντ κάτω απ' το μαξιλάρι της. Τί δουλειά είχε εκεί;

«Κοιμάσαι. Θ' ανάψω τη λάμπα σου αν μου το επιτρέψεις...»

Τρόμαξε μην τυχόν δει πόσο αδύναμη ήταν, πώς άλλαζε χρώματα το πρόσωπό της:

«Μην το ανάψεις! Μη!» αναστέναξε.

«Θα το ανάψω, έτσι θα με δεις πιο καλά! Θα με χτυπήσεις πιο εύκολα!»

Τον ικέτεψε:

«Μην το ανάψεις! σε παρακαλώ...»

Άκουσε το σπίρτο ν' ανάβει. Η φλόγα έπεσε στο βερνικωμένο ξύλο της πόρτας του δωματίου. Διέγραψε πελώρια τη σιλουέτα του Ριζά μπέη στο ταβάνι.

«Δες. Είμαι άοπλος. Δεν έχω πιστόλι πάνω μου. Άιντε, αφού ήρθες να με σκοτώσεις, χτύπα με...»

Σήκωσε το χέρι που κρατούσε το σπίρτο. Η φλόγα ψήλωσε, φώτισε τα μουστάκια, το ωραίο του πρόσωπο. Αντιφέγγιζε στα μάτια, στα τσακιστά μαλλιά του. Μίκρυνε η σκιά του που έφτανε ως το ταβάνι, κατέβηκε στον τοίχο.

«Χτύπα, σε περιμένω. Κάτω απ' το μαξηλάρι είναι το πιστόλι σου. Άντε...»

Το σπίρτο στο χέρι του έσβησε. Το δωμάτιο σκοτεινίασε αμέσως. Ο Ριζά μπέης άναψε άλλο ένα σπίρτο.

Η Ντιλά Χανούμ ορθώθηκε ξαφνικά στο κρεβάτι. Σκέπασε με τα χέρια το πρόσωπό της. Έπειτα γύρισε, κι έκρυψε το πρόσωπο και το μπούστο της μες στο μαξηλάρι. Άρχισε να κλαίει με λυγμούς.

Ο Ριζά μπέης πλησίασε, στάθηκε στην άκρη του κρεβατιού της.

«Αν νομίζεις, αν πιστεύεις ότι εγώ σκότωσα τον πεθαμένο σου άντρα, πάρε την εκδίκησή σου. Δε θα σου αντισταθώ...»

Τα αναφυλλητά της Ντιλά Χανούμ σιγά σιγά καταλάγιαζαν. Μόνο οι ώμοι της έτρεμαν.

Το σπίτι έσβησε.

«Από την πρώτη φορά που σε είδα κατάλαβα πως δεν είσαι άντρας. Κι αυτό πριν έξι μήνες στο Σαρή-γκιολ, στο χάνι...»

Η Ντιλά Χανούμ γύρισε ανάσκελα στο κρεβάτι, βρήκε ξαφνικά το θάρρος να τον κοιτάξει.

«Μην τα λες σε παρακαλώ, μην τα λες αυτά».

Ο Ριζά μπέης έσκυψε, έκατσε στην άκρη του κρεβατιού. Αναζήτησε τα χέρια της. Δεν άργησε να τα βρει και να τα πάρει μες στις παλάμες τους.

«Να ξέρεις πως σε ερωτεύτηκα από την πρώτη φορά που σε είδα. Και δεν σε ξέχασα. Όταν σε είδα σπίτι μου απόψε χάρηκα κι ας ήξερα πως ήρθες να να με σκοτώσεις. Ήταν σαν να μου χάριζαν τον κόσμο όλο. Δε θα σάλευα αν τράβαγες το όπλο σου. Πες μου, γιατί δε με χτυπάς;»

Χωρίς να σκέφτεται τί κάνει ακούμπησε η Ντιλά το κεφάλι της στο στήθος του. Οι λυγμοί συντάραζαν ακόμα το κορμί της. Δεν μπορούσες όμως να πεις πως έκλαιγε.

Ήταν άραγε ευτυχία αυτό που ένοιωθε; Σαν να κουνιόταν σε μια κούνια δεμένη σε ψηλό κλαδί μεγάλου πλάτανου. Να πήγαινε από το ένα κλαδί στο άλλο, να πετούσε ανάμεσα σε γη και ουρανό...

«Δεν μπορώ να σε σκοτώσω» ψιθύρισε.

«Πίστεψέ με, δε σκότωσα εγώ τον άντρα σου. Σ' εκείνον τον καρβγά εγώ ούτε σημάδεψα, ούτε πυροβόλησα κανένα στο κεφάλι ή στο στήθος. Με πιστεύεις;»

Κούνησε το κεφάλι της χωρίς να το σπκώνει απ' το στήθος του.

«Αφού είναι έτσι, πες μου, θα με παντρευτείς; Θα γίνεις γυναίκα μου; Μόλις σε είδα άρχισαν να παίζουν στην καρδιά μου νταούλια και ζουρνάδες. Όσο σκεφτόμουνα τόσο διαισθανόμουνα ποιά είσαι. Πόσες φορές δε μου πέρασε απ' το μυαλό να έρθω στο Μπόγκραντιτς να σου παραδοθώ. Από τότε που σε είδα, τη μέρα εκείνη, όλο εσένα σκέφτομαι.

Κι εκείνη:

«Κι εγώ» κατάφερε να του πει.

Μαζεύοντας όλη της τη δύναμη αποτραβήχτηκε από το στήθος του Ριζά μπέπ. Η φωνή της βγήκε σπασμένη, απελπισμένη.

«Τότε λοιπόν;»

Πήρε χωρίς να το θέλει ένα βαθύ αναστεναγμό.

«Αχ, νά 'ταν εύκολο...»

Ο Ριζά μπέπς πήγε να την πάρει ήρεμα στην αγκαλιά του. Η Ντιλά με μια απαλή κίνηση γλύστρησε απ' τα χέρια του.

«Γιατί; Αφού κι εσύ το θέλεις!»

«Ανάμεσά μας υπάρχει το αίμα του άντρα μου» είπε με ήρεμη φωνή.

«Δεν τον σκότωσα εγώ τον άντρα σου. Το ξέρω τώρα πραγματικά πως δεν τον σκότωσα. Μπορώ να πάρω όρκο μπροστά σου. Αν τον είχα σκοτώσει θα με τιμωρούσε ο Θεός. Δε θά 'βγαίνα ζωντανός απ' την ενέδρα του κεχαγιά σου. Κοίτα τι μας ήταν γραφτό. Πώς σε έκανε να μετανοιώσεις ο Θεός γι' αυτό που ήθελες να κάνεις. Πώς έπιασε το χέρι σου και δεν σε άφησε να κάνεις αυτό το λάθος!»

«Όχι! Αυτό θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη τιμωρία και για τους δύο μας...»

«Όχι, δε θά 'ταν! Σκέψου πως ακόμα κι αν είχα σκοτώσει εγώ τον άντρα σου δεν είχα μίσος. Δεν του έστησα ενέδρα, πυροβόλησα γιατί ήθελε να με σκοτώσει. Για να σωθώ.

Ποιο είναι το κρίμα μου; Μόνο που εκείνος ήταν πιο άτυχος από εμένα. Είχε έρθει η μέρα του, η δική μου δεν είχε ακόμα έρθει! Πες μου, θα γίνεις γυναίκα μου;»

«Δε μπορώ να γίνω!» απάντησε τρέμοντας η Ντιλά.

«Θα γίνεις! Σε κανένα δε θα σ' αφήσω! Πες μου, αν δε μου πεις το ναι, από ποιόν να σε ζητήσω; Ποιόν να βάλω μεσάζοντα;»

Κούνησε δεξιά κι αριστερά το κεφάλι της γνέφοντάς του κανένα. Ο Ριζά μπέπς δεν μπόρεσε να κρατηθεί περισσότερο. Την πήρε στα χέρια του. Τράβηξε το κεφάλι της στο στήθος

του. Τη φίλησε στα μαλλιά, στη βάση των αυτιών της, στο λαιμό και στο πρόσωπο, πριν ακουμπήσει τα χείλη του στα δικά της.

Η Ντιλά βρήκε τη δύναμη να τραβήξει τα χείλη της:

«Μη» αναστέναξε. «Άφησέ με...»

«Άκουσέ με, αφού θες να σ' αφήσω τώρα θα σ' αφήσω. Θα φύγω σε λίγο απ' το δωμάτιό σου. Ίσως το μετανοιώνω όλη μου τη ζωή που έφυγα έτσι. Αλλά να ξέρεις πως όσο είμαι ζωντανός, δε θα σ' αφήσω σε άλλον άντρα. Σκέψου και πας κόντρα στην καρδιά σου».

Ο Ριζά μπέης δεν μπορούσε να εναντιωθεί σε καμιά της επιθυμία. Δεν έδειχνε την παραμικρή αντίσταση.

«Θα δούμε» αναστέναξε σιγανά.

Τον είδε να λύνει τα χέρια του, να την αφήνει, ν' αποτραβιέται και να σηκώνεται. Εκείνη έμεινε θαρρείς σωριασμένη εκεί που την είχαν αφήσει τα χέρια του. Νικημένη, εξαντλημένη.

«Καλύτερα να ξεχάσουμε ο ένας τον άλλο» μπόρεσε να πει.

«Όχι!»

«Να ξεχάσουμε...»

«Θα γίνεις γυναίκα μου. Θα σε φέρω εδώ θες δε θες... Αντε κοιμήσου χωρίς μίσος και έχθρες, όνειρα γλυκά. Θα σε δω το πρωί...»

Αν και πληγωμένη η καρδιά της ήταν γεμάτη ευγνωμοσύνη:

«Στο καλό» του ψιθύρισε.

Όταν έκλεισε η πόρτα του δωματίου ένοιωσε να γλιστρά σε άπατο κενό. Λες κι ό,τι κρατούσε, όπου πατούσε γλιστρούσε κάτω απ τα χέρια και τα πόδια της. Για μήνες είχε ζήσει χωρίς να σκέφτεται αν είναι άντρας ή γυναίκα Καβαλούσε με τη γερή της κορμοστασιά τ' άλογο, τραβούσε όπλο, πρόσταζε δεξιά κι αριστερά. Η καρδιά της, μέχρι το βράδυ εκείνο που συνάντησε το Ριζά μπέη στο χάνι, ήταν θαρρείς από πάγο. Η αλλαγή που άρχισε μέσα της τη νύχτα εκείνη είχε τώρα πια ολοκληρωθεί. Ένοιωθε να κυλά ζεστό στις φλέβες της το αίμα. Αχ, δεν ήταν παρά μια νέα γυναίκα. Μια νέα, αδύναμη γυναίκα που ήθελε όπως όλες οι γυναίκες να βρεθεί με όλη τη θέρμη του αίματός της στην αγκαλιά του άντρα που αγαπούσε, να γδυθεί, να λύσει τα μαλλιά της, να αφηθεί στο χάδι του. Πόσο γρήγορα γέμιζαν δάκρυα τα μάτια της...

Άυπνη, με μάτια υγρά, περίμενε να έρθει το πρωί. Όταν άρχισαν να σπανίζουν τ' άστρα στον ουρανό, πήγε και χτύπησε

σιγανά την πόρτα του κεχαγιά. Τον ξύπνησε και του είπε πως θα ξεκινούσαν.

Άρχιζε μόλις να διαλύεται το σκοτάδι όταν κατέβηκαν στην αυλή του σελαμλικιού. Προσπάθησαν να μην κάνουν θόρυβο. Ο υπηρέτης ωστόσο του Ριζά μπέη που πλάγιαζε στο δωμάτιο πάνω από το ακούρι ήταν ήδη εκεί να τους ανταμώνει.

«Πηγαίνουμε» είπε ο κεχαγιάς.

«Χωρίς να δείτε, χωρίς ν' αποχαιρετίσετε τον μπέη;» «Αποχαιρετιστήκαμε αποβραδύς».

«Δε μου το είπε ο μπέης».

Πήρε το λόγο η Ντιλά.

«Έχουμε δρόμο μακρύ...»

«Δε θα σας κάνω να περιμένετε. Πάω να το πω στον μπέη. Θα 'ρθει μέχρι να ζέψετε τα άλογα».

«Μην του χαλάς τον ύπνο».

«Αν του το πω θα θυμώσει. Θέλει να αποχαιρετά τους φιλοξενούμενους του...»

Δεν πρόλαβε να του το πει ο υπηρέτης. Ο Ριζά μπέης φάνηκε στο παράθυρο του πάνω πατώματος του χαρεμιού. Κάπνιζε τσιγάρο. Δεν είχε πλαγιάσει τη νύχτα. Δεν κατέβηκε, προς μεγάλη έκπληξη του υπηρέτη του. Αποχαιρέτησε τους φιλοξενούμενους του γνέφοντας με το χέρι πίσω απ' το τζάμι.

Πριν περάσουν δύο ώρες ήταν ήδη στο εξοκικό της σπίτι στο Σαρή-γκιολ. Η Ντιλά Χανούμ σκέφτηκε πως ο κεχαγιάς της έπρεπε να ξέρει ορισμένα πράγματα πριν τον στείλει στα κοπάδια. Του είπε με δυό λόγια όσα έγιναν από τότε που πέθανε ο άντρας της. Πως είχε πάει στου Ριζά μπέη χθες βράδυ για να τον σκοτώσει, αλλά γύρισε πίσω πεπεισμένη ότι δεν είχε σκοτώσει εκείνος τον άντρα της. Όταν έφυγε ο κεχαγιάς έμεινε ώρες ολόκληρες καθισμένη στο ίδιο μέρος. Δεν κοιμήθηκε, δεν έβαλε μπουκιά στο στόμα της παρά την άγρυπνη νύχτα που είχε περάσει, αναστέναζε μονάχα απελπισμένη.

Το απόγευμα, έφτασε κάτωχρος στο σπίτι ο αμαξάς της σούστας. Της είπε πως ο Ριζά μπέης ερχόταν με το άλογο στο βοσκοτόπι. Ήτανε μοναχός του. Πλησίαζε. Της ζήτησε να τους προστάξει τί να κάνουν.

«Τίποτα!»

«Να μην τον πιάσω;»

«Όχι!»

«Αλλά;...»

«Όχι είπα».

Ο αμαξιάς τα είχε χάσει.

«Τότε τί να κάνουμε;»

«Βρες τον κεχαγιά και στείλε μου τον. Θα του πω τι θα κάνετε...»

Μετά από λίγο χτυπούσε την πόρτα ο κεχαγιάς. Την άνοιξε.

«Έρχεται ο Ριζά μπέης, δε θα τον αγγίξετε» του είπε. «Αν θέλει να με δει, θα του πεις ότι πήγα στο Μπογκραντίτς».

Έδωξε τον κεχαγιά. Πλησίασε στο παράθυρο. Είδε, όσο φτάνει ένα βόλι μακριά, το Ριζά μπέη να πλησιάζει καρβάλα στ' άλογο μόνο του στο σπίτι. Έχασε το χρώμα της, ένοιωσε το κεφάλι της να γυρνά. Κατέβασε την κουρτίνα. Πιάστηκε απ' την άκρη του παραθύρου να μη πέσει. «Θεέ μου, βοήθησέ με. Δώσε μου δύναμη!» ψιθύρισε. Έμεινε με το κεφάλι και τους ώμους ακουμπισμένους στον τοίχο πλάι στο παράθυρο.

Οι δυό γεροδεμένοι Γκέγκηδες που είχαν σπίσει στη Νεγκοβάνη ενέδρα στο Ριζά μπέη, είχαν αφήσει τα πρόβατα κι ακολουθήσει τον αμαξιά. Τον αντάμωσαν όλο περιέργεια καθώς γυρνούσε απ' την κυρά του. Τον ρώτησαν τί να κάνουν... «Τίποτα, θα προστάξει τον κεχαγιά...» είπε εκείνος.

Σαν έφτασε μπροστά στο σπίτι ο Ριζά μπέης κατέβηκε απ' τ' άλογο. Οι Γκέγκηδες και οι άλλοι τσομπάνηδες ήταν στημένοι στη σειρά πέντε με δέκα βήματα πιο πίσω. Αμίλητοι, αλλά έτοιμοι να του χυμήξουν στο παραμικρό νεύμα, πύκνωναν σιγά σιγά τις γραμμές τους. Άφησε το άλογό του. Γύρισε στους τσομπάνηδες που ήταν μαζεμένοι πίσω του.

«Γιεία σας!» είπε. «Πού είναι ο κεχαγιάς σας;»

Οι τσομπάνηδες του έκαναν νεύμα με τα κεφάλια. Ήταν σατισμένοι. Η πατατούκα του Ριζά μπέη ήταν ανοικτή μπροστά. Όπλο δε φαινόταν στη ζώνη του. Είχε αφήσει τον τσιφτέ του στο πίσω μέρος της σέλας του αλόγου.

Εκείνη τη στιγμή βγήκε από το σπίτι ο κεχαγιάς. Κοιτάχτηκαν. Ο Ριζά μπέης είχε μια συμπεριφορά ξένου, σαν να μην τον είχε φιλοξενήσει, σαν να μην είχαν κάτσει στον ίδιο σοφρά την προηγούμενη νύχτα στο σπίτι του.

«Είσαι ο κεχαγιάς της Ντιλά Χανούμ;»

Ο κεχαγιάς χωρίς να σκεφτεί απάντησε κουνώντας καταφατικά το κεφάλι του.

«Τότε, πες της κυράς σου πως ήρθε ο Ριζά μπέης από την Κορουτσά και θέλει να τη χαιρετήσει».

Ο κεχαγιάς κούνησε αυτή τη φορά δεξιά κι αριστερά το κεφάλι.

«Άντε, μη στέκεσαι...»

Ο άνθρωπος κατάφερε στο τέλος να πει ψέμματα:

«Η κυρά είναι στο Μπόγκραντις...»

Ο Ριζά μπέης τον κοίταξε για μια στιγμή αμίλητος.

«Πήγαινε παρόλα αυτά μέσα και πες της πως ήρθα. Είναι καλύτερα να το πεις».

«Η κυρά είναι στο Μπόγκραντις...».

Ο Ριζά μπέης σώπασε πάλι. Το βλέμμα του τριγύρισε για λίγο στο παράθυρο του σπιτιού. Απ' τις κατεβασμένες κουρτίνες δεν μπόρεσε να δει τίποτα άλλο πέρα απ' το σκοτάδι.

«Αφού είναι έτσι, θα πάω κι εγώ στο Μπόγκραντις, κι αν δεν τη βρω θα ξαναγυρίσω και θα την ψάξω εδώ».

«Εσύ ξέρεις».

Τράβηξε τ' άλογό του. Την ώρα που πήγαινε ν' ανέβει έκανε πίσω. Γύρισε πάλι στον κεχαγιά:

«Πες στην κυρά σου χαιρετισμούς. Να σκεφτεί καλά και να μην κάνει σαν παιδί».

Τώρα μιλούσε ο Ριζά μπέης που έτρωγαν μαζί στον ίδιο σοφρά την περασμένη νύχτα:

«Άκουσες τί σου είπα;»

«Θα της το πω».

«Τότε, εμπιστεύομαι τη Ντιλά Χανούμ σε σένα. Μην την αφήνεις μόνη. Αν όχι αύριο, μεθαύριο θα είμαι πάλι εδώ».

Ο κεχαγιάς τον αποχαιρέτησε και μπήκε σπίτι. Της είπε ό,τι του είχε πει ο Ριζά μπέης. Η Ντιλά τον άκουσε εξαντλημένη. «Καλά έκανες, πήγαινε τώρα» του είπε με χλωμό πρόσωπο.

Ο κεχαγιάς δεν έκρυψε την περιέργειά του.

«Τί έχεις Ντιλά Χανούμ;»

«Δεν έχω τίποτα. Είμαι άγρυπνη. Θα κοιμηθώ. Άσε με μόνη...»

Ο κεχαγιάς βγήκε απρόθυμα απ' το δωμάτιο. Δεν είχε καλά καλά περάσει την αυλή κι άκουσε από μέσα ένα πυροβολισμό.

Γύρισε τρέχοντας. Η Ντιλά Χανούμ ήταν πεσμένη άψυχη με το ναγκάντ στο χέρι. Είχε ρίξει τη σφαίρα στο στήθος, πάνω ακριβώς στην καρδιά της.

Ο Ριζά μπέης είχε βγει απ' το βοσκοτόπι και κάλπαζε στο δρόμο της Κορυτσάς. Δεν άκουσε τον ήχο του ναγκάντ.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝ ΖΟΛΕ

Τη διακήρυξη της Ελευθερίας την υποδέχτηκαν με κανονιοβολισμούς, επίσημες τελετές, εορτασμούς και λαμπαδοδρομίες που διαρκούσαν έως αργά τη νύχτα. Δεν έλεγαν να σταματήσουν οι χοροί, τα νταούλια και οι ζουρνάδες στις πλατείες των χωριών και των πόλεων. Κρεμάστηκαν τόσες σημαίες με τις φωτογραφίες των ηρώων της Ελευθερίας, που ήταν να απορείς πού και πώς βρέθηκαν τόσο γρήγορα. Όλη η τελευταία βδομάδα του Ιούλη του 1908 πέρασε μές σ' αυτό το πατιρντί. Η μεγάλη χαρά ωστόσο που έφερε η ελευθερία στα Βαλκάνια κράτησε ώσπου κράτησαν αυτοί οι εορτασμοί. Αρχές Αυγούστου άρχισαν να ζώνουν πάλι τις βαλκανικές πόλεις αμφιβολίες και ένταση από παλιούς θυμούς, βαθειά ριζωμένες έριδες και μίση.

Τη διακήρυξη της Ελευθερίας συνόδευε γενική αμνηστεία, οι Βούλγαροι κομιτατζήδες που χρόνια τώρα τριγυρνούσαν στα βουνά είχαν αμνηστευθεί χωρίς να παραδώσουν τα όπλα. Έβλεπες στις φωτογραφίες των εφημερίδων ξακουστούς κομιτατζήδες και βοϊβόδες πλάι πλάι, χέρι με χέρι, με τα πρωτοπαλλήκαρα του Κομιτάτου Ενώσεως και Προόδου. Οι κομιτατζήδες παρέμειναν ωστόσο κομιτατζήδες. Κατέβαιναν στις πόλεις με τα ίδια ρούχα που φορούσαν όταν τριγυρούσαν εδώ και χρόνια στα βουνά, κάνοντας επιθέσεις. Με περασμένα διπλά τα πιστόλια και τα μαχαίρια στις χοντρές δερμάτινες ζώνες τους και τα φισεκλίκια σταυρωτά στις πλάτες τους ως τη μέση, φάνταζαν ολόκληρο κινητό οπλοστάσιο ο καθένας. Με τις σκούφιες να τους φτάνουν ως τα φρύδια, μαύρα μεταξωτά φαρδομάνικα πουκάμισα, σταυρούς κρεμασμένους από μακριές αλυσσίδες να αιωρούνται πέρα δώθε στα στήθη τους, εφαρμοστές κιλότες από σαγιάκι, μακριά λευκά μάλλινα τσουράπια και τσαρούχια από δέρμα πουλαριού, τριγυρνούσαν σινάμενοι και κουνάμενοι, οπλισμένοι απ' την κορφή ως τα νύχια, μπροστά στα μάτια του κόσμου που χρόνια τώρα του έκαιγαν τα σπίτια και τ'αμπαρια, του σκότωναν με βόλια τους δικούς του.

Κάθε Τετάρτη σπννόταν στη Φλώρινα παζάρι. Την πρώτη Τετάρτη μετά τη διακήρυξη της Ελευθερίας, ο καπετάν Ζολές, ο φημισμένος κομιτατζής από τη Μπάνιτσα και ξοπίσω του εννιά του σύντροφοι, φάνηκαν βαβαλάρηδες στη Φλώρινα. Η Μπάνιτσα βρίσκεται ανάμεσα στη Φλώρινα και στο Εκσίσου. Είχαν έρθει στην πόλη από την πλευρά του Εκσίσου, από την πεδιάδα. Σαν έφτασαν κάτω απ' το σταθμό προχώρησαν προς τα πάνω και στην αρχή του δρόμου που πάει προς τη λίμνη Πρέσπα έστριψαν δεξιά. Πέρασαν την κεντρική λεωφόρο μέχρι την πλατεία, όπου σπίνεται το παζάρι εκεί που τελειώνει ο ρωμείκος μαχαλάς, κάτω απ' το Ρολόι. Μπροστά απ' το στρατόπεδο πέρασαν στην απέναντι όχθη του ποταμού. Μπροστά απ' το Κουρσουνλού τζαμί γύρισαν πίσω και κατέβηκαν ως στην πέτρινη γέφυρα στην απέναντι όχθη του ποταμού. Από τη γέφυρα ξαναέστριψαν στην πόλη. Περνώντας μπροστά απ' το καρακόλι βγήκαν στη μεγάλη κεντρική πλατεία της πόλης. Στη μέση της πλατείας, καβάλα στ' άλογο στράφηκε ο καπετάν Ζολές προς τους συντρόφους του. Εκείνοι μαζεύτηκαν μπροστά του και σταμάτησαν τα άλογά τους κάνοντάς τα να χτυπούν ρυθμικά τα πέταλα. Ο καπετάν Ζολές τους είπε ό,τι είχε να τους πει. Έπειτα περνώντας μπροστά απ' τα μαγειρεία που ήταν αραδιασμένα στην πάνω μεριά της πλατείας, οδήγησε το άλογό του προς την κατεύθυνση απ' όπου είχαν μπει για πρώτη φορά στην πόλη.

Ο διοικητής της αστυνομίας λοχαγός Αζίζ μπέης είδε από το γραφείο του στο καρακόλι την είσοδο του καπετάν Ζολέ και των συντρόφων του στη Φλώρινα. Σηκώθηκε απ' το γραφείο του. Πλησίασε το παράθυρο. Είδε τον καπετάν Ζολέ να περνά από τον κεντρικό δρόμο της πάνω όχθης προς το μέρος όπου σπννόταν το παζάρι.

Πήγαιναν τρία χρόνια που ήταν στη Φλώρινα. Τρία χρόνια που περνούσε τη ζωή του κυνηγώντας τους κομιτατζήδες. Και νά που ο πιο ξακουστός απ' όσους είχε κυνηγήσει, αυτός που είχε κάνει το πιο πολύ κακό, ο καπετάν Ζολές, που δεν είχε κατορθώσει να τον πιάσει, ήταν καμιά πεννηντάρια βήματα απ' αυτόν με σταυρωτό το μαρτίνι στους ώμους του! Απαντούσε βαβαλάρης με χαιρετισμό στα χειροκροτήματα πέντε έξι Βούλγαρων γαλατάδων και μπουρεκτσπιδων που είχαν βγει και στέκονταν μπροστά στα μαγαζιά τους πάνω στον κεντρικό δρόμο. Τρία χρόνια τώρα όποτε έβλεπαν οι Ρωμιοί ή οι Τούρ-

κοι τον καπετάν Ζολέ ειδοποιούσαν αμέσως το καρακόλι πού τον είδαν. Όσο όμως κι αν στρίμωξε στα βουλγαροχώρια τους παπάδες, τους δασκάλους τους και διάφορους άλλους Βούλγαρους που τον έκρυβαν, δεν είχε καταφέρει τίποτα. Κουβέντα δεν τους ξέφευγε απ' το στόμα όσο ξύλο κι αν έτρωγαν, γιατί ήξεραν πως θα το πλήρωναν με τη ζωή τους. Όσες φορές κι αν έζωσε, κι αν περικόκλωσε με δυό και τρία στρατιωτικά αποσπάσματα τα χωριά, όσες φορές κι αν έφερε τα πάνω κάτω ακούρια, σταύλους και μεσοτάβανα, γυρνούσε πάντα πίσω άπραγος. Δεν προλάβαιναν καλά καλά καμιά φορά να πλησιάσουν κάποιο ρωμέικο ή τούρκικο χωριό για να τον πιάσουν, κι έβλεπαν απέναντι τους το χωριό μέσα στις φλόγες.

Κι έβρισκαν μπαίνοντας ερείπια να καπνίζουν, σπίτια με καμμένες τις στέγες, τις πόρτες, τα παντζούρια, τα παπλώματα, τα στρωσίδια κι ό,τι άλλο είχαν και τους νεκρούς να κείτονται δεξιά κι αριστερά. Οι ζωντανοί υποδέχονταν τον ερχομό τους με κλάμματα, φωνές, κραυγές και πικρά μοιρολόγια, ο Ζολές όμως κι οι βαβαλάρηδες του είχαν ήδη φύγει πολύ πριν φτάσουν εκείνοι.

Η γενική αμνηστεία είχε ανακοινωθεί με τελάληδες ως τα χωριά και η διοίκηση της αστυνομίας που υπαγόταν στο Μοναστήρι είχε κάνει γνωστή τη διαταγή της Κωνσταντινούπολης να μην αγγίξει κανείς τους κομιτατζήδες και τα όπλα τους. Δυό μέρες τώρα τριγυρνούσαν οι κομιτατζήδες στα χωριά, στα τσαρσιά και στα παζάρια, καθόντουσαν στους καφενέδες. Ο ίδιος είχε λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα. Είχε βάλει να περιφέρονται δυό δυό ένοπλοι στη Φλώρινα και στα χωριά. Όλοι οι μουσουλμάνοι άντρες οπλοφορούσαν. Μπορούσαν να βοληθούν αμέσως τις περιπολίες.

Παρόλο που δε φοβόταν πως θα δημιουργούσαν επεισόδια στη Φλώρινα ο καπετάν Ζολές κι οι άντρες του, ένοιωθε μια στεναχώρια μέσα του! Τί δηλαδή; Να μπαίνει στην πόλη ο πιο ξακουστός του εκθρός με βαβαλάρηδες ξοπίσω του, με το μαρτίνι στους ώμους, δυό σειρές σταυρωτά φισεκλίκια στο στήθος, κάμες και πιστόλι στη μέση, σαν να προκαλεί όχι μόνο τον ίδιο αλλά και το καρακόλι; Να σπιρουνίζει στους δρόμους της πόλης τα άλογα; Αν ήξεραν οι ανώτεροι πόσους μουσουλμάνους και Ρωμιούς είχε ταΐσει τούτος ο άνθρωπος εδώ και χρόνια χώμα, αν ήξεραν πόσα σπίτια, πόσες ψυχές είχε κάψει θα του έδιναν τέτοια άδεια;

Φεύγοντας με την καρδιά σφιγμένη απ' το παράθυρο φώναξε μέσα έναν απ' τους χωροφύλακες και του είπε. «Παρακολούθα τον από απόσταση. Τί ήρθαν να κάνουν αυτός κι οι άντρες του στην πόλη; Τί θα κάνουν; Θέλω μέσα σε μια ώρα να μου φέρεις κάποιο νέο...».

Μετά από μισή ώρα, προτού ακόμα επιστρέψει ακόμα ο χωροφύλακας, άκουσε τα ποδοβολητά των αλόγων του Ζολέ και των άντρων του κάτω απ' το καρακόλι. Οι κομιτατζήδες είχαν βγει στην πλατεία και περνούσαν κάτω απ' το παράθυρό του. Τους παρακολούθησε, χωρίς να φαίνεται, κρυμμένος πίσω απ' το παράθυρο. Τους είδε να συγκεντρώνονται πρώτα στην πλατεία πάνω στ' άλογα, κι έπειτα στην κεντρική λεωφόρο, με τον καπετάνιο μπρος, να επιστρέφουν απ' τη μεριά απ' όπου είχαν μπει στην πόλη. Όπως εκείνος γνώριζε τη φήμη του Ζολέ, θα γνώριζε σίγουρα κι ο Ζολές τη δική του, θα ήξερε πόσους κομιτατζήδες είχε ταΐσει χώμα. Ένοιωθε την υπόληψή του να θίγεται βλέποντας το Ζολέ να περνά με τους καβαλάρηδες του μπροστά απ' το παράθυρό του ξέροντας πολύ καλά πως ο εκείνος βρισκόταν μές στο καρακόλι, στο γραφείο του. Δεν ήταν πολιτικός, ήταν στρατιώτης. Δίκιο ή άδικο δεν ανεχόταν να τον προκαλούν.

Αφήνοντας πίσω την πλατεία προχώρησε ο καπετάν Ζολές στην κεντρική λεωφόρο κι έστριψε σ' έναν απ' τους πλάγιους δρόμους που κατεβαίνουν προς την κατεύθυνση του σταθμού. Ξεπέζεψε στην αρχή του δρόμου. Ξεπέζεψαν και οι άντρες του. Ο ένας τους έμεινε εκεί. Μάζεψε τα χαλινάρια και περίμενε με τα ζώα. Ο Ζολές και οι άλλοι οχτώ γύρισαν αυτή τη φορά πίσω με τα πόδια. Στο πάνω μέρος της πλατείας, εκεί που μαζευόταν ο πιο πολυς κόσμος στο παζάρι της Φλώρινας, άρχισε να μπαϊνοβγαίνει στα μαγαζιά.

Οι Φλωρινιώτες που τον γνώριζαν ήταν σαστισμένοι. Στο ρωμέικο μαχαλά είχαν βγει τα γυναικόπαιδα στις πόρτες και στα παραθυρα και κοίταζαν μ' ανοικτό το στόμα τους μαυροντυμένους καβαλάρηδες που περπατούσαν καμαρωτοί με τα μάουζερ, τις κόμες τα πιστόλια και τους σταυρούς στο στήθος. Οι πιο γριές σταυροκοπιόντουσαν, και μουρμουρίζοντας κάτι ανάκατα λόγια στις νεώτερες γυρνούσαν την πλάτη τους σ' αυτούς που περνούσαν κι αποτραβιόντουσαν απ' το δρόμο τους.

Στο μουσουλμάνικο μαχαλά ήταν ακόμα πιο αναποφάσιμοι όσοι παρακολουθούσαν την επιδεικτική αυτή παρέλαση, μην ξέροντας πώς να την αντιμετωπίσουν. Είναι αλήθεια πως ο Ζολές κι οι καβαλάρηδες του είχαν ακούσει κάνα δυο πολιτικάντηδες να φωνάζουν «Ζήτω η ελευθερία: Ζήτω η ισότητα!» Τις φωνές τους είχαν μάλιστα συνοδεύσει κάνα δυο χειροκροτήματα, που γρήγορα όμως σώπασαν. Πολλοί, βλέποντας τους να περνούν, έκριναν καλό να αποτραβηχτούν στα μαγαζιά τους. Οι σκιές, οι μαύρες σιλουέτες που φάνηκαν πίσω απ' τα καφάσια στα μουσουλμανικά σπίτια, δε χασομέρησαν πολύ στη θέση αυτή, έσβησαν γρήγορα στα βάθη των δωματίων.

Ένας νεαρός χωρικός που τριγυρούσε στο παζάρι κρατώντας δυό λαγούς από τα πίσω πόδια στο ένα του χέρι κι έχοντας κρεμασμένες γύρω απ' τη μέση του μια σειρά σκοτωμένες πέρδικες, παρακολουθούσε τον καπετάν Ζολέ και την παρέα του να περνούν χωρίς να παίρνει στιγμή το βλέμμα από πάνω τους. Οι καβαλάρηδες που έρχονταν απ' το τσαρσί φάνηκαν στο σταυροδρόμι όπου ο κεντρικός δρόμος σμίγει με το παζάρι, πάνω απ' τα κεφάλι του κόσμου. Οι πεζοί στον κεντρικό δρόμο παραμέρισαν. Οι πωλητές τράβηξαν πίσω τα καλάθια τους. Ο καπετάν Ζολές ερχόταν μόνος του μπροστά πάνω σ' ένα καστανοκόκκινο όπως τα γένια του άτι. Οι άντρες του ακολουθούσαν τρεις τρεις στη σειρά από πίσω. Πλησίαζαν σαν ένα μικρό απόσπασμα ιππικού. Στρογγυλοκομμένα τα γένια του Ζολέ του σκέπαζαν το λαιμό. Τού 'φταναν ως τα σταυρωτά του φισεκλίκια. Οι άντρες του δεν ήταν ακόμα σε ηλικία ν' αφήσουν γένια. Ήταν όλοι τους νεα παιδιά στην ανάπτυξη ακόμα, με λεβέντικο παράστημα.

Ο καβαλάρηδες χώρισαν στα δυό το πλήθος του παζαριού. Άφησαν στα αριστερό τους το ποτάμι κι έστριψαν προς το στρατώνα. Ο νεαρός χωρικός δεν ξεκόλλησε τα μάτια του από πάνω τους ώσπου έστριψαν στη στροφή και κάθηκαν τα μαύρα τους πουκάμισα, οι πόρπες στην πλάτη τους όπου ενώνονταν τα φισεκλίκια και τα καπούλια των ζώων τους.

Το παλικάρι φαινόταν συνομίλπος με τα παλικάρια του Ζολέ. Θά 'ταν καμιά εικοσαριά χρονών. Δεν ήταν ψηλός και εντυπωσιακός όπως οι άντρες του καπετάν Ζολέ. Αν όμως τον κοίταζες προσεκτικά διαισθανόσουνα τη γερή φτιαξιά του. Στο βλέμμα του έλαμπε η ανεύθυνη εκείνη πρόκληση του ανθρω-

που αναζητά την περιπέτεια, που πάει γυρεύοντας, για να αποδιώξει αν μη τι άλλο την ανία της νιότης. Έστεκε σαν να ήταν ζυμωμένος από άκαμπτη, αλύγιστη, άθραυστη ζύμη. Είχε μάλλον στενό μέτωπο, πυκνά μαλλιά και λαμπερά μάτια. Ο τρόπος που παρακολουθούσε χωρίς να ξεκολλά τα μάτια του τον καπετάν Ζολέ και τους άντρες του να περνούν δε διέφυγε από την προσοχή όσων ήταν στο παζάρι. Όσοι ήταν πιο μακριά του έκαναν πως δεν πρόσεξαν το ενδιαφέρον του. Ένας χωρικός όμως που πουλούσε αυγά πλάι του δεν συγκρατήθηκε: «Μη στενοχωριέσαι βρε Σαντετίν, έτσι είναι τώρα η επανάσταση. Γίναν σε μια μέρα οι εχθροί φίλοι...» Κι ένας που πουλούσε τυρί πίσω ακριβώς από τον Σαντετίν και τον άκουσε, πρόσθεσε: «Καλύτερα να το βρει απ' το Θεό στο τέλος. Μη δίνεις σημασία».

Ήταν μια φοβερή εποχή, παρέα συνεχώς με το θάνατο. Μέρες και μέρες τώρα κρατούσαν οι τελετές και οι εορτασμοί κι ωστόσο κανείς δεν μπορούσε να πει με σιγουριά αν είχε ή όχι τελειώσει. Όλοι τους στο παζάρι, ήταν άνθρωποι που ανήκαν σ' αυτή την εποχή. Είχαν τη μνήμη γεμάτη από ιστορίες φωτιάς, θανάτου και βιασμών. Πιάναν φωτιά, καιγόntonουσαν τ' αμπάρια με τα σιτηρά, οι θυμωνιές, τ' αχούρια, τα χωριατόσπιτα και μέσα απ' τις φλόγες πετιόντουσαν άνθρωποι αθώοι, που είχαν μείνει ξεσπίττοι, με όσα μικρά παιδιά, γέρους και πράγματα είχαν καταφέρει να διασώσουν. Έβγαιναν αλαφιασμένα από τ' αχούρια τα άλογα, οι αγελάδες, οι κασίκες, ρίχνονταν δεξιά κι αριστερά προσπαθώντας να βρουν κάποιο διέξοδο μέσα απ' τις φλόγες.

Βγαίναν γεροί και ζωντανοί το πρωί οι άντρες απ' τα σπίτι τους κι άφηνε κάποιος μετά τα μεσάνυχτα μπροστά απ' την πόρτα το κουφάρι τους ή έφτανε στα σπίτια τους το μαντάτο πως τους είχαν βρει πεταμένους κάπου στην άκρη του δρόμου. Νέα κορίτσια και γυναίκες ατιμαζόντουσαν, έτσι για να κάνουν μερικοί το κέφι τους, μόνο και μόνο για να τις μαγαρίσουν. Έθαβε ο κοσμάκης κλαίγοντας τους νεκρούς του. Πολλές απ' τις βιασμένες γυναίκες αυτοκτονούσαν μες στην τρέλλα τους. Άλλοι πάλι καταστραμμένοι απ' τη φωτιά φόρτωναν σ' ένα κάρο ή πάνω στα ζώα τους ό,τι είχαν καταφέρει να διασώσουν, άφηναν τα χωριά τους, όπου είχαν ζήσει γενιές ολόκληρες κι έφευγαν πρόσφυγες χωρίς να ξέρουν ούτε πού θα

πάνε, ούτε πώς θα ζήσουν στο μέλλον. Με μοναδική ελπίδα να μπορέσουν να βρουν ένα μέρος όπου κανείς πια δε θα τους βλέπει σαν εχθρούς. Λίγη θέση έπαιρναν στις εφημερίδες τα γεγονότα αυτά. Κυκλοφορούσαν όμως από στόμα σε στόμα στα χωριά και στις κωμοπόλεις. Έτσι περνούσαν οι μήνες και τα χρόνια, ο χρόνος αποκάλυπτε τους φταίχτες που η κυβέρνηση αδυνατούσε να βρει, και τα γεγονότα — η μέρα, ο τόπος, οι ένοχοι — χαράζονταν με κάθε λεπτομέρεια, στις μνήμες. Όταν ο λαός αποφάσιζε ποιος είναι ο πραγματικός ένοχος, ακόμα κι αν η κυβέρνηση είχε σταματήσει να τον καταδιώκει, γιατί ήταν πια τόσο πολλοί οι ένοχοι που και η ίδια δεν ήξερε τί να κάνει, οι συγγενείς αυτών που είχαν σκοτωθεί, βιασθεί, που είχαν καεί τα σπίτια τους, κρατούσαν ολοζώντανο μέσα τους το μίσος και περίμεναν να έρθει η μέρα της εκδίκησης.

Ένα από τα γεγονότα που είχαν μείνει στις μνήμες ήταν και ο θάνατος του πατέρα του Σαντετίν. Τον είχε σκοτώσει ξυλοκωτώντας τον μέχρι θανάτου ο καπετάν Ζολές.

Η οικογένεια του Σαντετίν ήταν απ' το χωριό Νέβεσκα, που βρίσκεται ανάμεσα στο Σαρίγκκιολ και στο Εκσίσου. Τριακόσια σπίτια είχε όλα κι όλα το χωριό, τα μισά βουλγάρικα, καμιά ογδονταριά τούρκικα, εξήντα ρωμέικα και δέκα βλάχικα. Οι βούλγαροι κομιτατζήδες έκαναν κάθε τόσο επιθέσεις για να διώξουν απ' το χωριό τους Τούρκους και τους Ρωμιούς. Ένα βράδυ, σε μια τέτοια επίθεση που έκαναν οι τσέτες του Ζολέ, αφού έκοψαν τα καλώδια του τηλεγράφου, έβαλαν φωτιά στα σπίτια και στους αχυρώνες των Τούρκων και των Ρωμιών. Σκότωσαν με τα όπλα όσους τους αντιστάθηκαν. Όταν την επόμενη ήρθε μια οθωμανική στρατιωτική μονάδα στο χωριό, κανείς δεν ήθελε να πει ποιος τους είχε επιτεθεί. Πολλοί δειλιάζαν μπροστά στους Βούλγαρους του χωριού. Οι στρατιώτες έφυγαν πριν βραδιάσει. Οι χωριάτες ήξεραν πως αφού έτσι κι αλλιώς δεν επρόκειτο να πιαστεί και θα ξανάκανε αργά ή γρήγορα επίθεση στο χωριό, θα ρωτούσε τότε και θα μάθαινε απ' τους Βούλγαρους ποιοι είχαν μιλήσει στους στρατιώτες. Καλύτερα λοιπόν να κρατούν το στόμα τους κλειστό, να κρύβουν την εκδίκησή τους έως τη μέρα που θα μπορούσαν να την πάρουν οι ίδιοι. Ο πατέρας του Σαντετίν δεν μπόρεσε να κρατήσει την οργή του. Μια αγελάδα του με το μοσχαράκι της είχαν καεί στη νυχτερινή επίθεση. Στην κατάθεσή του είπε πως

ο καπετάν Ζολές είχε κάνει την επίθεση, και πως τον εκρυβε στο σπίτι του από παλιά ο παπάς της εκκλησίας. Ο διοικητής της μονάδας έκανε εξονυχιστική έρευνα στην εκκλησία και στο σπίτι του παπά. Βρήκε πολλά πιστόλια, σφαίρες, ένα σεντούκι με χειροβομβίδες και έξι γερμανικά μάρουζερ. Συνέλαβε τον παπά. Κυνήγησε τον καπετάν Ζολέ. Τον πέτυχε στα δάση του Εκσίσου. Παρόλο που δεν κατάφερε να τον περικυκλώσει και να τον πιάσει, σκοτώθηκαν τελικά στη σύγκρουση πέντε από τη συμμορία του καπετάν Ζολέ.

Πέρασε ένας μήνας από το γεγονός αυτό. Μια μέρα αργά το απόγευμα χτύπησαν την πόρτα του Σαντετίν. Ένα βουλγαράκι δέκα χρονών έφερε το νέο στον πατέρα του που άνοιξε την πόρτα, πως είχαν βρει στην είσοδο του χωριού μέσα σε ένα καντάκι οι τσομπάνηδες έναν άντρα βαρειά λαβωμένο. Τον είχαν στο σπίτι του μouxτάρη του χωριού. Δεν μπορούσε να μιλήσει. Έμοιαζε στο θείο του που είχε έρθει πέρσι να τον δει από την Πότεσκα. Μήπως ήταν αυτός; Ο μouxτάρης τον περίμενε να πάει να τον αναγνωρίσει.

Το παιδί μιλούσε αλαφιασμένο. Ο πατέρας του Σαντετίν ξεγελάστηκε με το νέο. Έβαλε τα παπούτσια του και πήγε αμέσως. Δεν είχε ακόμη πέσει το σκοτάδι. Καθώς έμπαινε στην πλατεία του χωριού, πετάχτηκαν δυό κομιτατζήδες απέναντι του, δυό από πίσω του, κι άλλοι δυό από τα πλάγια σοκάκια που έβγαζαν στην πλατεία. Ο πατέρας του κοίταξε δεξιά κι αριστερά, κοίταξε μπρος και πίσω και κατάλαβε πως είχε πέσει σε ενέδρα, πως ήταν περικυκλωμένος. Στο τέλος είδε ένα ψηλό γεροδεμένο γενειοφόρο να βγαίνει απ' το σπίτι του μouxτάρη. «Εσύ λοιπόν μας κατέδωσες τον παπά, εσύ πρόδωσες τα ίχνη μας!...» του είπε βουλγάρικα. Ο πατέρας του σώπασε. Δεν αποκρίθηκε. Ο ψηλός γεροδεμένος γενειοφόρος στράφηκε τότε προς τους άντρες του που πρόβαλαν απ' τα πλαϊνά σοκάκια και τους πρόσταξε: «Τιμωρείστε τον!» Και καθώς εκείνοι προχωρούσαν προς τον πατέρα του πρόσθεσε: «Χωρίς όπλα!»

Οxτώ κομιτατζήδες τον έριξαν κάτω στη μέση του χωριού. Τον σκότωσαν κλωτσοβολώντας και χτυπώντας τον με τα κοντάκια των όπλων τους μπροστά στα μάτια των κατοίκων του χωριού που ήταν μαζεμένοι στις πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών γύρω απ' την πλατεία. «Να μη μείνετε πίσω μου ζωτανοί!» τον άκουσαν να λέει μόνο αυτοί που τον χτυπούσαν

καθώς το κορμί του τιναζόταν μια απ' τη μια και μια απ' την άλλη απ' τον πόνο. Δεν κατάφεραν να του βγάλουν ένα «αχ!» απ' το στόμα.

Ο Σαντετίν κι η μάνα του πήραν απ' την πλατεία του χωριού το αιμόφυρτο κουφάρι του πατέρα του, με τα κόκκαλά του όλα σπασμένα και το πρόσωπο αγνώριστο. Δεν άργησε να μαθευτεί πως ο ψηλός γεροδεμένος γενειοφόρος ήταν ο καπετάν Ζολές, κι εκείνοι που κλωτσοβολούσαν τον πατέρα του, οι άντρες του. Ο Σαντετίν ήταν τότε δεκάξη χρονών. Ο μεγάλος γιος του σπιτιού. Είχε μια αδελφή δυό χρόνια μικρότερη απ' αυτόν. Μέσα σ' αυτά τα πέντε χρόνια παντρεύτηκε πρώτα η αδελφή του και πήγε νύφη στη Φλώρινα. Έπειτα πέθανε η μάνα του. Βρέθηκε μοναχός του στη Νέβεσκα ο Σαντετίν. Κατάλαβε πως οι Βούλγαροι κομιτατζήδες ήταν αποφασισμένοι να μην αφήσουν κανένα Τούρκο στο χωριό. Πούλησε τη μάντρα και το χωράφι του στον πρώτο που βρήκε. Έκανε ένα μπόγο το πάπλωμα και το γιατάκι του, πήρε τον τσιφτέ του πατέρα του στον ώμο κι ήρθε κι εγκατάσθηκε στη Φλώρινα. Γυρνούσε πια στα γύρω βουνά, και κέρδιζε με το κυνήγι το ψωμί του.

Το παζάρι ήταν, όπως σε όλες πόλεις της Ρούμελης, γεμάτο ανθρώπους από κάθε γλώσσα και θρησκεία. Μουσουλμάνους, Ορθοδόξους, Καθολικούς, Εβραίους, Τούρκους, Ρωμιούς, Βούλγαρους, Σέρβους, Βλάχους, Αρμένιδες, Γεωργιανούς, Τσιγγάνους... Από τον τρόπο που αντιδρούσαν τους έβλεπε να αντιμετωπίζουν τη διακήρυξη της ελευθερίας ανάλογα με τον τρόπο ζωής που έκαναν, κι όχι ανάλογα με τη γλώσσα και τη θρησκεία τους. Οι περισσότεροι ήταν χωριάτες μικροκτηματίες κι άνθρωποι του σιναφιού. Ό,τι κι αν ήταν, Τούρκοι, Βούλγαροι ή Ρωμιοί, ήταν πλασμένοι, ζυμωμένοι με τις έγνοιες και τα προβλήματα του χωριού και του σιναφιού τους. Είχαν απηυδίσει πια απ' τις επιθέσεις των κομιτατζήδων. Δεν είχε και τόση διαφορά αν οι κομιτατζήδες ήταν μαζί τους ή εναντίον τους. Αρπαζόντουσαν μεταξύ τους οι κομιτατζήδες κι εκείνοι, θέλαν δε θέλαν, ήταν υποχρεωμένοι να πάρουν μέρος στον καβγά. Αναγκασμένοι όπως ήταν να διαλέξουν στρατόπεδο, όταν αποτραβιόντουσαν νικημένοι κι οι δικοί τους κομιτατζήδες, άφηναν όπως όπως κι εκείνοι τα μαγαζιά τους, μα μπαρμπερήδες ήταν, μα πεταλωτήδες, κι έπαιρναν τα βουνά. Μάταια προσπαθούσαν ορισμένοι να μην ανακατευτούν που-

θενά, να μείνουν έξω απ' τα γεγονότα. Μετά από τους τσέτες κατάφθαναν οι ζανταρμάδες, οι στρατιωτικές μονάδες κι άρχιζε η ανάκριση. Είτε έλεγαν είτε δεν έλεγαν όσα ήξεραν κι όσα είχαν δει, ήταν το ίδιο κακό. Με τη διακήρυξη της ελευθερίας κατάλαβαν για άλλη μια φορά πως όποια κι αν ήταν η γλώσσα κι η θρησκεία τους, είχαν όλοι τους κοινό μερτικό, αδιαφιλονίκητα δικαιώματα στα χώματα αυτά όπου είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει. Η γη αυτή ανήκε ξαφνικά σε όλους. Παρόλο που δεν τους είχε γίνει ακόμα συνείδηση, διασθανόντουσαν από γενιά σε γενιά, με την κοινή τους λογική πως η γη δεν έχει γλώσσα και θρησκεία. Η γη δεν ανήκει σε γλώσσες και θρησκείες αλλά σ' αυτούς που έχουν γεννηθεί και ζουν πάνω της. Δεν μπορεί να γίνει κτήμα του Τούρκου, του Ρωμιού ή του Βούλγαρου. Όποτε το δικαίωμα αυτό περιοριζόταν σε μια μόνο κοινότητα ανάμεσα τους, όποια κι αν ήταν αυτή, άρχιζε αμέσως ο καβγάς. Κι όσο θα γίνεται αυτή η αδικία, θα γίνεται καβγάς. Στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον. Όποια κι αν είναι η γλώσσα κι η θρησκεία του, κάθε άνθρωπος νοιώθει ευτυχισμένος αν ζει και κερδίζει το ψωμί του χωρίς φόβο, ασφαλής στη γη που γεννήθηκε και μεγάλωσε. Κι είναι καθήκον αυτών που διοικούσαν τούτη τη χώρα να εξαλείψουν, να εξαφανίσουν τις διακρίσεις που οφείλονταν στη θρησκεία και στη γλώσσα μεταξύ των ανθρώπων που ζούσαν στα χώματα αυτά. Όσοι διασθανόντουσαν αυτή την αλήθεια δεν είχαν έτσι κι αλλιώς σχέση με όπλα και καβγάδες. Γι' αυτό και συμμετείχαν στους εορτασμούς για τη διακήρυξη της ελευθερίας. Γι αυτό και στις πλατείες των κωμοπόλεων και των χωριών, όλοι μαζί Τούρκοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι και Βλάχοι, στήναν χέρι με χέρι το χορό.

Για τον καπετάν Ζολέ, για όσους όπως αυτός θα τον ακολουθούσαν, όσο ζούσαν, οι σκιές των θυμάτων τους, για όσους δεν πλάγιαζαν χωρίς να βάλουν το πιστόλι κάτω απ' το προσκεφάλι και κοιμόντουσαν με το χέρι στη σκανδάλη, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά. Από τη στιγμή που άρχισε η ειρήνη, εκείνοι έχασαν κάθε λόγο ύπαρξης. Είχαν, για σωστούς ή λάθος σκοπούς, ανάλογα με την ερμηνεία που τους έδιναν οι ίδιοι, βρει στον πόλεμο την ευτυχία τους. Και τριγυρνώντας ακόμα πάλι έτσι όλοι μαζί στα βουνά που είχαν τρομοκρατήσει με τα όπλα τους ήταν σαν να συνέχιζαν τους καβγάδες τους. Γι αυτούς που, όπως το νεαρό Σαντετίν και πολλούς

άλλους, τους είχαν σκοτώσει τον πατέρα, τους είχαν κάψει τα σπίτια, τους σιτοβολώνες και τ' ακούρια με τις γελάδες και τα μοσχάρια τους, η θέα των ενόχων που τριγυρούσαν με τις στολές και τα όπλα τους, σήμαινε απλώς πως έπρεπε, πριν από την αμνηστεία και τους νόμους, να εμπιστεύονται πάνω απ' όλα τα όπλα τους.

Όσο περνούσε η ώρα τόσο πιο έντονη ένοιωθε ο νεαρός Σαντενί την εντύπωση που του είχε κάνει η συνάντηση αυτή από τόσο κοντά με το φονιά του πατέρα του. Το πρώτο πράγμα που ένοιωσε σαν έμαθε πως ο κομιτατζής που έβλεπε να έρχεται από τον κεντρικό δρόμο και να κατευθύνεται με τους άντρες του προς το παζάρι ήταν ο καπετάν Ζολές, ήταν απλά και μόνο έκπληξη. Η έκπληξη αυτή έγινε γρήγορα, βλέποντά τον να περνά μπροστά του, πρώτα μίσος που έκανε το αίμα του να παγώσει στις φλέβες, κι αμέσως μετά ανακατωσούρα. Νά που ο άνθρωπος αυτός, που ο πατέρας του τον είχε πριν πεθάνει καταραστεί να μη μείνει πίσω του ζωντανός, ήταν πέντε ολόκληρα χρόνια μετά ακόμα ζωντανός. Πουλούσε ηρωισμό πάνω στ άλογο. Κι εκείνου, το μοναδικό αρσενικό παιδί που είχε αφήσει για να ζητήσει λογαριασμό πίσω του ο πατέρας του, ήταν υποχρεωμένος να παρευρίσκεται μπροστά στα μάτια όλων στην επίδειξη αυτή. Ένοιωθε αμαυρωμένη, ποδοπατημένη την τιμή του. Κανείς πια δε θα τον θεωρούσε άντρα. Τα λόγια που του είπε ο γείτονάς του στο παζάρι δεν ήταν γι' αυτόν παρηγοριά, ήταν ένα ακόμα χτύπημα κατάμουτρα που του θύμιζε το καθήκον του.

Πριν περάσει πολλή ώρα είδε τον καπετάν Ζολέ και τους άντρες του να γυρνούν από την άλλη όχθη του ποταμού και να κατευθύνονται προς την πέτρινη γέφυρα. Τριγυρούσε στο παζάρι έχοντας ξεχάσει τους λαγούς και τις πέρδικες του. Δεν είχε πάνω του άλλο όπλο από το κυνηγετικό του μαχαίρι. Και το μόνο που αναζητούσε, το μόνο που απασχολούσε τώρα το μυαλό του ήταν τα όπλα που είχε στο σπίτι του. Σε όποιο σημείο του καπετάν Ζολέ, μα στο κεφάλι, μα στο στήθος κι αν σταματούσε η ματιά του, ένοιωθε να αναζητά το γκρα στην παλάμη του, λες κι έβλεπε το σημείο εκείνο στην άκρη της κάννης του. Ήταν καλός κυνηγός. Κοιτάζοντας το σημείο που θα πυροβολούσε υπολόγιζε από συνήθεια προσεκτικά, όπως όλοι οι καλοί κυνηγοί, όλα τα δεδομένα. Το ένα τους μάτι έβλεπε τον

καπετάν Ζολέ και το άλλο αγκάλιαζε όσους όσους ήταν τριγύρω του, και αυτό τον έκανε να συλλογισθεί πόσο δύσκολο ήταν να ξεχωρίσει το φίλο απ' τον εχθρό. Όχι, ακόμα κι αν είχε όπλο πάνω του δεν ήταν εδώ το κατάλληλο μέρος. Διαισθανόταν ωστόσο με το δυνατό κυνηγετικό του ένστικτο πως το θήραμα ήταν μπροστά του. Κι εκείνος στα ίχνη του. Δε θα γλύτωνε πια απ' τα χέρια του. Όπως ένας λαγός, μια μπεκάτσα, ένα κιτρινοπούλι. Αν δεν το πετύχαινε τώρα καθώς έβγαινε πίσω από κείνη την πέτρα, θα το πετύχαινε πίσω από μια άλλη, σαν θα καθόταν σ' ένα κλαρί ή θα πήγαινε να πετάξει σε ένα άλλο...

Πούλησε του λαγούς και τις πέρδικες χωρίς πολλά παζάρια στον πρώτο που του της ζήτησε κι έφυγε από το τσαρσί. Βρήκε τον καπετάν Ζολέ και τους άντρες του να κάνουν βόλτα στο τσαρσί της μικρής πόλης. Παρακολούθησε μέχρι το βραδύ εκείνη τη μέρα από απέναντι τί έκαναν και ποιους είδαν ο καπετάνιος και οι άντρες του.

Ο καπεταν Ζολές κι οι άντρες του έφαγαν εκείνη τη μέρα το μεσημέρι σ' ένα Βούλγαρο μπουρεκτσί που ήταν το μαγαζί του πάνω στον κεντρικό δρόμο. Μετά το φαγητό έκαναν μια βόλτα στο τσαρσί και στο παζάρι. Έκατσαν στον καφεéné που πήγαιναν οι Βούλγαροι. Αφού πέρασαν το βράδυ τους φλυαρώντας με τους Βούλγαρους, φάγανε το βραδινό τους πάλι στο μαγαζί του Βούλγαρου μπουρεκτσί και την ώρα της βραδινής προσευχής καβάλησαν τ' άλογα κι έφυγαν αφήνοντας σε όλους, Τούρκους, Ρωμιούς κι Αρβανίτες της μικρής πόλης, πλην μερικών Βουλγάρων, μια αίσθηση πίκρας στην καρδιά.

Την επόμενη Τετάρτη ξαναφάνηκε το πρωί ο καπετάν Ζολές με εννιά καβαλάρηδες στη Φλώρινα. Όπως ακριβώς και την προηγούμενη βδομάδα μπήκε στην πόλη από κάτω απ' το σταθμό. Πέρασε το μοναδικό κεντρικό δρόμο ως το παζάρι κι έστριψε στο στρατώνα. Ακολουθώντας μπροστά απ' το Κουρσουλού τζαμί την απέναντι όχθη του ποταμού, βγήκε περνώντας δίπλα απ' το караκόλι στην πλατεία της πόλης. Σαν έστριψαν στο σοκάκι όπου είχαν στρίψει και πριν από μια βδομάδα, ξεπέξεψαν κι έμεινε ο ένας τους να φυλά τα άλογα. Οι άλλοι έκαναν βόλτα στο τσαρσί και στο παζάρι. Έφαγαν πάλι μεσημεριανό και βραδινό στου μπουρεκτσί, πέρασαν το απόγευμα με τους Βούλγαρους, και την ώρα περίπου της βραδινής προσευχής έφυγαν απ' την πόλη.

Ο Σαντετίν συνάντησε τη βδομάδα εκείνη το Ζολέ και τους άντρες του στο παζάρι. Δεν ένοιωσε αυτή τη φορά βλέποντάς τον πάνω στο άλογο την έκπληξη που είχε νοιώσει πριν από μια βδομάδα. Δε φαινόταν όπως τότε ταπεινωμένος, πληγωμένος. Του είχε μείνει μόνο, και τώρα ακόμη πιο έντονη, εκείνη η απδία, η ανακατωσούρα που είχε νοιώσει τότε. Το πρόσωπό του ωστόσο χαμογελούσε. Δεν τον ξεγελούσε η διαίσθησή του. Το θήραμά του ήταν μπροστά του, πήγαινε από κλαδί σε κλαδί, δεν έλεγε να φύγει απ' την άκρη του τουφεκιού του.

Οι τσέτες δεν τους εμπόδισαν όλο τον Αύγουστο να έρχονται τις Τετάρτες στη Φλώρινα. Έτσι κύλησε και ο Σεπτέμβρης. Οι καρβαλάρηδες εμφανιζόντουσαν κάθε Τετάρτη κατά το μεσημέρι. Σπιρούνιαζαν τα άλογά τους στον κεντρικό δρόμο της Φλώρινας, έκαναν βόλτα κόβοντας στα δυό το πλήθος στο παζάρι, περνούσαν οπλισμένοι για να τους δουν οι αξιωματικοί στα στρατώνα, οι μουσουλμάνοι που πλένονταν πριν προσευχηθούν μπροστά στο Κουρσουνλού τζαμί, κι οι ζανταρμάδες στο καρακόλι. Κατέβαιναν από τ' άλογα σε συγκεκριμένα μέρη, τριγυρνούσαν στο τσαρσί και στο παζάρι, ψώνιζαν, έτρωγαν το μεσημέρι και το βράδυ στο μπουρεκτσά που είχε το μαγαζί του πάνω στην πλατεία, κι έφευγαν την ώρα της βραδινής προσευχής. Το μόνο που άλλαζε ήταν οι μέρες που όλο και μίκραιναν. Ο καπετάν Ζολές και οι άντρες του έτρωγαν τώρα το βραδινό τους φαγητό αφού είχαν πια ανάψει τα φανάρια του δρόμου στο μαγαζί του μπουρεκτσά που φωτιζόταν από μια λάμπα λουξ κι έφευγαν απ' την πολιτεία μες στο σκοτάδι της νύχτας.

Ο διοικητής στο καρακόλι, ο λοχαγός Αζίζ μπέης προσπαθούσε όσο μπορούσε να μην είναι στη Φλώρινα τις Τετάρτες. Αν έμενε στην πόλη και συναντούσε στο τσαρσί ή στο παζάρι το Ζολέ, έπρεπε όπως όλοι οι προύχοντες της διοίκησης του σφίξει το χέρι και να τον καλωσορίσει. Δεν ήταν από τη φύση του φτιαγμένος να δείξει τέτοια υποχωρητικότητα...

Σαν άρχισε να έρχεται στην πόλη ο Ζολές, όλοι, λαός και σινάφια, κρατούσαν τις σκέψεις τους για τον εαυτό τους. Ούτε οι Τούρκοι ή οι Ρωμιοί δεν φαίνονταν να παραπονοιάζονται, αλλά ούτε και οι Βούλγαροι καμάρωναν στα ανοικτά. Σαν πέρασαν δυό μήνες άρχισαν πολλοί να μην μπορούν να κρύψουν πια όπως πριν τα συναισθήματά τους. Τί είχε αλλάξει

με τη διακήρυξη της ελευθερίας; Μπορεί να είχαν σταματήσει οι συγκρούσεις στα βουνά, δε γινόταν όμως να ξαναρχίσουν μια μέρα οι παλιοί καβγάδες, αφού αυτοί που πολεμούσαν ο ένας τον άλλο τριγυρνούσαν τώρα καμαρώνοντας πάνοπλοι, με τα φισεκλίκια σταυρωτά στο στήθος; Ενώ γινόταν όλο και πιο αισθητή η ένταση που επικρατούσε, άρχισε στα τέλη του Σεπτεμβρίου να ακούγεται πως έπεφταν που και που στα βουνά πυροβολισμοί... Οι Τούρκοι της πόλης άρχισαν να αντιμετωπίζουν τη μεγάλη αυτή ανοχή που είχε δείξει η κυβέρνηση για τους παλιούς κομιτατζήδες, στην αρχή σα ληθαργία, κι όσο μεγάλωνε η δυσαρέσκεια τους σαν τύφλωση. Βέβαια η Μακεδονία ήταν ακόμα οθωμανική χώρα, οι Έλληνες, οι Σέρβιοι, οι Βούλγαροι έβλεπαν όμως από τώρα κάθε της περιοχή με τα δικά του μάτια ο καθένας. Οι Σαντραλιστές¹ κομιτατζήδες όπως ο καπετάν Ζολές πολεμούσαν για να στήσουν στη Μακεδονία ένα ανεξάρτητο βουλγαρικό κράτος.

Η δυσφορία, η πικρία που δημιούργησαν τα πύγαιελα με τα όπλα του καπτάν Ζολέ στην πόλη έγινε μέσα σε δυό μήνες θέμα συζήτησης. Γιατί έκλειναν τα μάτια σε τούτη την επίδειξη; Τί μυαλά είχαν αυτοί που τους διοικούσαν; Τί γρήγορα που ξέχασαν ο ταγματάρχης Ενβέρ μπέης και οι άλλοι φίλοι του, μόλις στρογγυλοκάθησαν στα ψηλά αξιώματα της Σταμπούλ, τις μέρες που κυνηγούσαν τους κομιτατζήδες στα βουνά της Μακεδονίας! Αυτοί δεν ήταν που λήστευαν τράπεζες στη Σαλονίκη, που βούλιαξαν μες στο λιμάνι εκείνο το πελώριο γαλλικό καράβι, το «Γουαλντακιβίρ», που ανατίναξαν την Οθωμανική Τράπεζα, που απήγαγαν από τις μονάδες ασφαλείας της Δυτικής Θράκης τους Γάλλους μηχανικούς και τους Εγγλέζους κληρικούς, για τους οποίους ήταν υπεύθυνο το Οθωμανικό κράτος κι έπειτα χρειάστηκε εκείνο να καταβάλει χιλιάδες χρυσές λίρες αποζημίωση για τα εγκλήματα που έκαναν; Γιατί δεν τους ζητούσαν λογαριασμό για κείνη τη ματοβαμμένη μέρα του προ-

1 Οι Βούλγαροι κομιτατζήδες χωριζόντουσαν σε Σαντραλιστές και σε Βερχοβιστές. Οι Σαντραλιστές επιθυμούσαν να δημιουργήσουν στη Μακεδονία ένα ανεξάρτητο βουλγαρικό κράτος ενώ οι Βερχοβιστές αντίθετα, επιζητούσαν την προσάρτηση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία, κι έσπερναν τον τρόπο στους κατοίκους της Μακεδονίας που δεν ανήκαν στη βουλγαρική μειονότητα (Σημ. του συγγραφέα).

φήτη Ηλία στα 1903, που ξέσπασαν ξαφνικά φωτιές σε εκατοντάδες χωριά και πόλεις, που σκοτώθηκαν άντρες, βιάσθηκαν γυναίκες και κορίτσια; «Έγιναν πολλές αδικίες στο παρελθόν, σκότωσαν εκείνοι, σκοτώσαμε κι εμείς, αν ανασκαλεύομε όλο τους λογαριασμούς εκείνων των ημερών, ποτέ δε θα μονιάσουν όσοι πολεμούσαν μεταξύ τους» έλεγαν οι πολιτικοί... Τί δουλειά είχαν όμως με τα όπλα όσοι είχαν σκοπό να μονιάσουν; Ποιος χωρικός, ποιος άνθρωπος του σιναφιού ένιωθε ασφάλεια για το μέλλον βλέποντας να περνούν μπροστά στα μάτια του οπλοφορώντας οι παλιοί κομιτατζήδες;

Ο λοχαγός Αζίζ μπέης έβλεπε τη δυσaráσκεια των Τούρκων της πόλης να αναζωπυρώνεται στα κρυφά. Όλοι στην πόλη αναμασούσαν ξανά και ξανά όσα είχε κάνει, τον τρόπο που είχε σπείρει ο Ζολές. Ακούγοντας για άλλη μια φορά, ο λοχαγός όσα ήξερε, ανάμεσα σ' αυτά που έλεγαν, άκουσε κι έμαθε και πολλά που δεν τα ήξερε. Έτσι έμαθε πως ο καπετάν Ζολές είχε σκοτώσει ξυλοκοπώντας τον πατέρα του Σαντετίν. Ρώτησε, έβαλε να ρωτήσουν, πήρε πολλές πληροφορίες για το Σαντετίν. Έλεγαν πως ήταν τρομερός κυνηγός. Πως από εκατό βήματα χτυπούσε μετελίκι. Χώρια που ήταν ευλύγιστος και είχε μύτη λαγωνικού. Μπορούσε να κυνηγά μια ολόκληρη μέρα το λαγό που είχε τρομάξει.

Αρχές του Οκτώβρη κάλεσε μια μέρα το Σαντετίν στο καρακόλι. Τον έβαλε στο γραφείο του, τον κέρασε τσάι. Κι εκείνος του μίλησε.

Από όσα του είπε το παλικάρι πιο πολλή εντύπωση του έκανε το μάτι του. Είχε τόσο ξύπνια μάτια που θαρρείς πως έπιαναν και την πιο ανεπαίσθητη μυρωδιά, σαν να έστεκε με το χέρι στη σκανδάλη, μάτια που πετούσαν σπίθες, που ό,τι κοίταζαν το έβλεπαν σε όλο του το βάθος. Δεν άργησε να φέρει την κουβέντα στον καπτάν Ζολέ. Του είπε πως εκείνος δυστυχώς ήταν στρατιώτης κι ήταν υποχρεωμένος να υπακούσει στις διαταγές. Ό,τι έλεγαν οι από πάνω, ό,τι έκριναν σκόπιμο εκείνοι, αυτό έκανε. Ό,τι όμως κι αν έλεγαν εκείνοι, δεν άντεχε να βλέπει απέναντι του οπλοφορεμένο τον καπτάν Ζολέ που είχε πάρει χρόνια τώρα τόσες ζωές Τούρκων, μουσουλμάνων, που είχε κυνηγήσει ακόμα και τον ίδιο από βουνό σε βουνό!

Ο Σαντετίν άκουγε το λοχαγό με τα λαμπερά του μάτια, προσπαθώντας να διακρίνει την παραμικρή αλλαγή στις γραμμές του προσώπου του κι αναρρωπιόταν πού θα καταλήξει.

Ο λοχαγός του είπε καθαρά αυτό που ήθελε:

«Μπρε Σαντετίν, φαίνεσαι γενναίο παλικάρι. Είσαι και κυνηγός, και καλός σκοπευτής. Δέχεσαι να τριγυρνά έτσι μπροστά σου καμαρωτός ο άνθρωπος που σκότωσε τον πατέρα σου;»

Ο Σαντετίν δεν ήξερε αν πρέπει ή όχι να δείξει αμέσως εμπιστοσύνη στο λοχαγό. Ανασέκωσε τους ώμους και σούφρωσε ελαφρά τα χείλια παίρνοντας μια έκφραση που μπορούσε να σημαίνει «ας ντραπεί πρώτο το ντοβλέτι, αφού έτσι θέλει» ή και «δεν το δέχομαι, παραμονεύω την ευκαιρία, κι όταν έρθει εκείνη η μέρα...»

«Λοιπόν; Τί λές;»

Ο Σαντετίν σιωπούσε με τα αστραφτερά του μαύρα μάτια που αψηπούσαν τους πάντες καρφωμένα στο πρόσωπο του λοχαγού.

«Να πω πως φοβάσαι; Δε μου φαίνεσαι φοβισιάρης...»

Ο Σαντετίν ανασέκωσε και πάλι τους ώμους. Το βλέμμα του έλαμψε περιπαικτικό, σαν να έλεγε: «Φόβος; Τί είναι πάλι αυτό;»

«Δε μου έχεις εμπιστοσύνη;» του είπε τελικά ο λοχαγός.

Ο Σαντετίν σοβάρεψε για πρώτη φορά. Σώπασε για λίγο κι έπειτα σμίγοντας λίγο τα φρύδια δε δίστασε να πει «Έχω!»

«Τότε άκουσε με!»

«Διατάξτε!»

«Έχεις εκτός από τον τσιφτέ άλλα όπλα σπίτι σου;»

Όλοι είχαν δικαίωμα στα Βαλκάνια να οπλοφορούν και να έχουν στο σπίτι τους όπλα.

«Έχω...»

«Τί όπλα έχεις;»

«Ένα βουλγάρικο ναγκάντ».

«Άλλο πιο μεγάλο;»

«Κι ένα γκρα».

«Σφαίρες; Φισέκια;»

«Το ναγκάντ μου είναι γεμάτο».

«Τό 'χεις πάνω σου;»

«Αυτές τις μέρες δεν το αποχωρίζομαι...»

«Να το δώ;»

Ο Σαντετίν άνοιξε το γιλέκο του. Τράβηξε μεσ' απ' το ζωνάρι όλο σχεδόν το ναγκάντ του.

«Άς το...»

Κι ενώ εκείνος έβαζε πάλι το ναγκάντ μες στο ζωνάρι του, ο λοχαγός άνοιξε το συρτάρι του γραφείου του. Έβγαλε από μέσα ένα μικρό κουτί. Αφού το άνοιξε και του έδειξε τι είχε μέσα, ξανάκλεισε το καπάκι του. Ήταν γεμάτο φισέκια. Έτεινε το κουτί στο Σαντετίν:

«Πόρτα. Είναι για το ναγκάντ. Να τα έχεις αν τον χτυπήσεις από κοντά...»

Ο Σαντετίν πήρε το κουτί με τα φισέκια. Το έβαλε στη μέσα τσέπη του γιλέκου του.

«Νά 'στε καλά...»

«Πώς είναι το γκρα σου; Είναι γερό;»

«Γερό αλλά άδειο. Ή μάλλον σαν άδειο...»

«Γιατί;»

«Δεν έχω εμπιστοσύνη στα φισέκια μου. Οι κάλυκες τους είναι υγροί κι έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί...»

Ο λοχαγός έβαλε πάλι το χέρι στο ανοιχτό ακόμα συρτάρι. Έβγαλε από ένα κουτί έξι σφαίρες του γκρα.

«Άνοιξε τη χούφτα σου!»

Μέτρησε μια μια τις σφαίρες μες στη χούφτα του Σαντετίν.

«Είναι για το γκρα. Σου φτάνουν;»

Ο Σαντετίν ψηλάφισε μια μια τις καπούλες και τους κάλυκες τους. Ήταν καινούργιες, με φαρδιές καπούλες, σκληρούς γκρίζους κάλυκες. Χαιρόταν το βάρος τους στη χούφτα του. Το πρόσωπό του γέλασε:

«Νά 'στε καλά...»

«Σκέφτηκες ποτέ σου μέχρι τώρα να πάρεις απ' τον καπτάν Ζολέ εκδίκηση για το θάνατο του πατέρα σου;»

Τον πείραξε το Σαντετίν αυτή η ερώτηση. Έσμιξε ελαφρά τα φρύδια:

«Πολλές φορές...» και πρόσθεσε αμέσως «Κάθε μέρα, κάθε στιγμή. Αλλά...»

«Αν ήθελα, θα τον είχα σκοτώσει ίσαμε δέκα φορές μέχρι σήμερα. Όταν ερχόταν στη Φλώρινα, μέσα στη Φλώρινα, όταν γυρνούσε στη Μπάνιτσα...»

«Εεε, και τί περίμενες;»

Ο Σαντετίν έσκυψε το κεφάλι και ψιθύρισε σιγά:

«Θά 'ρθει η σειρά του. Και η δική μου, αυτό ξέρω...»

Σώπασε. Η σιωπή του καθσούχασε το λοχαγό. Έγινε μια μικρή σιωπή. Σαν να είχαν μείνει για μια στιγμή κι οι δυό τους μόνοι με το μίσος και την οργή τους.

«Τί πα να πει αυτό;»

«Θά ρθει η μέρα του, θα το ακούσεις...»

Ο λοχαγός γλύστρησε προς τα μπρος την καρέκλα του. Τινάχτηκε ελαφρά στο μέρος που καθόταν:

«Σε φώναξα εδώ γιε μου για να σε βοηθήσω, για να συμφωνήσαμε. Πες μου τί είναι, να το ξέρω κι εγώ...»

Ο Σαντετίν κοίταξε το λοχαγό. Μια θλίψη σκίασε το βλέμμα του.

«Δεν ήθελα να βρει τέτοιο θάνατο, λοχαγέ μου. Όπως εκείνος σκότωσε με κλωτσιές και χτυπήματα στη μέση του χωριού τον πατέρα μου, έτσι κι εγώ θέλω να βρω ένα τρόπο να τον ξεπαστρέψω που να τον θυμούνται όλοι όσοι τον δουν, να γελάσει το πρόσωπο του πατέρα μου στο μνήμα του...»

«Έχεις δίκιο...» είπε χαμηλόφωνα ο λοχαγός.

Ο Σαντετίν πήρε ανάσα:

«Και βέβαια έχω δίκιο... Εγώ είμαι κυνηγός. Αλλά από τότε που πέθανε ο πατέρας μου, όποιο πουλί, όποια πέτρα βάλω σημάδι, θαρρείς πως βλέπω απέναντι μου το Ζολέ...»

«Εντάξει... Άκου όμως τώρα...»

«Διατάξτε...»

«Πρέπει να τελειώνομε πια με το Ζολέ...»

«Διάταξε με λοχαγέ μου... Πες μου τί έχεις στο μυαλό σου...»

«Μεθαύριο είναι Τετάρτη. Αν όλα πάνε καλά ο Ζολές κι οι άντρες του θα είναι πάλι στη Φλώρινα. Θα βγουν απ' τη Φλώρινα αφού νυχτώσει. Διάλεξε εσύ το μέρος που θέλεις. Τέλειωσέ τη πια αυτή τη δουλειά...»

Στα μάτια του Σαντετίν μπήκε πάλι εκείνη η υποψία:

«Κι έπειτα; Οι περιπολίες σου;...»

«Στο καρακόλι θα είναι όλοι προειδοποιημένοι. Εσύ θα τρέχεις να ξεφύγεις απ' τη μια μεριά, κι εκείνοι θα τρέχουν απ' την άλλη. Δε θα σε πιάσουν...»

Στις άκρες των χειλιών του Σαντετίν θαρρείς πως φάνηκε ένα αδιόρατο ανελέητο χαμόγελο. Κάρφωσε το βλέμμα του που πετούσε σπίθες, έξω απ' το παράθυρο του δωματίου.

«Εγώ έχω διάλεξει το σημείο από καιρό...»

«Που είναι...»

Από το παράθυρο φαινόταν όλη η πλατεία, το μαγαζί του μπουρεκτσή όπου έτρωγε το βράδυ ο Ζολές κι οι άντρες του.

«Εκεί στου μπουρεκτσή θέλω να τον σκοτώσω. Να του μείνει το κρασί στο χέρι κι η μπουκιά στο στόμα. Στη μέση της Φλώρινας...».

Τα υπόλοιπα τα είπαν με λίγα λόγια. Την Τετάρτη το βράδυ, ο Σαντετίν θα πυροβολούσε πίσω απ' το καρακόλι και θα σκότωνε το Ζολέ. Το καρακόλι θα ήταν άδειο, θα είχαν φύγει όλοι κάπου σε υπηρεσία.

Ο Σαντετίν σηκώθηκε και φίλησε το χέρι του λοχαγού. Έκανε να φύγει απ' το γραφείο, αλλά η υποψία πάλι τον έκανε να κοντοσταθεί. Δεν ήξερε αν έπρεπε να πει στο λοχαγό αυτό που του πέρασε απ' το μυαλό.

«Τί σταμάτησες; Πού πήγε το μυαλό σου;»

«Να το πω ανοιχτά;»

«Σε ακούω».

«Αν είναι κισμέτ, θα τον σκοτώσω την Τετάρτη το Ζολέ. Μη δει όμως μετά κανένα το μάτι μου. Μην κάνει πως βγαίνει κανείς απ' το καρακόλι απέναντι μου!»

Ο λοχαγός θα θύμωνε αν του έλεγε κανένας διαβασμένος αυτά τα λόγια.

«Δέκα χρόνια κυνηγώ τους τσέτες στα βουνά γιε μου. Αν ήμουν απ' αυτούς που δεν έχουν λόγο, θα ήμουν από καιρό σκοτωμένος...»

Χτύπησε ελαφρά στην πλάτη το Σαντετίν.

«Άντε, κι η τύχη σου να είναι ανοιχτή. Μη βάζεις τίποτα στο μυαλό σου...»

Στην καλύβα που έμενε ολομόναχος, στο πίσω μέρος του μουσουλμάνικου μαχαλά, ο Σαντετίν, αφού έκλεισε εκείνο το βράδυ την πόρτα, λάδωσε και γιάλισε στο φως της λάμπας το γκρα του. Κράτησε κι από τις δυο μεριές την κάννη του στο φως. Την είδε να λάμπει ολοκάθαρη. Σκόρπισαν οι σφαίρες του γκρα μέσα απ' το μαντίλι μπροστά του. Με το σουγιά του χάραξε ένα ένα στα τέσσερα τις μαλακές κεφαλές του. Σαν είναι χαραγμένες οι κεφαλές τους οι σφαίρες δε βγαίνουν εύκολα από κει που πέφτουν, καρφώνονται σαν δαγκάνες και μένουν μέσα. Δε γιατρεύεται η πληγή που ανοίγουν. Έβαλε μία μόνο σφαίρα στην κάννη του γκρα του. Έκλεισε την ασφάλεια και το ξανακρέμασε στη θέση του. Τις άλλες πέντε σφαίρες τις

κούνησε στο χέρι του, τις φύσηξε και τις έβαλε στην τσέπη του γιλέκου του. Έπειτα σφούγγιζε, καθάρισε το ναγκάντ του. Έβαλε τα φισέκια, κι έκλεισε την ασφάλεια. Αν τον στρίμωχναν, αν πήγαινε κάτι στραβό θα αμυνόταν με το ναγκάντ του. Στο τέλος ετοίμασε το κυνηγετικό ταγάρι και τον τσιφτέ του. Έφαγε το φαγητό του. Έπεσε νωρίς και κοιμήθηκε.

Το επόμενο πρωί βγήκε ξημερώματα από τη Φλώρινα. Πέρασε την Τρίτη κυνηγώντας στα δάση γύρω απ' το χωριό Νεγκοτσάνη προς τη μεριά του Μοναστηριού. Σταμάτησε στα καφενεία των χωριών που ήταν στο δρόμο του. Τον είδαν όλοι οι γνωστοί του στη περιοχή εκείνη. Τη νύχτα εκείνη έμεινε σ' ένα γνωστό του στη Νεγκοτσάνη. Τετάρτη πρωί ξημερώματα ήταν ακόμα εκεί. Στο δρόμο που κατεβαίνει προς τη Φλώρινα χαιρετίστηκε με τους χωριάτες που πήγαιναν στο παζάρι. Το βράδυ εκείνο τον είδαν για τελευταία φορά, μια ώρα μακριά από τη Φλώρινα, στις Κάτω Κλείνες στο καφενείο απέναντι από το τοπικό караκόλι. Ακόμα κι ο ζανταρμάς στο караκόλι μπορούσε να πάρει όρκο πως τον είχε δει στο καφενείο απέναντι τους την ώρα που έφευγε ο ήλιος. Σαν έφευγαν για φαγητό όσοι ήταν στο καφενείο σηκώθηκε κι εκείνος κι έφυγε χωρίς να τον προσέξουν. Κατευθύνθηκε χωρίς να βιάζεται προς τα χωράφια του χωριού. Μόλις χάθηκε απ' τα μάτια επέστρεψε τρέχοντας στη Φλώρινα κόβοντας δρόμο από ένα κατσικόδρομο που ήξερε. Από το δρόμο του βουνού κατέβηκε κατευθείαν στο μουσουλμάνικο μαχαλά. Πήρε το γκρα του από το σπίτι. Έβαλε στην τσέπη του γιλέκου του τα φισέκια. Κι έφτασε μέσα απ' τα πεύκα, χωρίς να τον δει πάλι κανείς, στην πέτρινη γέφυρα. Είχε κρεμασμένο στον ώμο με την κάννη προς τα κάτω το γκρα. Αν τον έβλεπε κανείς θα τον έπαιρνε για αγροφύλακα. Πέρασε τη γέφυρα. Ο πίσω τοίχος του караκολιού έβλεπε σε μια αλάνα. Ήταν αρκετά σκοτεινά. Γλύστρησε μες στο σκοτάδι της αλάνας. Πλησίασε τον πίσω τοίχο. Ήταν αδύνατο να τον διακρίνουν μες σ' εκείνο το σκοτάδι έτσι που ήταν ντυμένος με το μαύρο πουκάμισο, το μαύρο γιλέκο και το στενό μαύρο πανταλόνι από σαγιάκι. Άρχισε να παραμονεύει την πλατεία της πόλης απ' τη γωνιά του τοίχου.

Τα φανάρια στους δρόμους άναψαν, τα μαγαζιά φωτίστηκαν με λουξ, με μικρές και μεγάλες λάμπες γκαζιού. Στην πάνω μεριά της πλατείας, στα μαγερεία, στα μπουρεκτσίδικα που

ήταν πάνω στον κεντρικό δρόμο πλήθαινε ο κόσμος. Μόνο δύο τρία άτομα ήταν στο μαγαζί του Βούλγαρου μπουρεκτσί, που το παρακολουθούσε. Τα τραπέζια στον τοίχο απέναντι ήταν άδεια. Μια λάμπα λουξ με κάλυμμα αμιάντου κρεμασμένη απ' το ταβάνι φώτιζε όπως κάθε βράδυ το μαγαζί. Εκτός απ' αυτή στ' αριστερά της πόρτας, πάνω απ' την τζαμαρία όπου βρισκόντουσαν τα ταψιά με τα μπουρέκια είχε άλλη μια πιο μικρή λάμπα λουξ. Δεν άργησε να δει αυτούς που περίμενε. Ο καπτάν Ζολές με οκτώ από τους άντρες του φάνηκε από την ανατολική μεριά της πλατείας. Προχώρησε προς τον μπουρεκτσί. Οι άντρες του ήταν σκορπισμένοι δεξιά κι αριστερά από πίσω του. Πέρασαν ένας ένας από την πόρτα του μπουρεκτσίδικου και μπήκαν μέσα. Ο καπετάνιος χαιρέτησε το μπουρεκτσί. Χτύπησε φιλικά στην πλάτη τα γκαρσόνια. Πήρε τη θέση του ακουμπισμένος στον τοίχο στα τραπέζια που είχαν ενώσει στη σειρά στον απέναντι τοίχο. Τρεις από τους άντρες του έκατσαν στα δεξιά του, άλλοι τρεις στ' αριστερά του, και δυο απέναντι στην άκρη ο καθένας του τραπεζιού.

Ο καπτάν Ζολές, με το πλατύ στήθος και το λευκό του προσώπου του να ξεπροβάλλει μέσα απ' τα μαλλιά και τα γένια του δεν ήταν πια παρά ένας στόχος, μπορούσε να τον χτυπήσει σε όποιο σημείο ήθελε. Είχε μπροστά μέσα στα πόδια του το γκρα με το κοντάκι ακουμπισμένο στο χώμα. Έπιασε με το χέρι το κοντάκι. «Χτύπα, τελειώσε τον...» Θαρρείς πως ήταν πίσω του ο λοχαγός Αζίζ μπέης και του ψιθύριζε στ' αυτή ενθαρρύνοντάς τον. Κούνησε το κεφάλι: «Όχι, δεν ήρθε ακόμα η ώρα του».

Τα δυό γκαρσόνια του μαγαζιού έτρεχαν πίσω απ' το τραπέζι. Ήρθαν κι οι συστάδες που στεκόντουσαν στα τεζιάκια. Στάθηκαν μπροστά στον καπτάν Ζολέ. Πήραν παραγγελία. Καθάρισαν τα μάρμαρα. Τα γκαρσόνια φέραν τρέχοντας κρασοκανάτες, ποτήρια, μαχαιροπήνουρα. Άρχισαν να κουβαλούν τα πιάτα με τα μπουρέκια.

Ο Σαντετίν άκουσε βήματα να πλησιάζουν το καρακόλι.

Είδε μπροστά στο καρακόλι τη σιλουέτα του Ραϊφ εφέντη, του υπαστυνόμου απ' το Μοναστήρι. Τον είδε να παίρνει το δρόμο πλάι στη γέφυρα. Ο καπτάν Ζολές πήρε την κανάτα από τη μέση του τραπεζιού. Γέμισε το ποτήρι του με κόκκινο κρασί. Την έδωσε στον κομιτατζή που καθόταν στα δεξιά του. Οι άλλες δυο κανάτες τριγύρισαν από χέρι σε χέρι στα δεξιά κι αριστερά

ανάμεσα στους άντρες. Γέμισαν τα ποτήρια. Ο καπετάνιος σήκωσε το ποτήρι του μια προς τα δεξιά και μια προς τα αριστερά του. Το έφερε στα χείλη του. Οι άντρες σήκωσαν κι αυτοί το ποτήρι τους, ήπιαν το μισό και τ' άφησαν μπροστά τους.

Ο Σαντετίν είδε το πελώριο σπήθος του Ζολέ με τα γένεια να του κατεβαίνουν ως το σταυρό, τον είδε ν' αφήνει από το χέρι το ποτήρι, να σκύβει προς το πιάτο μπροστά του και να πιάνει ένα κομμάτι που του είχε προσφέρει κομμένο σε φέτες ο μπουρεκτσής. «Τώρα ήρθε η ώρα του» του φάνηκε πως άκουσε να λέει ο Αζίζ μπέης ανάμεσα στα δόντια του. Έβαλε το γκρα στον ώμο. Το έσπασε, άνοιξε την ασφάλεια και περίμενε με το χέρι στη σκανδάλη.

Ο καπτάν Ζολές στήλωσε την πλάτη με το πηρούνι στο χέρι. Σήκωσε ελαφρά το κεφάλι. Άνοιξε το στόμα. Ο Σαντετίν είδε τη στιγμή εκείνη απέναντι του τα ματια και το ανοικτό στόμα του καπετάνιου. Λες και τον κοίταζε, τον έβλεπε στο μέρος που κρυβόταν. Θαρρείς πως το βλέμμα τους συναντήθηκε. Τράβηξε τη σκανδάλη κοιτώντας μέσα στο στόμα του καπετάνιου. Το βόλι έφυγε αντηκώντας. Ακούστηκε ήχος από τζάμια. Χύθηκε κάτω το τζάμι του μπουρεκτσή. Δεν πρόφτασε να πάει στο στόμα το χέρι του καπετάν Ζολέ. Ο κοιματζίης σωριάστηκε μπρούμυτα στο μαρμάρινο τραπέζι με το στόμα του ν' αδειάζει ένα κύμα από αίμα. Το βόλι είχε μπει απ' το στόμα και καρφωθεί στον ουρανίσκο του. Σαστισμένοι οι άντρες πατάχτηκαν απ' τη θέση τους. Στην αρχή στράφηκαν προς τον καπετάνιο. Έπειτα έπιασαν τα μάουζερ που δεν είχαν στιγμή αφήσει απ' τους ώμους τους. Έμειναν δύο πλάι στον καπετάνιο. Οι άλλοι έτρεξαν προς την πλατεία. Μην ξέροντας προς τα πού να χυμήξουν περίμεναν να πέσει δεύτερο και τρίτο βόλι. Νόμιζαν πως είχαν πέσει σε παγίδα. Ο μπουρεκτσής έσβησε τις λάμπες του.

Το δεύτερο βόλι ακούστηκε λίγο αργότερα. Δεν ήταν, όπως το πρώτο ήχος από γκρα, ήταν ήχος βουλγάρικου ναγκάντ. Ο Σαντετίν είδε το βόλι να βρίσκει τον καπετάνιο εκεί που τον είχε σημαδεύσει, τον καπετάνιο να πέφτει μπρούμυτα και να ξεψυχά σφαδάζοντας και το έβαλε στα πόδια. Σαν έφτασε στο ύψος του ποταμιού, πρόβαλε μπροστά του μέσα από τις σκοτεινές σκιές πίσω απ' το καρακόλι, με το πιστόλι στο χέρι, ο Ραούφ μπέης ο υπαστυνόμος απ' το Μοναστήρι.

«Σταμάτα» του φώναξε.

Είχε μόλις αρχίσει τη φρουρά του. Ήταν εικοσιτέσσερις ώρες με άδεια. Δεν είχε περάσει απ' το μυαλό του Αζίζ μπέης πως μπορούσε να γυρίσει στο καρακόλι.

Ο Σαντετίν είχε τραβήξει κιόλας το ναγκάντ του.

«Τράβα μπρε από μπροστά μου! Μη βουτήξω τα χέρια μου στο αίμα!...»

Ο Σαντετίν πάτησε τη σκανδάλη. Χτύπησε τον υπαστυνόμο στο δεξί του πόδι. Ο πληγωμένος υπαστυνόμος σωριάστηκε κάτω χωρίς να πυροβολήσει. Η μαύρη φιγούρα κάθηκε μες στο χείμαρρο. Δεν μπόρεσε να τον ακολουθήσει. Αν είχε σηκωθεί ο Σαντετίν θα είχε αποφύγει το δεύτερο πυροβολισμό.

Ο Σαντετίν κατευθύνθηκε μέσα από το ποτάμι προς την πίσω μεριά του μουσουλμάνικου μαχαλά. Στη Φλώρινα είχαν αρχίσει οι σφυρήχτρες και τα τρεξίματα. Πριν ακόμα φτάσει το νέο στο μουσουλμάνικο μαχαλά χτύπησε την πόρτα του πιο στενού φίλου του πατέρα του, του Σακίρ αγά. «Σκότωση το Ζολέ, κρύψε με» του είπε όταν εκείνος άνοιξε την πόρτα.

Μόλις ο λοχαγός Αζίζ μπέης άκουσε τον ήχο του γκρα θυμήθηκε ξαφνικά πως δεν είχε προειδοποιήσει το Ραϊφ μπέη που θά 'πιανε φρουρά. Ερχόταν στο καρακόλι σαν άκουσε τον ήχο του ναγκάντ. Νά, που επαληθεύτηκαν οι φοβοί του, ένας απ' τους δυό, ή ο Ραϊφ ή ο Σαντετίν, είχε σκοτώσει τον άλλο. Έτσι ήταν ο πρώτος που πλησίασε μπροστά στο καρακόλι τον Ραϊφ.

«Αναγνώρισες ποιος τον σκότωσε;» τον ρώτησε.

«Τον αναγνώρισα. Ο κυνηγός Σα... '»

Δεν πρόλαβε να τελειώσει ο υπαστυνόμος τα λόγια του.

«Τότε σιωπή. Μην ανοίξεις το στόμα σου. Μην το μάθει κανείς:...»

Ψηλάφισε την πληγή του.

«Ελαφρά πληγώθηκες...»

Αφψε τον πληγωμένο στο καρακόλι κι έτρεξε στο μαγαζί του μπουρεκτσά. Έβαλε όσους άντρες του είχαν έρθει να τρέχουν δεξιά κι αριστερά δίνοντάς τους διαταγές στην τύχη. Άρχισε την ανάκριση.

Ο Σαντετίν βγήκε τη νύχτα εκείνη στο βουνό. Ο Σακίρ αγας του πήγε απ' την καλύβα του τον τσιφτέ και τη βελέντζα του.

Πήραν και έδωσαν την άλλη μέρα οι διαδόσεις στη Φλώρινα. Κουβέντα δε βγήκε από το στόμα του Ραϊφ μπέη του Μοναστηριώτη. Ο λοχαγός Αζίζ μπέης είπε πως δεν μπόρεσαν να

βρουν ποιος είχε σκοτώσει τον καπτάν Ζολέ. Ο Σακίρ αγάς και οι άλλοι, όλοι οι μουσουλμάνοι της Φλώρινας, κράτησαν το στόμα τους κλειστό.

Όλοι στα γύρω χωριά είπαν πως είχαν δει το Σαντετίν μια μέρα πριν το συμβάν, αλλά και την ίδια μέρα που έγινε, στη Νεγκοτσάνη και στις Κάτω Κλείνες. Βδομάδα όμως δεν πέρασε και δεν είχε μείνει ψυχή σε όλα τα βουλγαροχώρια από τη Φλώρινα ως την Καστοριά και τα Βοδενά που να μην ξέρει πως ο Σαντετίν είχε σκοτώσει το Ζολέ.

Τη νύχτα εκείνη, οι άντρες του Ζολέ περίμεναν ως το πρωί στο νοσοκομείο τη σωρό του. Έκατσαν μπροστά απ' το βουλγαρικό νοσοκομείο της Φλώρινας και τον έκλαψαν ως το πρωί.

Το επόμενο πρωί έδωσε την έκθεσή του ο ιατροδικαστής. Ξάπλωσαν το Ζολέ ντυμένο με τη στολή του, με το μάουζερ και τα φισεκλίκια του πάνω σε μια άμαξα που την έσερναν δύο άλογα. Στόλισαν την άμαξα με λουλούδια, σκόρπισαν πάνω του τριαντάφυλλα και γαρύφαλα. Έβαλαν το άλογό του να ακολουθεί την άμαξα με το νεκρό. Οι άντρες του πήραν θέση πάνω στ' άλογα στα δεξιά κι αριστερά της. Οι Βούλγαροι απ' τα διπλανά χωριά που άκούσαν πως σκοτώθηκε ήρθαν άλλοι με άλογα κι άλλοι πεζοί να πάρουν μέρος στην κηδεία του. Η σωρός του Ζολέ έφτασε με μεγάλη συνοδεία, που όλο και πύκνωνε όσο έφτανε κόσμος απ' τα βουλγαροχώρια στη Μπάνιτσα. Τον έθαψαν μετά από μεγάλη τελετή στην εκκλησία της Μπάνιτσας.

Έκλαιγαν αλλοιώτικα τα χρόνια εκείνα τους νεκρούς και τους σκοτωμένους. Κι ενώ μέσα σε τρεις μέρες από το συμβάν είχε γίνει θρύλος ανάμεσα στους Τούρκους το θάρρος και η επιδεξιότητα στη σκοποβολή του Σαντετίν, άρχισαν τα βουλγαροχώρια να λεν τραγούδια για το θάνατο του Ζολέ. Κι όπως όλα τα δημοτικά τραγούδια εξυμνούσαν την ασύγκριτη παλικαριά και το υποδειγματικό του θάρρος. Ήταν τραγούδια που τον έδειχναν όπως ήθελαν να τον βλέπουν αυτοί που τα έλεγαν. Για χρόνια έτσι τραγουδήθηκε στα χωριά της Μακεδονίας. Έτσι έμεινε στις μνήμες.

ΑΙΜΑ ΛΥΚΟΥ

Μέχρι να σκοτώσει τον καπτάν Ζολέ το μόνο που σκεφτόταν ο Σαντετίν ήταν πού και πώς θα τον σκότωνε. Όλες του οι σκέψεις για το μέλλον σταματούσαν στη στιγμή που θα πατούσε με το δάχτυλο τη σκανδάλη και θα τον σκότωνε. Η συνέχεια χανόταν σ' ένα θολό κενό μες στο κεφάλι του, όπως όταν κόβεται ξαφνικά στον κινηματογράφο η ταινία, ανάβουν τα φώτα και φαίνεται μισοσβησμένη η εικόνα πάνω στη βρώμικη οθόνη. Όσο κι αν προσπαθούσε να συγκεντρωθεί και να κοιτάξει λίγο πιο πέρα, μια απροσδιόριστη εικόνα μονάχα πρόβαλλε μέσα σ' εκείνο το θολό κενό. Έτρεχε να φύγει κατά μήκος του ποταμιού πίσω απ' το καρακόλι. Θαρρείς πως στεκόταν ο ίδιος μπροστά απ' το καρακόλι κι έβλεπε τον εαυτό του να τρέχει, να το βάζει στα πόδια με την κνήμη του γκρα στο δεξί του χέρι γερτή προς τα κάτω, την πλάτη του ελαφρά κυρτή, το ένα πόδι του στη γη και την πατούσα του άλλου στον αέρα. Προς τα πού έτρεχε; Πόσο θα έτρεχε; Ούτε καν το σκεφτόταν. Όταν πυροβόλησε και πλήγωσε το Ραϊφ τον υπαστυνόμο, θαρρείς πως αυτός που έτρεχε κατά μήκος του ποταμού μες στη δροσιά του απόβραδου, ήταν εκείνη η σβησμένη, θολή εικόνα που έβλεπε πιο πριν, ολοζώντανη όμως τώρα, καθαρή και ευδιάκριτη. Οι σκέψεις του κυλούσαν όλο και πιο γρήγορα, έχοντας αποκτήσει πια επαφή με το μέλλον. Τώρα ήξερε προς τα πού έτρεχε. Είχε τρέχοντας μπρος στα μάτια του ένα μικρό σπίτι από μπαγδατί έξω απ' την πόλη, στην ανατολική όχθη. Στο σπίτι αυτό ζούσε μοναχός του ένας ηλικιωμένος άντρας. Ο Σακίρ αγάς. Φίλος του πατέρα του. Ενώ ένοιωθε ότι βρισκόταν σε κίνδυνο καθώς έτρεχε μπροστά από τ' άλλα σπίτια προσπαθώντας να μην τον δει κανείς, όσο πλησίαζε στο σπίτι του Σακίρ αγά, μια αίσθηση ασφάλειας τύλιγε την ψυχή του. Άρχιζε βέβαια να καταλαβαίνει πως το σπίτι του Σακίρ αγά δεν σήμαινε το τέλος της φυγής του. Διαισθανόταν πως δε θα ήταν παρά μια σύντομη στάση οι ώρες που θα περνούσε εκεί. Πως θα ήταν αναγκασμένος έπειτα να φεύγει συ-

νέχεια από το ένα μέρος στο άλλο, άγνωστο για πόσο καιρό, ίσως και μέχρι να πεθάνει. Το τέλος του καπτάν Ζολέ σήμαινε κατά κάποιο τρόπο και το τέλος της ζωής που είχε κάνει και ο ίδιος έως εκείνο το βράδυ. Μια ζωή συνηθισμένη, σύμφωνη με τα πατροπαράδοτα έθιμα, όπως η ζωή όλων των χωρικών που ζούσαν σαν κι αυτόν σε μικρές επαρχιακές πόλεις. Μια ζωή που δεν είχε τίποτα το άγνωστο. Οι μέρες κυλούσαν η μια μετά την άλλη όμοιες μεταξύ τους. Ενώ απόψε άρχιζε μια μπροστά του μια ζωή μες στην παρανομία. Άρχιζε, από τη μια μέρα στην άλλη, μια ζωή όλο κινδύνους, που δεν την είχε συνηθίσει, που αγνοούσε τους κανόνες της και είχε μόνο από διαδόσεις ακουστά τις ιστορίες της.

Όπως είχε φαντασθεί, ο Σακίρ αγάς ήταν μόνος του στο σπίτι. Ο ίδιος είχε τόσο ήρεμη και ψύχραιμη όψη που, αν και το γκρα στο χέρι του μύριζε ακόμα μπαρούτι, δυσκολεύτηκε να πείσει το Σακίρ αγά πως είχε σκοτώσει πριν πέντε μόλις λεπτά ένα κομιτατζή και είχε λαβώσει ένα χωροφύλακα. Ίσα ίσα που ήταν λίγο λαχανιασμένος μπαίνοντας μέσα απ' την τρεχάλα που είχε κάνει.

Ο Σαντετίν μπήκε στο καθιστικό κρατώντας στο χέρι του το γκρα, από φόβο μην μπουκάρουν ξαφνικά αυτοί που τον κυνηγούν, και μόνο αφού έκατσαν το ακούμπησε πίσω του στον τοίχο. Διηγήθηκε με δυό λόγια όσα είχαν συμβεί. Αυτό που τον έκαψε πιο πολύ ήταν που είχε πεταχτεί ξαφνικά μπροστά του ο Ραϊφ εφέντης. Δεν ήξερε αν έκανε καλά ή κακά που δεν τον σκότωσε. Ίσως να είχε αφήσει έτσι πίσω του κάποιον ζωντανό που θα μιλούσε. Αν πάλι τον είχε σκοτώσει, ο λοχαγός θα ήξερε ποιος τον σκότωσε. Δεν μπορούσε να ξέρει πως θα αντιδρούσε να του είχε σκοτώσει κάποιον απ' τους άντρες του.

Ο Σακίρ αγάς του είπε πως δε θα άλλαζε τίποτα, είτε τον σκότωνε είτε όχι. Ακόμα κι αν ο λοχαγός κρατούσε το λόγο του και δεν τον πείραζε, ήταν αδύνατο να μείνει κρυφό, να μην αποκαλυφθεί το έγκλημά του. Ο λαός θα ήθελε να μάθει ποιος σκότωσε ένα τόσο φημισμένο κομιτατζή όπως τον καπετάν Ζολέ και θα ρωτούσε ο ένας τον άλλο να μάθει.

Οι σύντροφοι του Ζολέ, οι Βούλγαροι που τον αγαπούσαν θα αναλάμβαναν οι ίδιοι την ανάκριση, για να πάρουν όσο πιο γρήγορα εκδίκηση. Γρήγορα οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι της Μακεδονίας θα έπαιρναν τη στάση που ταίριαζε στη διαμάχη

που υπήρχε μεταξύ τους. Όσο κι αν κρατούσαν στην αρχή οι αυτόπτες μάρτυρες, ο λοχαγός Αζίζ μπέης, ο χωροφύλακας Ραϊφ εφέντης και ο Σακίρ αγάς, το στόμα τους κλειστό, αργα ή γρήγορα δε θα άντεχαν και για να δείξουν πως κάτι ξέρουν εκείνοι περισσότερο, όλο και θα ψιθύριζαν κομπάζοντας σε κάποιον και καλά της εμπιστοσύνης τους το όνομα του Σαντετίν. Μπορεί και πριν ακόμη προλάβουν εκείνοι να πουν ό,τι ξέρουν, να βρει και να αποκαλύψει ο λαός με την αλάθητή του διαίσθηση το όνομα του φονιά. Και μάλιστα εκατό τοις εκατό σωστά. Αν κάτι ξέφευγε μετά απ' το στόμα του Αζίζ μπέη, του Ραϊφ εφέντη και του Σακίρ αγά θα επαλήθευε απλώς τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής που θα είχαν κάνει όλοι μαζί. Και αργά ή γρήγορα ένα βόλι ριγμένο από κάποια άλλη γωνιά, κάποιο άλλο παράθυρο ή πίσω από κάποιο δέντρο, θα έριχνε άψυχο μπρούμυτα κάτω το Σαντετίν, κάνοντας αυτούς που είχαν πάρει το αίμα του πίσω να νοιώθουν πως είναι ανώτεροι. Οι κωμοπολεις και τα χωριά δεν έκαναν πια για το Σαντετίν. Κάθε στροφή του δρόμου, κάθε αυλότοιχος, κάθε πόρτα ή παράθυρο έκρυβε σε κάθε χωριό ή κωμόπολη κι από μια παγίδα. Μονάχα στα βουνά μπορούσε να βρει καταφύγιο. Ήταν αναπόφευκτο να βγει στο βουνό.

Την ώρα της βραδινής προσευχής ο Σακίρ αγάς πήγε για ναμάζι στο Κουρσουνλού τζαμί. Θα προσπαθούσε να μάθει από αυτούς που θα πήγαιναν στο τζαμί τι έγινε στην πόλη αφού σκοτώθηκε ο καπτάν Ζολέ, και θα περνούσε μετά το ναμάζι απ' το σπίτι του Σαντετίν να πάρει τον τσιφτέ και τη βελέντσα του. Ο Σαντετίν έμεινε μόνος στο σπίτι να συλλογίζεται καθισμένος μές στο σκοτεινό δωμάτιο πώς είχε έρθει, τι θα έκανε και πώς θα ζούσε από δω και πέρα.

Από τότε που μπήκε στην εφηβία ήταν κυνηγός. Μέρος δεν υπήρχε σε απόσταση πέντε με έξι ωρών με τα πόδια απ' τη Φλώρινα που να μην το ξέρει. Ήξερε απέξω κι ανακατωτά όλα την περιοχή, τα δάση, τις σπηλιές, τους βράχους, τα μοναστήρια και τις βρύσες της, τα γρήγορα μονοπάτια, κάθε βουνό και πέτρα της. Όσο τα σκεφτόταν όλα αυτά μες στο σκοτάδι ένοιωθε, μια και τα γνώριζε καλά, το βραδινό αγιάζι, τη σιγή και την τρομακτική πρωινή πρεμία των βουνών της. Τις στιγμές που ακολούθησαν το φονικό, ολόκληρη η Φλώρινα του φάνηκε σαν ένα στενό αποπνικτικό δωμάτιο. Παρόλο που ήταν

ψύχραιμος από τη φύση του, δεν είχε εντελώς καταφέρει να μην πανικοβληθεί απ' τις σκέψεις του. Νόμιζε πως αρκούσε να φύγει τρέχοντας απ' τη Φλώρινα για να ξεκόψει απ' τον νεκρό, απ' το μέρος όπου είχε κάνει το φονικό, για να μην έχει πια καμμιά σχέση με το έγκλημα που είχε διαπράξει. Η συζήτηση με τον Σακίρ αγά τον έκανε να καταλάβει πόσο λανθασμένη ήταν αυτή του η αίσθηση. Από δω και πέρα θα ήταν, όσο θα ζούσε, ο φονιάς του καπτάν Ζολέ, έτσι θα τον θεωρούσαν πάντα οι γύρω του. Ποιος ξέρει πόσους ακόμα ήταν γραφτό του να σκοτώσει ή αν δεν τον σκότωναν τον ίδιο πριν προλάβει να σκοτώσει κανέναν άλλο.

Όσο κι αν το σκεφτόταν δε θεωρούσε καθόλου τον εαυτό του φταίχτη. Σκοτώνοντας το Ζολέ είχε κάνει το χρέος του. Θεωρούσε δικαίωμά του να σκοτώσει το Ζολέ από τότε που του σκότωσαν τον πατέρα, και γύρω του οι περισσότεροι του αναγνώριζαν αυτό το δικαίωμα. Δεν θα τον κατηγορούσαν σαν άκουγαν πως σκότωσε το Ζολέ. Θαρρούσε μάλιστα πως τους άκουγε να λένε από πίσω του πως τώρα μπορούσε πια να αναπαυθεί ήσυχος στον τάφο ο πατέρας του. Ακόμα και ο ίδιος ο Ζολές θα μπορούσε, αν είχε ποτέ αναλογισθεί το τέλος του, να πάει το μυαλό του, ανάμεσα σε όσους είχαν λόγο να τον σκοτώσουν, στο δεκαεξάχρονο εκείνο αγόρι που είχε αφήσει πίσω του ο χωρικός που είχε διατάξει πριν πέντε χρόνια στη Νέβεσκα τους άντρες του να τον δέιρουν μέχρι θανάτου. Το αγόρι αυτό θα είχε πια μεγαλώσει, θα είχε φτάσει σε ηλικία να πάρει εκδίκηση για το θάνατο του πατέρα του. Όσο κι αν οι σκέψεις αυτές του επιβεβαίωναν το δίκιο του, δεν έφταναν για να τον γλυτώσουν στο εξής από τη φυγή και τη ζωή στην παρανομία. Σύμφωνα με το νόμο όπου υπάρχει σκοτωμένος, υπάρχει και φονιάς. Κι ο φονιάς αυτός πρέπει να συλληφθεί και να δικασθεί.

Με τι θα ζούσε στα βουνά; Ο Σακίρ αγάς του είχε πει πως μπορούσε να τον κρύψει για λίγο στο χωριό Πότεσκα. Στην Πότεσκα είχε συγγενείς απ' τη μεριά του πατέρα του. Κι οι αδελφοί του Σακίρ αγά ήταν από κει. Άλλωστε όλοι οι Τούρκοι της Πότεσκας συγγένευαν μεταξύ τους.

Υπήρχε ένας άγραφος νόμος στα βαλκανικά βουνά στον οποίο ήταν αναγκασμένος να συμμορφωθεί όποιος έβγαινε στο βουνό, όποιος ζητούσε εκεί καταφύγιο. Άλλο πράγμα ήταν οι χαϊντούκοι κι άλλοι οι κομιτατζήδες. Οι κομιτατζήδες δεν

σκότωναν στα καλά καθούμενα κάποιον, δεν έκαναν απαγωγές, ούτε λήστευαν. Οι κομιτατζήδες δε σκότωναν, δεν έκλεβαν για πάρτη τους. Ό,τι έκαναν δεν το έκαναν για το δικό τους συμφέρον αλλά για τους ανθρώπους που υποστήριζαν, που τους θεωρούσαν αδέρφια τους, κι όσοι ήταν με το μέρος του κράτους που υποστήριζαν οι κομιτατζήδες, τον θεωρούσαν αδέρφια τους. Τους έκρυβαν, τους έτρεφαν, τους έντυναν, αναλάμβαναν τους δικούς τους, τα χωράφια και τ' αμπέλια τους.

Είχαν υποφέρει πολύ στην Πότεσκα από τους Βούλγαρους κομιτατζήδες και δε θα παρέδιδαν εύκολα τον άνθρωπο που σκότωσε το Ζολέ. Το χωριό άλλωστε προσφερόταν για να ξεφύγεις από τις εφόδους των κομιτατζήδων ή των χωροφυλάκων ή για να κρυφτείς εύκολα. Από τη μια είχε τα δάση του Εκσίσου και από την άλλη τη λίμνη του Οστρόβου. Το όρος Μάλινκα ήταν μισή ώρα πιο πέρα. Υπήρχαν τριγύρω κι άλλες μικρές λίμνες περιτριγυρισμένες από πυκνά βούρλα.

Ο Σακίρ αγάς ήρθε κρατώντας παραμάσχαλα, τυλιγμένο μέσα τη βελέντσα, τον τσιφτέ του Σαντετίν. Είχε ακούσει ενδιαφέροντα πράγματα απ' έξω. Κανείς δεν είχε δει στην πόλη ποιος χτύπησε το Ζολέ. Κανένας δεν ήξερε με σιγουριά κάτι. Όλοι όμως έψαχναν να βρουν σε ποιόν ταίριαζε το έγκλημα. Ένα από τα τρία ονόματα που είχαν ανφερθεί απ' τις πρώτες κιόλας ώρες ήταν και του Σαντετίν. Απ' ό,τι φαινόταν σε κάνα δυό ώρες τα άλλα θα είχαν ξεχασθεί, κι όλοι θα συμφωνούσαν πως τον είχε σκοτώσει ο Σαντετίν. Οι άντρες του Ζολέ είχαν πιάσει όλες τις εξόδους της πόλης. Πίεζαν το διοικητή στο караκόλι ν' αρχίσει τις έρευνες...

Ο Σαντετίν έφυγε κατά τα μεσάνυχτα από το σπίτι του Σακίρ αγά έχοντας πάνω του τα όπλα, τη βελέντσα, το κυνηγετικό του ταγάρι, ενά κομμάτι ψωμί και λίγο τυρί. Κατευθύνθηκε προς τα πάνω, προς το βουνό πίσω απ' το σπίτι του Σακίρ αγά. Έφτασε στην Πότεσκα πριν χαράξει. Ζήτησε καταφύγιο στο σπίτι του αδελφού του Σακίρ αγά.

Δεν άργησαν ν' αντιληφθούν στη Φλώρινα την απουσία του Σαντετίν. Κανείς δεν είχε μείνει στην πόλη, μια βδομάδα μετά το θάνατο του Ζολέ, που να μην ξέρει πως το Ζολέ τον είχε σκοτώσει ο Σαντετίν. Ο διοικητής στο караκόλι κρατούσε το λόγο του. Στους Βούλγαρους που τον πίεζαν να πιάσει το Σαντετίν έλεγε πως δεν είχε κατορθώσει να βρει τα ίχνη του. Κι

εκείνοι αποφάσισαν να πάρουν οι ίδιοι εκδίκηση. Σταμάτησαν να του κάνουν παράπονα.

Δεν είχαν περάσει δυο τρεις βδομάδες και τ' όνομα του Σαντετίν ήταν στο στόμα όλων, γνωστών του και άγνωστων, σ' ολόκληρη τη Μακεδονία. Έλεγαν ένα σωρό πράγματα, αλήθειες και ψέμματα, για το θάνατο του πατέρα του. Έλεγαν πόσο καλός ήταν στη σκοποβολή, με ποιό τρόπο είχε κατορθώσει να σκοτώσει το Ζολέ. Έλεγαν πως κρυβόταν στους βράχους και στις σπηλιές του όρους Μάλινκα, στα βαλτοτόπια γύρω απ' τις λίμνες Ρούντικ, Νόσελ και Οστρόβου, πως τον έκρυβαν όλα τα σπίτια της Πότεσκα. Έδιναν και έπαιρναν οι φήμες παραφουσκωμένες με νέες πληροφορίες πως τριγυρούσε με τα φισεκλίκια σταυρωτά στο στήθος, τη γερμανική του καρμπίνα στον ώμο και δυό πιστόλια περασμένα στο ζωνάρι, αψηφώντας ολομόναχος όλους τους Βούλγαρους κομιτατζήδες της περιοχής.

Με τις φήμες αυτές το μέλλον του Σαντετίν ήταν πια προδιαγραμμένο. Για τους Τούρκους και τους Ρωμιούς που θεωρούσαν εχθρό τους το Ζολέ, ο Σαντετίν ήταν ήρωας. Ήταν έτοιμοι να τον προστατέψουν. Είχαν ανάγκη από άντρες οπλισμένους που θα αντιστεκόντουσαν στους Βούλγαρους κομιτατζήδες. Ο Σαντετίν ήταν ο άνθρωπος ακριβώς που ζητούσαν. Κι εκείνος πάλι ήταν αναγκασμένος να διαλέξει για φίλους τους εχθρούς του Ζολέ. Ερχόντουσαν να τον δουν με δώρα και να του πουν τον καϊμό τους, από χωριά τρεις με τέσσερις ώρες δρόμο από την Πότεσκα, χωρικοί που οι Βούλγαροι του Ζολέ τους είχαν κάψει τα σπίτια, τους είχαν σκοτώσει τους δικούς τους. Ανάμεσα στα πρόβατα, στις χίνες και στους μπακλαβάδες, του έφεραν κι ένα μάουζερ, ένα παραμπέλουμ, ένα μπράουνινγκ και δυό αυτόματα πιστόλια. Εκείνος συμμορφωνόταν με τις επιθυμίες τους κι όσο δεχόταν να προστατεύει τους Τούρκουςπραματευτάδες που τριγυρούσαν από κωμόπολη σε κωμόπολη στα παζάρια κι έσπινε ενέδρες στους Βούλγαρους κομιτατζήδες, τόσο το όνομά του ανακατευόταν σε νέα περιστατικά. Μετά από ένα χρόνο στην παρανομία, όλοι μιλούσαν με φόβο για τον καπτάν Σαντετίν, έναν από τους πιο ξακουστούς κομιτατζήδες στη Μακεδονία.

Στην πραγματικότητα ήταν ένας συνηθισμένος άνθρωπος, ούτε πιο τολμηρός, ούτε πιο φοβισιάρης απ' τους άλλους. Κα-

θώς το ένα περιστατικό διαδεχόταν το άλλο, ζούσε όλο και πιο πολύ μέσα στην υποψία. Κι αυτό τον έκανε ακόμη πιο τολμηρό. Όσο έχανε την εμπιστοσύνη του στους άλλους, τόσο πιο ανελέητος γινόταν, και όσο πιο ανελέητος ήταν ο ίδιος, τόσο πιο πολύ υποψιαζόταν τους άλλους. Είχε αφήσει πια γένια όπως όλοι οι κομιτατζήδες. Ήταν απ' τη φτιαξιά του τριχωτός. Γρήγορα πλημμύρισαν τα πυκνά μαύρα του γένια στο στήθος του. Τα δασιά του φρύδια και μουστάκια του έδιναν μια όψη τρομερή. Θεσ χάρη στην τύχη του, θεσ χάρη στο ζωώδες εκείνο ένστικτο που τον έκανε να αισθάνεται από μακριά τον κίνδυνο, κατάφερνε κάθε φορά να γλυτώνει χωρίς την παραμικρή λαβωματιά. Σίγουρα μετρούσε το ότι ήταν καλός σκοπευτής. Όσο όμως αναλογίζονταν τη συμπεριφορά του τόσο πίστευαν πως κυλούσε αίμα λύκου στις φλέβες του. Σαν άπλωνε το χέρι ν' αρπάξει το πιστόλι θαρρείς πως ένοιωθε τη μυρωδιά του αίματος. Τα μάτια του γινόντουσαν πιο αστραφτερά, η όσφρυνση όξυνε τις αισθήσεις του, τον μεταμόρφωνε από τη μια στιγμή στην άλλη σε αρπακτικό λύκο. Έφτιαχνε κάθε φορά σατανικά σχέδια ανάλογα με τον επικείμενο κίνδυνο. Για να τα βγάξει πέρα μόνος του με καμιά εικοσαριά οπλισμένους κομιτατζήδες, τού 'φτανε να καταφύγει σ' ένα μαντρί, σε καμιά καλύβα ή πίσω από τίποτα βράχια. Έστηνε το ένα του μάρουζερ στο ένα παράθυρο της καλύβας κι ύστερα κρυβόταν στο απέναντι παράθυρο ή πίσω από τον αυλότοικο και άρχιζε να πυροβολά όσους πλησίαζαν, που νόμιζαν από την κάνη του μάρουζερ που έβλεπαν, πως ήταν πίσω απ' το παράθυρο. Καμιά φορά έκρυβε το καλπάκι του πίσω από μια πέτρα έτσι ώστε να φαίνεται μονάχα η άκρη του, κι ενώ οι αντίπαλοί του πυροβολούσαν το καλπάκι, εκείνος κρυβόταν σε μια άλλη γωνιά. Έφτανε να πιάσει κάποιον γιο να τον ρίξει κάτω. Έτσι κατάφερε να νικήσει μοναχός του τις τρεις επιθέσεις που έκαναν μέσα σε δύο χρόνια στην Πότεσκα οι Βούλγαροι κομιτατζήδες για να τον πιάσουν. Ενώ εκείνοι είχαν κάθε φορά από δυο τρεις νεκρούς κι άλλους τόσους λαβωμένους. Φόρτωναν τους νεκρούς τους στις σέλες των αλόγων τους κι έφευγαν.

Η Πότεσκα ήταν μεγαλούτσικο χωριό, είχε καμιά τετρακοσαριά σπίτια. Εκτός από καμιά εικοσαριά ρωμέικα, μαζεμένα όλα μαζί σε μια μεριά, όλα τα υπόλοιπα ήταν τούρκικα. Το χωριό δεν είχε καρακόλι. Για χωροφύλακα έπρεπε να πάνε στο

καρακόλι του Εκσίσου ή του Σαρίγκιολ. Κι οι τρεις από τους αγροφύλακες που είχαν σχέση με την ασφάλεια του χωριού ήταν από την Πότεσκα. Κι αυτοί όπως όλοι οι συγχωριανοί τους θεωρούσαν χρέος τους να προστατέψουν και να μην παραδώσουν το Σαντετίν. Τον προειδοποιούσαν πότε θα ερχόντουσαν στο χωριό οι στρατιωτικές μονάδες που κυνηγούσαν τους φυγόδικους. Κι εκείνος διάλεγε με την ψυχία του πού να κρυφτεί και γινόταν άφαντος. Κατά τα άλλα ζούσε όπως όλοι στο χωριό. Συνέχιζε να ηγαίνει στο κυνήγι, βοηθούσε μάλιστα καμιά φορά τον αδελφό του Σακίρ αγά στις δουλειές του σπιτιού ή των χωραφιών.

Το φθινόπωρο του 1909 επέστρεφε μια μέρα κατά το απόβραδο από το κυνήγι. Ο δρόμος του περνούσε μέσα από το δάσος του Εκσίσου. Η Πότεσκα ήταν πια κάπου μισή ώρα δρόμο μακριά. Άκουσε εκεί κοντά φωνές και λοξοδρόμησε. Τριακόσια βήματα πιο μέσα απ' το δρόμο είδε ένα πλήθος να σαλεύει σ' ένα μικρό ξέφωτο. Ήταν μαζεμένοι γύρω από κάτι που δεν μπορούσε να δει. Από τα ρούχα τους φαινότουσαν μουσουλμάνοι. Όταν πλησίασε λίγο πιο κοντά άρχισε να τους αναγνωρίζει. Ήταν όλοι τους από την Πότεσκα. Οι αγροφύλακες, ο φούρναρης, ο πεταλωτής του χωριού τριγυρνούσαν ανήσυχοι μέσα σ' αυτό τον κύκλο. Πλησίασε όλο περιέργεια. Το πλήθος που τον είδε να έρχεται άνοιξε δρόμο. Στη μέση του κύκλου κατάχαμα ήταν δυό βελέντσες, μια κίτρινη και μια βαθυκόκκινη, που είχαν πάρειτο σχήμα του ανθρώπινου κορμιού. Κατάλαβε γιατί είχε μαζευτεί εκεί ο κόσμος. Ο φούρναρης του είπε τα ονόματα των σκοτωμένων συγχωριανών τους που ήταν σκεπασμένοι με τις βελέντσες. Και να μην του τα έλεγε, θα καταλάβαινε ποιοι ήταν βλέποντας τους συγγενείς τους πλάι τους. Ήταν δυό φτωχοί ξυλοκόποι ο Μπεκίρ και ο Ρετζέπ. Ήταν γείτονες και πήγαιναν πάντα μαζί για ξύλα. Ο γέρος πατέρας του Μπεκίρ κι οι δυό αδελφοί του Ρετζέπ ήταν πλάι στους σκοτωμένους. Προχώρησε στη μέση του κύκλου. Συλλυπήθηκε τους συγγενείς των σκοτωμένων. Σήκωσε ελαφρά την άκρη πρώτα της μιας κι έπειτα της άλλης βελέντσας και κοίταξε. Τα κεφάλια των νεκρών ήσαν αποκομμένα από το σώμα τους. Ήταν κι οι δυό δεμένοι χειροπόδαρα. Τους είχαν σκοτώσει με τους μπαλτάδες που είχαν για να κόβουν ξύλα. Οι μπαλτάδες ήταν βουτηγμένοι στο αίμα.

Δεν ήταν πολύ ομιλητικός άνθρωπος. Συλλογίσθηκε σιωπηλός κάμποση ώρα κι έπειτα κοίταξε τριγύρω του. Το βλέμμα του αναζήτησε τα φορτωμένα με ξύλα γαϊδουρία των νέκρων λίγο πιο πέρα απ' το πλήθος. Ήταν δεμένα στη ρίζα ενός ξερού θάμνου. Ακίνητα με τα κεφαλιά σκυφτά. Τρομοκρατημένα θαρρείς ακόμα που ήταν οι μοναδικοί μάρτυρες αυτού του φοβερού εγκλήματος. Όλο πόνο που δεν μπορούσαν να μιλήσουν.

Μια ρίζα φτελιάς κοντά στους νεκρούς ήταν κι αυτή μέσα στο αίμα. Απ' ό,τι φαίνεται τους είχαν ξαπλώσει δεμένους χειροπόδαρα και τους είχαν κόψει πάνω στο κούτσουρο με τους μπαλτάδες τα κεφάλια.

Παρόλο που ήξερε τι θα του απαντήσουν, ρώτησε τους συγγενείς αν είχε δει κανείς το συμβάν. Κανείς φυσικά δεν το είχε δει. Πριν μια ώρα περίπου είχε έρθει στο χωριό ο κιτρινοτρίχης σκύλος του Ρετζέπ μες στα αίματα. Τον παίρναν πάντα μαζί τους οι σκοτωμένοι όταν πήγαιναν για ξύλα. Ο σκύλος είχε προσπαθήσει φαίνεται να προστατέψει πριν την επίθεση τα αφεντικά του. Πρέπει να πέταξαν και σ' αυτόν ένα μπαλτά γιατί ήταν γδαρμένο το πεσί στο λαιμό και στο πλευρό του ζώου. Γρήγορα κατάλαβαν όλοι στο χωριό τι είχε συμβεί στο Ρετζέπ και στον Μπεκίρ. Πήραν τους μπαλτάδες και τα τουφέκια κι έτρεξαν στο δάσος.

Ο Σαντετίν ζήτησε ν' ανοίξουν λίγο χώρο γύρω τους.

Προσπάθησε να καταλάβει από τους λεκέδες του αίματος, τα χνάρια στο χώμα πώς παλεψαν μεταξύ τους. Τα χνάρια από' τα πόδια των ξυλοκόπων, των γαϊδουριών και του σκύλου μπερδεύονταν με χνάρια από πέταλα άλογων και στιβάλια. Ακολούθησε τα χνάρια. Όχι πολύ, καμιά εκατοσταριά βήματα πιο πέρα από το ξέφωτο που ήταν ξαπλωμένοι οι σκοτωμένοι βρήκε το μέρος που είχαν κόψει ξύλα. Είχαν φορτώσει τα ξύλα και ξεκινάει. Κοντά στο ξέφωτο τα ίχνη τους μπερδεύονταν με ίχνη από πέταλα και στιβάλια. Εκεί τους είχαν περικυκλώσει οι καβαλάρηδες. Πρέπει να ήταν τρεις. Τα χνάρια τους συνέχιζαν έως το ξέφωτο που τους σκότωσαν. Έπειτα στο ξέφωτο φαινόταν πολλά ίχνη μαζί το ένα πάνω στ' άλλο, ανακατωμένα. Πρέπει να είχαν παλέψει για λίγο μεταξύ τους. Έπειτα απ' ό,τι φαινόταν, έδεσαν τα χέρια των ξυλοκόπων, τους ακούμπησαν τα κεφάλια στο κούτσουρο και τους έσφαξαν σαν πρόβατα στο σφαγείο... Τα ίχνη από τα πέταλα έκαναν έπειτα στροφή κι έφευγαν απ' το ξέφωτο. Μετά από λίγο τα ίχνη απομακρύν-

νταν προς το Σόροβιτς (Εκσίσου). Δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία. Οι φονιάδες ήταν από το Σόροβιτς.

Έμεινε να κοιτάζει για λίγο προς τη μεριά του Σόροβιτς.

Βέβαιος για την απόφασή του, κούνησε απαλά το κεφάλι μουρμουρίζοντας

«Σοροβιτσιώτες».

«Απ' το Θεό να το βρούνε! Που να δούνε πιο μεγάλη πίκρα απ' τη δική μου!» είπε ο γέρος πατέρας του Μπεκίρ.

Κι ο φούρναρης μουρμούρησε με λυγμό:

«Αστα αυτά, έχουν τον καπτάν Σαντετίν με το μέρος τους!»

Ο Σαντετίν ακούμπησε το χέρι του στο γέρικο ώμο του πατέρα του Μπεκίρ:

«Πρώτα από μένα θα το βρούνε!...»

Και γυρνώντας προς το φούρναρη πρόσθεσε:

«Δε θα τους αφήσω εγώ!...»

Μέχρι να πάει το νέο στα Καϋλάρια, δυό ώρες δρόμο μακριά και νά 'ρθουν ο εισαγγελέας και ο διοικητής απ' το καρακόλι να δουν τους νεκρούς, ξημέρωσε. Οι συγγενείς τους άναψαν τη νύχτα εκείνη φωτιές και τους ξενύχτησαν μέσα στο δάσος. Το επόμενο πρωί ήρθαν νωρίς νωρίς ο εισαγγελέας κι ο διοικητής με το γιατρό. Είδαν τους νεκρούς.

Κανείς όμως δεν περίμενε κάποιο αποτέλεσμα απ' τις ανακρίσεις που θα άρχιζαν. Ούτε που ασχολήθηκαν, αφού βγήκε η άδεια της ταφής, με τις ανακρίσεις.

Το απόγευμα όλη η Πότεσκα πήρε μέρος στην κηδεία του Ρετζέπ και του Μπεκίρ. Τους έθαψαν στο νεκροταφείο του χωριού.

Ήταν Πέμπτη. Όχι πολύ, τρεις μέρες ακόμη περίμενε ο καπτάν Σαντετίν για να κρατήσει το λόγο που έδωσε στον πατέρα του Μπεκίρ και στο φούρναρη. Την Κυριακή ζώστηκε δυό σειρές φισεκλίκια. Πήρε στον ώμο τη γερμανική του καραμπίνα. Έβαλε τ' αυτόματα δεξιά κι αριστερά στο ζωνάρι του και το βουλγάρικο ναγκάντ που του είχε μείνει απ' τον πατέρα του πίσω στα δεξιά του. Έβαλε στο κυνηγετικό του ταγάρι δυό δέσμες δυναμίτη. Την τελευταία φορά που είχαν επιτεθεί στην Πότεσκα Βούλγαροι κομιτατζήδες, μια κόκκινη φοράδα που ο καβαλάρης της είχε σκοτωθεί, είχε κωθεί σε μια αυλή καθώς έτρεχε αλαφιασμένη απ' τους πυροβολισμούς πέρα δώθε στο χωριό, κι όταν πια έφυγαν οι κομιτατζήδες την πήρε αυτός. Την καβάλησε και τράβηξε για το Σόροβιτς.

Ακολούθησε το δρόμο του δάσους. Κοντά στο Σόροβιτς, πριν βγει από το δάσος ξεπέζεψε. Σταμάτησε για κάμποση ώρα κάτω από ένα μεγάλο πεύκο. Περίμενε να χτυπήσουν οι καμπάνες της εκκλησίας του χωριού. Ήταν ημέρα λιόλουστη δίκως άνεμο. Κοίταξε τον ουρανό και σκάφτηκε πως κανείς δε θά 'χανε μια τέτοια πλιόλουστη μέρα στο Σόροβιτς την κυριακάτικη λειτουργία. Οι καμπάνες άρχισαν να χτυπούν δυνατά λες και θα άδειαζαν. Ο αντίλαλός τους έφτανε μέχρι μέσα βαθειά στο δάσος. Περίμενε ακόμα λίγο αφού σταμάτησαν οι καμπάνες. Τώρα πρέπει να γέμισε η εκκλησία, σκάφτηκε και ξεκίνησε. Καβάλησε το άλογό του.

Το Σόροβιτς ήταν μεγάλο χωριό, είχε καμιά εξακοσαριά σπίτια. Όλοι τους σχεδόν Βούλγαροι. Ήταν εργατικοί άνθρωποι. Η γη τους ήταν πλούσια. Όπως όλοι οι εργατικοί χωρικοί του κόσμου που έχουν εύφορη γη, αφού είχαν το στομάχι τους γεμάτο, ήταν και δεμένοι με τη θρησκεία τους. Όλοι τους, άντρες, γυναίκες, γέροι και παιδιά είχαν από μια τουλάχιστον κυριακάτικη φορεσιά. Τους άρεσε να εμφανίζονται την Κυριακή με τα καλά τους την εκκλησία.

Η εκκλησία ήταν στην πλαγιά. Ήταν αρκετά μεγάλη. Χωρούσε πολύ κόσμο με όλους όσους στέκονταν όρθιοι πίσω και στα πλάγια. Μπαίνοντας στο Σόροβιτς βγήκε άδειους όλους σχεδόν τους δρόμους του χωριού. Είχε κάνει πρώτα μια μικρή βόλτα από τη μεριά της πλαγιάς κι είχε μπει από πίσω από την εκκλησία στο χωριό. Ακολούθησε το δρόμο κατά μήκος του τοίχου της εκκλησίας και βγήκε στην πλατεία. Ξεπέζεψε στη γωνιά του δρόμου κι έδεσε τα καλινάρια του άλογου στο κλαδί μιας ακακίας λίγο πιο πέρα.

Εκτός από δυό παιδιά, κάπου οχτώ με δέκα χρονών, που έπαιζαν ρίχνοντας βέλη στην άλλη άκρη της πλατείας, κανείς άλλος δεν είδε τον ερχομό του. Τα παιδιά παράτησαν βλέποντάς τον το παιχνίδι τους. Τι να ζητά άραγε στο χωριό τους τούτος ο ξένος με τα μαλλιά και τα γένια, οπλισμένος σαν αστακός; Τον κοίταζαν όλο περιέργεια, σαστισμένα, έτοιμα να το σκάσουν απ' το διπλανό σοκάκι αν τους έκανε το παραμικρό νεύμα.. Ο Σαντεντίν πήρε με το αριστερό του χέρι απ το ταγάρι του μια δέσμη δυναμίτη. Όπλισε τα πιστόλια και την καραμπίνα του. Μπήκε στην πλατεία. Ανέβηκε τα δυο σκαλοπάτια στην είσοδο της εκκλησίας. Στάθηκε σε μια γωνιά στην είσοδο. Άκουσε τι γινόταν

μέσα. Μόλις που ακουγόταν η φωνή του παπά. Έβγαλε το παραμπέλουμ του. Πέρασε την πόρτα και στάθηκε στο πλατύσκαλο.

Η εκκλησία ήταν δυό βήματα πιο πέρα, γεμάτη ως τις χαμπλές κολώνες δεξιά κι αριστερά, εκεί που είναι τα μαρμάρια τάσια. Από τα παράθυρα των χοντρών πέτρινων τοίχων της δεφαινόταν ο ουρανός, τα χρωματιστά τους τζάμια αντανακλούσαν μέσα το θαμπό φως της ηλιόλουστης μέρας. Τη φώτιζαν μικρά και μεγάλα κεριά που έκαιγαν σε κάθε της γωνιά. Λίγο πιο πέρα έκαιγε μπροστά από μια εικόνα ένα κεριό. Μπορούσε ν' απλώσει το χέρι και ν' ανάψει το φωτίλι. Ο παπάς στεκόταν στον άμβωνα. Με τα λευκοκίτρινα χρυσοκεντημένα του άμφια και τη μίτρα στο κεφάλι έβγαζε κήρυγμα:

Ήξερε καλά μακεδονίτικα. Του φώναξε:

«Μίλτσε Ποπε...»¹

Η φωνή του πέρασε πάνω απ' τα κεφάλια του πλήθους που κυμμάτισαν τρομαγμένα κι έφτασε ως τον άμβωνα. Αντήχησε. Οι άντρες κι οι γυναίκες που γέμιζαν την εκκλησία έστριψαν μουρμουρίζοντας τα κεφάλια τους προς τα πίσω. Δυό τρία άτομα στο πίσω μέρος, που τον είχαν ακούσει να πλησιάζει σαν έμπαινε κι είχαν ρίξει μια ματιά πίσω να δουν ποιος ήταν αυτός που έφθανε καθυστερημένος, κατάλαβαν απ' τη φωνή πως ήταν ξένος και μόνο τότε πρόσεξαν πως ήταν οπλισμένος. Έπαψαν να φαίνονται αδιάφοροι και αφηρημένοι. Φοβισμένοι πιο πολύ από τους άλλους ξανακοίταξαν πίσω. Τα συνηθισμένα στο μισόφωτο της εκκλησίας μάτια του κόσμου γρήγορα διέκριναν το παραμπέλουμ στο δεξί χέρι του ξένου που ήταν στην πόρτα, τα όπλα και τα φισέκια που έζωναν τη μέση και το στήθος του. Μερικοί καθισμένοι προσπάθησαν να σηκωθούν.

Ο Σαντετίν σήκωσε το χέρι του:

«Να μη σαλέψει κανείς!...»

Το πλήθος σταμάτησε να σαλεύει.

Ο παπάς κοίταξε προς το μέρος απ' όπου έβγαине η φωνή. Ήταν πολύ ψυχραιμος άνθρωπος. Είχε κρυφές σχέσεις με τους κομιτατζήδες. Ήλπιζε πως κάθε λεπτό που θα περνούσε θα ήταν προς όφελος του, πως ο κόσμος θά 'βρισκε το χρόνο να συνέλθει από την έκπληξή του. Περίμενε αμίλητος.

1 Σώπα παπά.

Ο Σαντετίν δεν ξεκολλούσε τα μάτια του από τον παπά όσο εκείνος τον κοίταζε. Είχε υπολογίσει πως όσο αντιμετώπιζε με σιγουριά τη σιωπή που βασίλευε, τόσο θα μεγάλωνε ο φόβος του κόσμου στην εκκλησία. Βλέποντάς τον να μη φοβάται, το πλήθος θα νόμιζε πως δεν είναι μοναχός του, πως οι άντρες του έχουν ήδη κυκλώσει απ' έξω την εκκλησία.

Ο παπάς για να ενθαρρύνει τον κόσμο, πέρασε στην επίθεση:
«Τί ζητάς με όπλα στον οίκο του Θεού;»

Ο Σαντετίν βροντοφώνησε αμέσως:

«Αυτούς που σκότωσαν τους ξυλοκόπους στο δάσος του Εκσίσου!... Πες μου, ποιοι είναι;»

Ο παπάς κοντοστάθηκε.

«Πότε έγινε αυτό;»

«Πριν τρεις μερες...»

Ο παπάς καθυστέρησε και πάλι να δώσει απάντηση. Δεν περίμενε άλλο ο Σαντετίν.

«Πες μου ποιοί είναι;»

Ο παπάς προσπάθησε και πάλι να κερδίσει χρόνο:

«Ποιούς ξυλοκόπους;»

«Εσύ ξέρεις ποιούς...»

Η φωνή του ήταν σκληρή, ακλόνητη, ανυπόμονη. Ο παπάς άνοιξε τα δυό του χέρια:

«Δεν ξέρω τίποτα!»

«Ξέρεις...»

Ο παπάς κούνησε δεξιά κι αριστερά το κεφάλι του. Σώπασε μαζεύοντας το λαιμό του.

«Τί άλλο θέλετε;

«Κανείς δεν ανακατεύετε στην εκκλησία σας, στη θρησκεία σας, κανείς δεν αγγίζει τις περιουσίες σας! Από εμάς είστε ήσυχοι! Τί κακό σας έκαναν εκείνοι οι δυό κακομοίρηδες μουσουλμάνοι ξυλοκόποι;»

Άπλωσε μπροστά το δεξί του χέρι. Το κούνησε αργά αργά από τα δεξιά προς τ' αριστερά, κι από τ' αριστερά προς τα δεξιά. Είδαν όλοι τους, ένα ένα μες την εκκλησία την κάννη του παραμπελουμ στραμμένη προς τα πάνω του.

«Ποιος ξέρει; Ποιος σκότωσε τους ξυλοκόπους από την Πότεσκα;»

Έβλεπε να παγώνουν οι ώμοι, να σπκώνονται τα φρύδια, να μαζεύονται οι λαιμοί, να ανοίγονται από αδυναμία τα χέρια

κάνοντας νόημα πως δεν ξέρουν. Ο ένας ρωτούσε με φοβισμένα μάτια τον άλλο ποιος είναι. Δεν άργησε να τον αναγνωρίσει κάποιος. «Ο καπτάν Σαντετίν» διέτρεξε ο ψίθυρος απ' άκρου σ' άκρο την εκκλησία.

«Ήτανε τρεις. Κανείς δεν τους ξέρει αυτούς τους τρεις;»*

Κανείς πάλι δε μίλησε από το πλήθος..

«Τότε θα βρω εγώ ποιοί τους σκότωσαν!»

Το βλέμμα του άρχισε να τριγυρνά πάνω από το εκκλησίασμα. Με την άκρη του όπλου του έδειξε στα δεξιά ένα παλικάρι καθισμένο στη μέση:

«Εσύ!...»

Το παλικάρι με μάτια που ζητούσαν βοήθεια κοίταξε αυτούς που ήταν δεξιά και αριστερά του. Όσους αντίκρυζε χαμήλωναν το βλέμμα, απόφευγαν να τον κοιτάξουν. Το άφηναν όλοι μοναχό του στην άκρη του οπλου. Μουρμούρισε:

«Εγώ;»

Ήταν φανερό πως δεν είχε καμία σχέση μ' αυτούς που είχαν σκοτώσει τους ξυλοκόπους.

«Ναι, εσύ! Σήκω!...»

Μέχρι να φτάσει σ' αυτούς που καθόντουσαν στ' αριστερά, διάλεξε με την άκρη του όπλου του επτά ακόμα άτομα, από δεκαοχτώ έως τριάντα χρονών. Ακούμπησε την πλάτη του στον τοίχο πλάι στην έξοδο κι έδειξε τον απέναντι τοίχο:

«Εμπρός, από εδώ, έξω...»

«Εγώ δεν έφταιξα σε τίποτα» μπόρεσε να πει το πρώτο μελαχρινό παλικάρι που είχε δείξει.

«Ούτε κι οι ξυλοκόποι είχαν φταίξει σε τίποτα!»

Ήταν αποφασισμένος.

«Προχωράτε!»

Ο παπάς προσπάθησε να μεσολαβήσει:

«Μπαίνεις σε μεγάλη αμαρτία. Κανείς τους δεν φταίει. Είναι όλοι τους απλοί χωρικοί...»

«Το κρίμα στο λαιμό σου! Δεν είπες ποιοι είναι οι φταίχτες!»

«Άιντε!» προειδοποίησε τους νέους που προχωρούσαν διστακτικά και γυρνώντας προς τον παπά πρόσθεσε πως έτσι κι αλλιώς υπάρχουν ανάμεσά τους και ένοχοι...»

Πράγματι μέχρι πρόσφατα όλοι οι Σοροβιτσιώτες ήταν απλοί χωρικοί. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο, τα κύματα του εθνικισμού που σάρωσαν τη Μακεδονία έφτασαν με περιπλα-

νόμενους παπάδες και νεαρούς δασκάλους και στο Σόροβιτς. Τάραξαν την ήσυχη ζωή του χωριού. Έτσι ανατράφηκε μια ολόκληρη γενιά από παλικάρια που περίμεναν διαταγές από τους φημισμένους Βούλγαρους βοϊβόδες. Έπαιρναν μέρος μόλις τους καλούσαν στις δυνάμεις που συγκέντρωναν οι βοϊβόδες, κι όσοι έμεναν μετά τις συγκρούσεις ζωντανοί γυρνούσαν στα χωριά τους. Οι συγγενείς τους, οι χωρικοί που τους γνώριζαν, κρατούσαν όλοι το στόμα τους κλειστό αν τους ρωτούσαν, δε φανέρωναν ποιοι ήταν. Ήταν αναγκασμένοι άλλωστε να τους καλύψουν. Η τιμωρία για όσους πρόδιδαν, για όσους τους ξέφευγε έστω και η παραμικρή κουβέντα, ήταν ο θάνατος. Δεν μπορούσαν να περιμένουν συγχώρια. Ο καπτάν Σαντετίν το ήξερε πολύ καλά αυτό λέγοντας πως υπάρχουν ανάμεσα τους και φταίχτες.

«Άιντε, άιντε, γρήγορα!...» επανέλαβε με σκληρότητα.

Μια δυο γριές γυναίκες πήγαν με κλαψιάρικη φωνή να τραβήξουν τους δικούς τους, καθώς έφευγαν οι νέοι ανάμεσα τους. Πρώτα τα παλικάρια όμως δεν επέτρεψαν τέτοιου είδους συμπεριφορά. Περπατώντας με ήρεμα, σταθερά βήματα προς την πόρτα τους έγνεψαν με μια ελαφρή κίνηση του χεριού να σωπάσουν, να είναι δυνατές. Έπειτα οι άντρες που ήταν στην εκκλησία άρπαξαν απ' τα χέρια τις γυναίκες και τις ανάγκασαν ταρακουνώντας τις να σωπάσουν. Οι νέοι ήξεραν ότι θα τους σκότωναν μόλις θα έβγαιναν από την εκκλησία, ή ότι θα τους έσερναν χειροδεμένους οι άντρες του Σαντετίν στο δάσος. Παρόλα αυτά δεν προσπάθησαν να αμυνθούν. Δεν καταδεχόντουσαν να ταπεινωθούν παραδίδοντας τους φταίχτες. Αφού είχαν επιλεγεί να πεθάνουν, θα πέθαιναν! Κανείς απ' τους άλλους εφτά δεν κοίταζε καταπρόσωπο το πρώτο παλικάρι, επειδή είχε προσπαθήσει να διαχωρίσει τη θέση του λέγοντας πως δεν είχε φταίξει σε τίποτα. Κι εκείνο κατάλαβε γρήγορα το λάθος του. Μάζεψε το κουράγιο του. Με πρόσωπο κατακόκκινο απ' την ντροπή πέρασε μπροστά απ' τους συντρόφους του.

Ο Σαντετίν πριν τους βγάλει έξω, τους πρόσταξε να σταματήσουν απέναντι του στον τοίχο. Στρέφοντας το πιστόλι του προς το μέρος τους είπε στον κόσμο μέσα στην εκκλησία:

«Αυτή τη φορά οχτώ, αν όμως ξανασκοτώσετε κάποιον από μας, θα κάψω ολόκληρο το Σόροβιτς. Μήν τολμήσει να βγει έξω κανείς!...»

Πλησίασε λιγάκι τη δέσμη του δυναμίτη που κρατούσε στο αριστερό του χέρι στο κερύ που έκαιγε κάτω απ' το χέρι του.

«Αλλοιώς θα τινάξω όλη την εκκλησία στον αέρα. Να μη μείνει κανείς σας ζωντανός...»

Έδειξε κουνώντας το όπλο την πόρτα στους κρατούμενους:

«Άιντε...»

Τα παλικάρια προχώρησαν με την ίδια υπακοή. Βγήκαν από την εκκλησία. Ο Σαντετίν πατάχτηκε από πίσω τους και πέρασε απέναντι τους καθώς βγήκαν στην πλατεία.

«Μπείτε στη σειρά στη σκάλα...»

Τα παλικάρια μπήκαν υπάκουα στη σειρά στο σκαλοπάτι της σκάλας.

Εννιά σφαίρες είχε το παραμπέλουμ. Μέσα σε κλάσματα δευτερολέπτου πυροβόλησε οκτώ φορές πέντε βήματα πιο πέρα απ' αυτούς. Τα οκτώ παλικάρια σωριάστηκαν άψυχα μπροστά στην εκκλησία.

Ανέβηκε στη φοράδα του. Κι ενώ έστριβε το κεφάλι της φοράδας προς το δρόμο, πέταξε με το αριστερό του χέρι τη δέσμη του δυναμίτη. Είδε γυρνώντας πάνω στη σέλα το δυναμίτη να εκपुरσοκροτεί στη μέση της πλατείας. Έδωσε μια με τα σπιρούνια του στην κοιλιά του αλόγου και μαζί με τον ήχο της έκρηξης χάθηκε καλπάζοντας στο δρόμο απ' όπου είχε έρθει.

Μετά την επίθεση αυτή στο Σόροβιτς, ο Σαντετίν συνέχισε για λίγο ακόμη καιρό να ζει όπως και πριν. Αναγκάστηκε να πάρει μέρος σε μερικές συγκρούσεις. Προκάλεσε κι ο ίδιος μερικά επεισόδια. Έλεγαν ότι τις δύο μεγάλες ληστείες, τη μια στη Φλώρινα και την άλλη πάνω στο δρόμο των Βοδενών, τις είχε κάνει αυτός. Η τύχη του τον είχε πάλι βοηθήσει κι είχε γλυτώσει χωρίς να λαβωθεί ή με ασήμαντες πληγές, χωρίς ν' αφήσει το παραμικρό ίχνος πίσω του. Μπορούσε να συνεχίσει για χρόνια ακόμα να ζει έτσι. Την άνοιξη όμως του 1912, έκανε κι αυτός το λάθος που κανείς κομιτατζής δεν έπρεπε ποτέ του να κάνει. Ερωτεύτηκε.

Κυνηγούσε κοντά στη λίμνη Ρούντικ. Είχε φάει μεσημεριανό κι έτρωγε, ξαπλωμένος μπρούμυτα σ' ένα μικρό ύψωμα πράσινες μπουρνέλες που είχε μαζέψει από ένα δέντρο στην όχθη της λίμνης. Όλα γύρω του ήταν ανθισμένα. Είχε λιακάδα. Μπροστά απ' το ύψωμα περνούσε ο δρόμος που πάει από τα Καυλάρια στο Σαρίγκιολ. Ένοιωθε μια ανεξήγητη επιθυμία

μέσα στο αίμα του, δεν έπαιρνε τα μάτια του απ' το δρόμο. Λες και περίμενε κάποιον. Πέρασαν κάνα δυό χωριάτικα κάρρα κι ο αραμπάς ενός γνωστού του μπέη απ' την Κορυτσά. Δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον.

Έμεινε έτσι ξαπλωμένος εκεί κάνα δυό ώρες. Ξαφνικά φάνηκε ένας αραμπάς με ένα μόνο άλογο να έρχεται από την κατεύθυνση του Σαρίγκιολ. Μια φωνή μέσα του θαρρείς πως του είπε πως αυτόν τον αραμπά περίμενε. Όταν πλησίασε λίγο ο αραμπάς διέκρινε τους επιβάτες του. Ένας μεσήλικος άντρας καθισμένος μπροστά τον οδηγούσε. Είχε πλάι του ένα αγόρι οχτώ με δέκα χρονών. Πίσω καθόντουσαν δύο γυναίκες, η μια είχε το πρόσωπο σκεπασμένο κι η άλλη ανοικτό. Αυτή με το σκεπασμένο πρόσωπο πρέπει να ήταν η γυναίκα του αμαξά, κι οι άλλοι δυό η κόρη του και ο γιος του. Σαν πλησίασε ακόμα λιγάκι ο αραμπάς, φάνηκε αμέσως από την ομοιότητα μεταξύ τους πως ήταν αδέρφια.

Σηκώθηκε όρθιος. Περπάτησε προς τα κάτω, την απότομη κατηφόρα του υψώματος. Δεν κατάφερε να σταματήσει απότομα το βήμα του κι αναγκάστηκε να τρέξει τα τρία τέσσερα τελευταία βήματα. Το άλογο του αραμπά σταμάτησε στην άκρη του δρόμου μπροστά του. Είχε τρομάξει τους επιβάτες του. Ο άντρας έκανε να πιάσει το πιστόλι του. Πριν προλάβει όμως να το βγάλει απ' τη θήκη του, ο Σαντετίν πέταξε λίγο ψηλά τον τσιφτέ που κρατούσε στο δεξί του χέρι και τον άρπαξε καθώς έπεφτε απ' τη λαβή. Τον στήλωσε στον άντρα με το δάχτυλο στη σκανδάλη. Βλέποντας το φόβο της γυναίκας και της κόρης και το παιδί έτοιμο να βάλει τα κλάμματα, είπε στον άντρα που είχε χάσει το χρώμα του:

«Μην παίζεις μ' αυτό. Άστο στη θέση του».

Χαμήλωσε τον τσιφτέ του. Έβαλε στο στόμα του μια απ' τις μπουρνέλες που κρατούσε στο αριστερό του χέρι. Έδωσε τις υπόλοιπες στο παιδί:

«Πάρτες, μη φοβάσαι...»

Το παιδί τις πήρε, όχι επειδή τις ήθελε, αλλά επειδή φοβήθηκε να του πει όχι.

Στο πρόσωπο του άντρα, που φαινόταν ότι ήταν ένας τίμιος οικογενειάρχης, φάνηκαν ανάμικτα αισθήματα αγωνίας και υποψίας. Άφησε το όπλο κι έπιασε με τα δυό του χέρια τα χαλινάρια. Δεν μπορούσε να κρύψει το τρεμούλιασμα των χεριών του.

Τα μάτια του Σαντετίν καρφώθηκαν στην κόρη. Είχε ανοικτά πράσινα μάτια, λευκό δέρμα, πρόσωπο και χείλια τόσο όμορφα που σου πιανόταν σαν τ' αντίκρυζες η ανάσα. Δεν είχε καταλάβει ως τότε πως είχε στο στήθος του καρδιά. Ούτε μια μέρα δεν την είχε ακούσει να χτυπά. Πρώτη φορά άκουγε τον ανέμελο χτύπο της. Κι είχε αρχίσει να χτυπά τόσο γρήγορα... Άφησε το ζώο να προχωρήσει, κι άρχισε να περπατά κι ο ίδιος πλάι στον άντρα κοντά στον αραμπά. Είχε διάθεση για κουβέντα:

«Από το Σαρίγκιο!»

Ο άντρας κούνησε καταφατικά το κεφάλι του.

«Είσαι από κει;»

«Λίγο πολύ από κει».

«Από μέσα;»

«Από μέσα...»

Ήθελε να μιλήσει πιο πολλή ώρα, να ρωτήσει το όνομα και τη δουλειά του άντρα. Η καρδιά του όμως χτυπούσε ακόμη. Δεν ήταν πια ξαφνικά ο Σαντετίν που δεν ήξερε τί θα πει δειλία και φόβος. Διαισθανόταν πως είχε φοβίσει το κορίτσι, πως δεν είχαν καταλαγιάσει ακόμα οι φόβοι του, ήθελε να κάνει κάτι να κερδίσει την εμπιστοσύνη της. Ό,τι κι αν σκεφτόταν του φαινόταν ανόητο. Να γελάσει δεν μπορούσε, δεν έβρισκε καμιά γλυκειά κουβέντα να πει, κάτι που να αξίζει. Σώπασε. Προχωρούσε χωρίς να μιλά. Μετά από κάμποση ώρα κατάλαβε πως τόση ώρα που περπατούσε έτσι κοιτάζοντας μπροστά του πλάι στον αραμπά, έλεγε διάφορα πράγματα μόνο και μόνο για να τον ακούσει το κορίτσι. Ένοιωθε όλο και πιο έντονη την επιθυμία να κοιτάξει ακόμα μια φορά το πρόσωπό της, να μπορέσει να δει τί είχε μέσα στα μάτια της. Δεν τολμούσε όμως να κοιτάξει. Είχε σαστίσει και ο ίδιος με τη δειλία του.

«Είμαι κι εγώ από την Πότεσκα» είπε.

Ρίχνοντας μια πλάγια ματιά είδε πάλι το σαστισμένο πρόσωπο του άντρα. Με αναγνώρισε άραγε; συλλογίστηκε. Αχ, ας μην ήμουν ο καπτάν Σαντετίν, σκέφτηκε, νοιώθοντας για πρώτη φορά άσχημα γι' αυτό που ήταν. Σώπασε πάλι. Περπάτησε για λίγο αμίλητος. Τον πλημμύρισε η επιθυμία να δει ακόμη μια φορά το πρόσωπο της κόρης. Γύρισε και κοίταξε. Νόμισε πως του ήρθε ζάλη μόλις αντίκρυσε τα μάτια της. Πιάστηκε άθελά του απ' την άκρη του αραμπά. Και να μην ξαναγύριζε να το

κοιτάξει, είχε πια χαραχτεί στη μνήμη του. Όπου και να κοίταζε αυτό έβλεπε.

Τέσσερα χρόνια τώρα ζούσε στην παρανομία. Ό,τι ήθελε το έπαιρνε με το όπλο του, ο λόγος του περνούσε παντού αυτά τα τέσσερα χρόνια. Γι' αυτό το θέμα δεν ήταν να πιάσει απλώς απ' τον καρπό την κόρη και να την πάρει. Δεν ήθελε καθόλου, μα καθόλου να καταφύγει στη βία. Σίγουρος πως όσο ζούσε δε θα άλλαζε γνώμη, πως θα την ακολουθούσε μέχρι να γίνει με τη θέλησή της δική του, υπέκυπτε στη μοίρα του.

Ρώτησε τον πατέρα της:

«Προς τα πού πάτε;»

«Στα Καϋλάρια...»

Είχαν μπροστά τους πάνω από μια ώρα δρόμο για τα Καϋλάρια. Τον κυριέψαν απρόσμενα αισθήματα. Τα έβαζε με τον άντρα. Τί απερίσκεπτος άνθρωπος που ήταν! Τί γυρεύει ένας άνθρωπος με μια τόσο όμορφη κόρη σ' αυτούς τους έρημους δρόμους; Κι αν του κόψουν το δρόμο τίποτα Βούλγαροι κομιτατζήδες, κανένας φυγόδικος, κανένας ληστής;

«Δεν είσαι καθόλου προνοητικός...»

Ο άνθρωπος δεν του έδωσε σημασία:

«Ο Θεός είναι μεγάλος, άμα θέλει προστατεύει το δούλο του...»

Πήρε τα λόγια του σαν ευχαριστία στο πρόσωπό του.

«Να σας συνοδέψω μέχρι το Τσαλτζιλάρ...»

«Εσύ ξέρεις. Μην μπαίνεις όμως σε κόπο».

«Αφού το θέλω, γιατί να είναι κόπος; Αντίθετα, δε θα είμαι ήσυχος αν σας αφήσω μόνους σ' αυτούς του δρόμους.»

Σάστισε που μπόρεσε και μίλησε τόσο. Χάρηκε σαν να είχε πει αυτά που ήθελε. Το αίμα του ανέβηκε στο πρόσωπο. Γύρισε και κοίταξε όλο εμπιστοσύνη την κόρη. Είδε νά 'χουν σκορπίσει οι φόβοι της. Τον κοίταζε κι εκείνη σαν να γελούσε. Του φάνηκε πως είχε καταλάβει από τα λόγια του γιατί πήγαινε πλάι στον αραμπά, τους φόβους που ένοιωθε γι' αυτή, τη ζήλεια του. Ήταν ευτυχισμένος που ήταν κοντά της.

Πέρασαν το Τσαλτζιλάρ. Περπατούσε πλάι στον αραμπά μέχρι που φάνηκαν τα καβάκια, σημάδι πως πλησίαζαν στα Καϋλάρια. Ο δρόμος ήταν πια ολόισιος μπροστά τους.

Όταν κατάλαβε ότι έπρεπε να τους αφήσει είπε χωρίς να βρίσκει ακριβώς τα λόγια που ήθελε:

«Φάνηκαν τα Καϋλάρια. Άντε, στο καλό...»

Ο άντρας του αποκρίθηκε απόθυμα:

«Μη χαθείς. Καλό δρόμο...»

Δεν κατάφερε, όσο κι αν προσπαθούσε, να κρύψει την ένταση που του είχε δημιουργήσει η παρουσία του Σαντετίν σ' όλη τη διαδρομή. Φαινόταν από την πρεμούρα που είχε η φωνή του πως ήθελε να τον ξεφορτωθεί μια ώρα αρχίτερα.

Ο Σαντετίν πειράχτηκε. Έπιασε το ζώο από τα χαλινάρια. Δεν το άφησε αμέσως.

«Θα μείνετε πολύ στα Καυλάρια;»

Ο άντρας του απάντησε κοιτάζοντας μπροστά του:

«Η μάνα της γυναίκας μου είναι βαρειά άρρωστη, την πάω στη μάνα της...»

«Να δώσει ο Θεός να τη βρείτε καλά...»

Πρώτη φορά πήρε το λόγο η γυναίκα:

«Και γερή να τη βρούμε, και να την προλάβουμε πριν πεθάνει, πάλι θα το δεχτώ» είπε αναστενάζοντας.

«Με το καλό να την απαντήσετε»

Άφησε τα χαλινάρια. Χάιδεψε τη χαιτή του ζώου και το άφησε να προχωρήσει. Έμεινε στην άκρη του δρόμου. Το ζώο, ο άντρας, το παιδί κι η μάνα του πέρασαν. Το χέρι της κόρης ήταν τώρα μπροστά του! Μπορούσε πια ν' ακούσει τους χτύπους της καρδιάς του. Αυτός, κοτζάμ καπτάν Σαντετίν περίμενε, με σπασμένες, ματωμένες τις φτερούγες του, μονάχα μια ματιά απ' την κόρη. Τότε έγινε κάτι το εντελώς ανέλπιστο. Η κόρη φέρθηκε με τρόπο τόσο θαρραλέο που δεν μπορούσε να το βάλει το μυαλό του. Χωρίς να τη δει η μάνα της, του έβαλε στο χέρι το μεταξωτό κεντημένο της μαντίλι. Του χάρησε τον κόσμο ολόκληρο. Έσφιξε το μαντίλι στη χούφτα του κι έμεινε ακίνητος στη θέση του. Όταν απομακρύνθηκε λίγο το αμάξι κούνησε πρώτο το χέρι του το αγόρι. Έπειτα ο άντρας. Και τελευταία, σαν να έλεγε «Στο καλό!» η κόρη. Με το κεφάλι του να γυρνά απ' τη μυρωδιά της κόρης στο μαντίλι, έμεινε όρθιος εκεί στο δρόμο να κοιτά τον αραμπά ώσπου έγινε μια μικρή μαύρη κουκίδα.

Γύρισε ερωτευμένος στην Πότεσκα. Απο τη μέρα εκείνη, έβγαινε κάθε μέρα στο δρόμο του Σαρίγκιοι και με τα μάτια καρφωμένα στο δρόμο περίμενε να γυρίσει ο αραμπάς με το ένα άλογο. Πέρασε μια βδομάδα, δέκα μέρες, και ο αραμπάς δε φάνηκε. Πέρασαν δεκαπέντε μέρες κι ο αραμπάς δε φάνη-

κε. Δεκαπέντε μέρες ζούσε με το μαντίλι της κόρης. Είχε χάσει την όρεξή του, τον ύπνο του.

Περνούσε τις μέρες του στό ύψωμα εκείνο στο δρόμο του Σαρίγκιολ όπου είχε πρωτοδεί την κόρη, να κοιτά το δρόμο και να τη συλλογίζεται. Ούτε που άγγιζε τις πιο πολλές φορές τις προμήθειες που είχε μαζί του. Το πρόσωπό του είχε αρχίσει να βαθουλώνει, τα μάγουλά του μπήκαν μέσα, φάνηκαν τα μύλα του προσώπου του. Σε κανένα δεν έλεγε τον πόνο του. Όσο συλλογιζόταν την κόρη, τόσο ένοιωθε να απομακρύνεται, να αποκόβεται από την περασμένη του ζωή. Από τη μέρα που είχαν σκοτώσει με ξύλο και κλωτσιές τον πατέρα του στη Νέβεςκα, στο μέρος όπου είχε γεννηθεί και μεγαλώσει, είχε κακιώσει με τον κόσμο, είχε ζήσει τα νειάτα του με την ψυχή γεμάτη φαρμάκι. Δεν είχε νοιώσει τίποτε άλλο πέρα από μίσος έως τη μέρα που αντίκρουσε την κόρη. Δεν ήξερε τί θα πει οίκτος, τί θα πει αγάπη. Τις νύχτες, τις ώρες της αγρύπνιας αναλογιζόταν τα περασμένα.

Έβλεπε μπροστά του τα πρόσωπα όσων είχε στρέψει καταπάνω τους την κάννη του τουφεκιού του. Πόσο φοβισμένα ήταν! Θαρρείς πως έβλεπε να τρέμουν τα χέρια όσων είχε ληστέψει, πως άκουγε ξανά και ξανά τις κραυγές τους να υψώνονται μετά από τις σφαίρες του. Πολλές γυναίκες είχαν πλαγιάσει μαζί του υποκύπτοντας στη βία του. Πώς πάγωναν εκείνη τη στιγμή τα σώματά τους, πώς έμενε παγωμένο το δέρμα τους. Όσο για τα μάτια τους δεν μπορούσαν να κρύψουν την απδία τους. Κι έπειτα σκωνόντουσαν και συμμαζευαν με μια απλή κίνηση του χεριού τους με τέτοιο τρόπο τις φούστες τους, που ήταν σαν να τον βλαστημούν. Γιατί; Τώρα καταλάβαινε το γιατί. Γιατί όλοι αυτοί ήταν πιο ευτυχισμένοι από αυτόν. Αυτοί που σπύλωνε πάνω τους την κάννη του όπλου του ήταν πιο δεμένοι με τη ζωή από αυτόν. Είχαν γυναίκες και παιδιά που αγαπούσαν και που τους αγαπούσαν. Οι ταξιδιώτες που λήστευε πήγαιναν σε ανθρώπους αγαπημένους ή ερχόντουσαν από αυτούς. Τα χέρια τους έτρεμαν γιατί γινόταν πιο γλυκεία η στιγμή που θα τους συναντούσαν. Οι γυναίκες που είχε αναγκάσει με τη βία να πλαγιάσουν μαζί του απδίαζαν γιατί χάριζαν το κορμί τους σε άλλον άντρα, γιατί δεν ήθελαν να τις αγγίξει αυτός. Όλοι είχαν γευτεί την ευτυχία! Πρώτη φορά άρχιζε να νοιώθει αληθινό φόβο στη ζωή του. Τί ήταν εκείνο που τον είχε κάνει να μπουκάρει ολομόναχος στην εκκλησία του Σόροβιτς; Δεν ήταν

τρέλλα; Θάρρος ήταν αυτό που έκανε; Αφού δεν είχε τίποτα να χάσει, δεν μπορεί να ήταν θάρρος. Ούτε η ζωή του δεν τον ένοιαζε. Απυθνημένος να κρύβεται, να σπίνει ενέδρες, να ζει μια ζωή χωρίς κανένα νόημα, ριχνόταν πια μέσα σ' όλα λέγοντας «ε, ό,τι είναι να γίνει ας γίνει, δεν πά να πεθάνω!» Όλο και περισσότερο επιζητούσε το θάνατο. Όσο όμως τον επιζητούσε, τόσο θαρρείς εκείνος του ξέφευγε. Όσο αναλογιζόταν την περασμένη του ζωή, τόσο καταλάβαινε πως δεν υπήρχε στο μυαλό του η έννοια του αύριο, πως δε διακινδύνευε τίποτα κάνοντας όλα όσα έκανε. Έβλεπε το μέλλον του σαν ένα στενό, σκοτεινό πέρασμα, κι έτρεχε κυνηγημένος, χωρίς να ξέρει πού πάει, πού θα καταλήξει. Ενώ τώρα που σκεφτόταν την κόρη, έκανε για πρώτη φορά ξεκάθαρα όνειρα για το μέλλον. Λαχταρούσε να την παντρευτεί, να κάνει παιδιά, να ζήσει ήρεμες μέρες χωρίς φασαρίες και αίματα. Δεν ήθελε πια να πεθάνει.

Κι ενώ σκεφτόταν να ζήσει πια μια ζωή μετρημένη έκανε τη δέκατη έκτη μέρα πάλι μια τρέλλα, σαν κι αυτές που συνήθιζε να κάνει. Ήταν τόση η ανυπομονησία του να δει την κόρη που δεν ήξερε τι θα πει υπομονή. Φόρεσε λοιπόν τα καινούργια του ρούχα και τις μπότες. Ζώστηκε τα κυνηγετικά φισέκια, όπως τη μέρα που είχε συναντήσει την κόρη, και με τον τσιφτέ του πίσω στη σέλλα του πουλαριού και τα πιστόλια στο ζωνάρι, τράβηξε για τα Καυλάρια.

Μπήκε στα Καυλάρια από τον κεντρικό δρόμο πάνω στο ψηλό, κοκκινωπό πουλάρι με το στίγμα στο μέτωπο και το λευκό τρίχωμα στις άκρες των ποδιών. Πολλοί τον αναγνώρισαν. Άρχισε αμέσως να ψιθυρίζεται, σε καφενεία και μαγαζιά, πίσω από πόρτες και παράθυρα, απ' όπου περνούσε τ' όνομά του. Όλοι αναρρωτιόντουσαν πού πήγαινε, τι θα έκανε. Όλο το χωριό περίμενε να δει πού θα κατέληγε αυτός ο ερχομός του.

Αφησε το τσαρσί και μπήκε στους μαχαλάδες. Γύρισε σοκάκι σοκάκι όλο το χωριό, ψάχνοντας εκείνο το πορτοκαλί και πράσινο αραμπά με το ένα μόνο άλογο. Περίμενε μπας και φανεί ο άντρας, ο γιος του ή αν του χαμογελούσε περισσότερο η τύχη, η ίδια η κόρη. Είδε πολλούς αραμπάδες μπροστά στους αυλότοιχους των σπιτιών. Δε βρήκε όμως τον αραμπά που ζητούσε. Αφού τριγύρισε κάμποση ώρα μπήκε πάλι στον κεντρικό δρόμο. Επειδή κανείς δεν του είχε πει τίποτα δεν είχε διακινδυνεύσει ούτε εκείνος να ρωτήσει κάτι. Οι ζανταρμάδες

του χωριού είχαν εξαφανιστεί. Το μάτι του έπιασε ένα κεραμιδά που καθόταν έξω απ' το μαγαζί του. Σταμάτησε το άλογο του πλάι του. Ρώτησε αν ξέρει κανένα στα Καυλάρια πού νά 'χει κόρη για παντρεία. Ο κεραμιδάς σκέφτηκε για λίγο:

«Ποιόν ψάχνεις;»

Δεν περίμενε μια τέτοια απάντηση. Κανείς δεν του έκανε ερωτήσεις, κι όποιον ρωτούσε του απαντούσε. Γρήγορα ωστόσο κατάλαβε πως ο άντρας δεν τον φοβόταν, πως ήταν πια πολύ γέρος για να τον φοβηθεί.

«Πες μου εσύ ποιούς ξέρεις;»

«Γιατί ρωτάς;»

«Δε χρειάζεται να το ξέρεις.»

Ο άντρας έκανε μια κίνηση του κεφαλιού προς τα πίσω.

«Από μένα αυτό δε θα το μάθεις.»

«Και γιατί;»

«Πρώτα θα μου πεις τί σκοπό έχεις. Γιατί ρωτάς; Για καλό ή για κακό;»

«Για καλό...»

«Τότε ρώτησε ό,τι έχεις να με ρωτήσεις. Θα σου πω ό,τι ξέρω...»

Του διηγήθηκε πώς συνάντησε πριν μια βδομάδα στο δρόμο εκείνο το αντρόγυνο που είχε έρθει να δει κάποιο δικό του άρρωστο στα Καυλάρια. Πρέπει να είχαν παντρευτεί πριν δεκαπέντε περίπου χρόνια.

Ο κεραμιδάς τον άκουσε κι άρχισε να χαμογελά:

«Τώρα κατάλαβα ποιόν λές... Μιλάς για τον Αντέμ και τη γυναίκα του. Την κόρη τους τη λένε Ζεχρά...»

Με τον τρόπο που χαμογελούσε, που είπε Ζεχρά, άφηνε να εννοηθεί πως είχε καταλάβει τί ζητούσε.

Πρόσθεσε όσα ακόμα ήξερε. Η άρρωστη είχε πεθάνει πριν δέκα μέρες. Έμειναν δυό μέρες μετά την κηδεία στα Καυλάρια κι έπειτα γύρισαν στο Σαρίγκιολ. Ο Σαντετίν είχε ρωτήσει, λες και το ήξερε, τον άνθρωπο που έπρεπε. Γιατί ο κεραμιδάς ήταν γείτονας του θείου της Ζεχρά. Είχε ακούσει πως είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίς, νύχτα σχεδόν, γιατί ήταν πιο σίγουροι οι δρόμοι τέτοια ώρα.

Την επομένη εμφανίστηκε ο Σαντετίν με την ίδια φορεσιά στο Σαρίγκιολ. Τριγύρισε στα σοκάκια του όπως είχε κάνει και στα Καυλάρια. Το Σαρίγκιολ ήταν κοινότητα. Ήταν μικρό

μέρος σε σχέση με τα Καϊλάρια. Δεν άργησε να βρει αυτό που ζητούσε. Στην αρχή ενός δρόμου που έβγαζε στη μικρή πλατεία είδε έναν αραμπά βαμμένο πράσινο και πορτοκαλί. Μπήκε στο σοκάκι καβάλα στ' άλογο. Ο αραμπάς ήταν μπροστά σ' ένα ψηλό αυλότοιχο. Είχε μια αυλή με δέντρα. Καθώς πλησίασε είδε στην αυλή την κόρη να απλώνει τη μπουγάδα σ' ένα σχοινί τεντωμένο ανάμεσα σε μια μουριά και μια μπουρνελιά. Η κόρη τον αναγνώρισε μπήζοντας μια μικρή κραυγή. Είχε χαρεί και σαστίσει συνάμα. Δεν ήξερε τι να κάνει. Έτρεξε μέσα αφήνοντας πίσω τον ήχο απ' τα τσόκαρά της στις πέτρινες πλάκες.

Ξεπέζεψε. Έδωσε τα χαλινάρια σ' έναν από τους χαλκάδες του αραμπά. Κτύπησε την πόρτα. Είπε στον Αντέμ εφέντη που του άνοιξε πως είχε έρθει γιατί ήταν θέλημα Θεού.

Έκατσαν στο μπροστινό δωμάτιο που κοίταζε προς το σοκάκι. Από το άνοιγμα της πόρτας τους έβαλαν μέσα τους καφέδες. Ήπιαν τον καφέ τους. Του είπε πως ήθελε να παντρευτεί τη Ζεχρά, πως ήταν λίγο πολύ ευκατάστατος, πως σκεφτόταν, αν έδινε ο Θεός και την παντρευόταν, να φύγουν από δω και να εγκατασταθούν στην Πόλη, να φτιάχνει εκεί γιαούρτι και να το πουλά. Αν δεν ήθελαν σαν γονείς να αποχωριστούν την κόρη τους, μπορούσαν να πάνε όλοι μαζί στην Πόλη. Θα τους αναλάμβανε όλους εκείνος. Ο ίδιος δεν είχε κανένα στον κόσμο. Οι γονείς της γυναίκας του θα ήταν και δικοί του γονείς, τ' αδέρφια της αδέρφια του. Είχε κότσια να τους κοιτάξει όλους.

Ο Αντέμ εφέντης τον άκουσε πολύ ταραγμένος. Είχε αναγνωρίσει το Σαντετίν στο δρόμο προς τα Καϊλάρια μόλις εμφανίστηκε μπροστά του. Όπως όλοι στην περιοχή εκείνη είχε κι αυτός στη μνήμη του ένα σωρό υπερβολικές ίσως οι περισσότερες, αιματηρές ιστορίες από το Ζολέ κι έπειτα. Ούτε που του περνούσε απ' το μυαλό να δώσει σ' αυτόν τον κομιτατζή την κόρη του. Ήταν όμως φρόνιμος άνθρωπος. Διαισθανόταν πόσο επικίνδυνο ήταν να του πει ανοιχτά όχι. Σαν να ήταν εντελώς φυσιολογική η κατάσταση, του είπε πως θα μιλήσει πρώτα με τη γυναίκα και την κόρη του, και μετά από μια βδομάδα θα μπορέσει να του δώσει μια απάντηση «Αν είναι κισμέτι» κατέληξε. Ο Σαντετίν βρήκε πολλή τη μια βδομάδα. Κατάφερε να μειώσει την προθεσμία σε τρεις μέρες.

Άδικα τριγυρνούσε εκείνο το βράδυ η Ζεχρά γύρω απ' τον πατέρα της μπας και του πάρει καμιά κουβέντα απ' το στόμα. Ο άντρας ενώ ακόμα μιλούσε με το Σαντετίν, σκεφτόταν πώς θα γλυτώσει από τα χέρια του την κόρη του. Δεν έκρινε καλό να πει στη γυναίκα και στην κόρη του γιατί είχε έρθει ο Σαντετίν. Το ίδιο εκείνο βράδυ, ζήτησε βοήθεια από το λοχαγό που ήταν στο καρακόλι. Σαν έχασε κάθε ελπίδα πως θα τον βοηθήσει, αναζήτησε άλλους τρόπους σωτηρίας. Δεν έκλεισε μάτι εκείνη τη νύχτα. Στο τέλος αποφάσισε να φύγει μέσα σε δυό μέρες από το Σαρίγκιολ για το Μοναστήρι. Πούλησε όσο αλεύρι και σανό είχε στο αμبارι του, την κατσίκα και διάφορα άλλα μικροπράγματα. Έβαλε για πούλημα το χωράφι και το σπίτι του. Μια μέρα μετά την επίσκεψη του Σαντετίν φόρτωσε τα πράγματα στον αραμπά και έφυγε πρωί πρωί απ' το σπίτι. Μπροστά αυτός τραβώντας το κεφάλι του αλόγου, και πίσω πάνω στον αραμπά η γυναίκα του, ο γιος του και η Ζεχρά. τράβηξαν για το Μοναστήρι.

Ο Σαντετίν σηκώθηκε νωρίς εκείνο το πρωί. Ένοιωθε περίεργα. Του φαινόταν πως όσοι τον αντάμωναν τον κοιτάζαν σαν του έκρυβαν κάτι. Λες και κάτι συνέβαινε στο Σαρίγκιολ. Άρχισαν να τον ζώνουν οι υποψίες.

Μια ώρα δρόμο ήταν με ένα γρήγορο άλογο το Σαρίγκιολ. Δεν περίμενε καν να μεσημεριάσει. Μόλις ψήλωσε λίγο ο ήλιος ξεκίνησε.

Ήταν θυμωμένος. Με διπλή σειρά τα φισεκλίκια, την καραμπίνα στον ώμο και το πιστόλι στο ζωνάρι, είχε ξαναγίνει ο καπτάν Σαντετίν. Αν δεν του έδινε ο Αντέμ εφέντης την κόρη του θα έκανε αυτό που ταίριαζε στον καπτάν Σαντετίν, θα την άρπαζε πάνω στο άλογο και θα έφευγε.

Το Σαρίγκιολ ήταν σε λιγότερη από μισή ώρα δρόμο. Όταν δεν είδε τον πράσινο και πορτοκαλί αραμπά στην αρχή του σοκακιού που έβγαζε στη μικρή πλατεία, οι υποψίες του φούντωσαν. Έδωσε μια με τα σπιρούνια στην κοιλιά του ζώου. Πέρασε καλπάζοντας το σοκάκι και στάθηκε μπροστά απ' τον αυλότοχο. Η αυλή ήταν άδεια. Τα ρούχα είχαν μαζευτεί, ο κουβάς του πηγαδιού δεν ήταν εκεί. Κατάκλειστα τα ξύλινα παντζούρια και οι πόρτες του σπιτιού. Έδωσε μια γροθιά στην εξώπορτα. Δεν ακούστηκε από μέσα φωνή.

Οι γείτονες παρατηρούσαν πίσω απ' τα πορτοπαράθυρά τους τί έκανε. Χτύπησε την απέναντι πόρτα. Του άνοιξε μια γριά.

Χωρίς καν να τη χαιρετίσει μπήκε κατευθείαν στο θέμα:

«Ό,τι σε ρωτήσω να μου απαντήσεις. Δε συγχωρώ όσους μου λένε ψέμματα. Πού είναι οι γειτονές σου;»

Η γυναίκα έδειξε φοβισμένη με το κεφάλι κατά τη δύση:

«Πήγαν στο Μοναστήρι...»

«Πότε;»

«Πριν δυό ώρες...»

Χωρίς δεύτερη σκέψη κάλπασε με το αλόγό του προς την κατεύθυνση που του έδειξε η γυναίκα.

Πήγαινε τόσο γρήγορα που σίγουρα θα έφτανε τον αραμπά πριν περάσει μια ώρα. Η οργή του όμως τον έκανε να μη φερθεί όπως ταίριαζε σε ένα κομιτατζή καπετάνιο. Έδιναν κι έπαιρναν τα κουτσομπολιά ότι καθόταν κι αγνάντευε το δρόμο του Σαρίγκιολ, ότι είχε πάει στα Καϋλάρια, ότι είχε ζητήσει σε γάμο μια κόρη από το Σαρίγκιολ. Είχαν ακουστεί όλα όσα είχε κάνει. Είχε προετοιμάσει έτσι ο ίδιος τη μέρα που περίμεναν οι εχθροί του. Εφτά από την ομάδα του Ζολέ του έστησαν καρτέρι σ' ένα στενό πέρασμα πάνω στο δρόμο της Φλώρινας. Είδαν πρώτα ένα πράσινο και πορτοκαλί αραμπά να περνά φορτωμένος στρώματα και παπλώματα. Αφησαν να περάσει ο άντρας που τον οδηγούσε, με τη γυναίκα, το γιο και την κόρη του. Κάπου μισή ώρα αργότερα άκουσαν ποδοβολητά αλόγου. Ο Σαντετίν ερχόταν καλπάζοντας πάνω στο πουλάρι του από το φιδίσιο ορεινό δρόμο. Ήταν φανερό πως δε σκεφτόταν άλλο παρά πώς θα προφτάξει τον αραμπά που είχε περάσει πριν απ' αυτόν. Εκατό βήματα από κει που του είχαν στήσει ενέδρα εφτά μάουζερ εκπυρσοκρότησαν συγχρόνως πίσω απ' τα βράχια. Το πουλάρι τινάχτηκε τρομαγμένο στα πίσω του πόδια πριν σωριαστεί πάνω στον αναβάτη του. Το χλιμίντρισμα του αντίχρησε στην ερημιά...

Ο ΚΑΠΤΑΝ ΑΡΙΦ ΚΙ Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ

εν κράτησε πολύ η δίκη του καπτάν Αρίφ και του γιου του στο Στρατοδικείο της Σαλονίκης. Μετά από δεκάλεπτη ακροαματική διαδικασία οι δικαστές κατέληξαν στην απόφαση. Δόθηκε και στους δυό, πατέρα και γιο, η θανατική ποινή.

Αφού απήγγειλε ο εισαγγελέας την καταδίκη, ο Πρόεδρος του Στρατοδικείου τους ρώτησε: «Καταλάβετε ή μήπως χρειάζεστε διερμηνέα;»

Κι οι δυο τους ξέραν καλά τα ρωμείκα. Η καταδίκη ήταν αρκετά σύντομη ώστε να τη συγκρατήσουν ολόκληρη στο μυαλό τους. Δεν ξεπερνούσε τη μισή σελίδα. Από τις πρώτες ανακρίσεις έως τώρα στιγμή δεν είχαν προσπαθήσει να αρνηθούν τα εγκλήματά τους. Θεωρούσαν πως δεν άξιζαν τη θανατική ποινή, πως ήταν ηθελημένα άδικη η καταδίκη του εισαγγελέα. Ο καπτάν Αρίφ ήθελε να δείξει πως ήταν βαρειά η ποινή που είχε ζητηθεί, δαισθανόταν όμως βλέποντας την αυστηρή, αντίθετη στάση του Προέδρου, πως έπρεπε να είναι σύντομος στα λόγια του και δεν ήξερε πώς ν' αρχίσει, πώς να συνοψίσει μέσα σε τέσσερεις πέντε φράσεις όλα όσα ήθελε να πει. Ο γιος του τον κοίταζε περιμένοντας ν' ακούσει τί θα πει.

Ο δικαστής ανυπομονούσε:

«Η μήπως δεν καταλάβετε;»

Ο καπτάν Αρίφ του απάντησε μαλακά:

«Καταλάβαμε κύριε δικαστή...»

«Ε, τότε; Τί στέκεστε; Αφού καταλάβετε μιλήστε! Τί έχετε να πείτε γι' αυτά που έγιναν; Μίλησε εσύ πρώτα»

«Είναι αλήθεια κύριε δικαστή! Απ' το χέρι μας βγήκε το κακό. Έτσι έγινε, όμως...»

«Τί όμως; Πες καθαρά και ξάστερα το δέχομαι! Εσείς οι δυό, πατέρας και γιος δε σκοτώσατε στο χωριό Τζουμά, το Γιάννη το λοχία, το Λουκά και τον Στρατή το στρατιώτη;»

Ο καπτάν Αρίφ δεν απάντησε αμέσως.

«Έπειτα βγήκατε στο βουνό. Τέσσερα χρόνια (Ο Πρόεδρος ξεφύλλισε για λίγο το φάκελλο που είχε μπροστά του)

και μάλιστα ακόμα πιο πολύ, κοντά πέντε χρόνια, κάνατε ληστείες, κλοπές, πλιάτσικο».

«Κανένα δε ληστέψαμε! Δεν κάναμε ούτε κλοπές, ούτε πλιάτσικο...»

Ο δικαστής εκνευρίστηκε:

«Εστώ! Αυτό τώρα δε μας αφορά. Πείτε μου ποιος απ' τους δυό σας σκότωσε το Λουκά το λοχία;»

«Ούτε το όνομά του ξέρω, ούτε τον γνωρίζω...»

«Λοχίας ήταν ο ένας που σκοτώσατε, τον έλεγαν Λουκά...»

«Μπορεί».

«Σε ρωτώ, ποιος τον σκότωσε;»

«Εγώ τον σκότωσα».

«Το Στρατή το στρατιώτη;»

«Ούτε αυτόν τον γνωρίζω. Ούτε αυτονού το όνομα το ξέρω».

«Αυτόν ποιος τον σκότωσε;»

«Εγώ τον σκότωσα κι αυτόν».

«Κι ο γιος σου;»

«Ήταν πλάι μου. Δεκαεφτά χρονών παιδί ήταν τότε. Όχι μόνο δεν ήξερε σημάδι, αλλά ούτε το μάουζερ δεν κατάφερε καλά καλά να κρατήσει...»

«Αλλα λένε οι μάρτυρες! Λένε πως πυροβολούε κι αυτός, πως ήταν κι αυτός οπλισμένος...»

«Το κρίμα στο λαιμό τους σ' όσους το λένε...»

«Καλά, για ποιό λόγο πυροβολήσατα; Για ποιό λόγο σκοτώσατε; Γιατί πήρατε δυό νέες ζωές;»

Ο καπτάν Αρίφ πήρε βαθύ αναστεναγμό:

«Αχ, βρε κύριε δικαστή, τί να σου πω εσένα τώρα; Ό,τι και να σου πω δεν θα είναι αλήθεια. Έτσι ήταν οι μέρες εκείνες, δεν ήταν όπως οι τωρινές...»

Ήταν ειλικρινής η θλίψη του. Μέχρι το Βαλκανικό Πόλεμο ήταν ένας ήσυχος χωρικός. Ποτέ του δεν είχε πάει ως τότε ενάντιο στο νόμο. Είχε στη Τζουμά, κοντά στα Καϊλάρια, ένα σπίτι κι ένα χωράφι που το έσπερνε και το θέριζε ο ίδιος. Μεγάλωνε και γύμναζε άλογα. Έπειτα ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος. Ο Τζαβίτ πασάς νίκησε τους Έλληνες. Μπήκε ο στρατός του στα Καϊλάρια. Τράπηκαν οι Έλληνες σε φυγή. Όταν επιτέθηκαν ξοπίσω τους οι Σέρβοι, ο Τζαβίτ πασάς πέρασε απ' τη Φλώρινα κι αποτραβήχτηκε στο Μοναστήρι. Οι Έλληνες επέστρεψαν. Είχαν το μίσος και την οργή του νικημένου. Στρατός απέναντι

τους δεν υπήρχε. Οι πλούσιοι κι όσοι ήταν κάπως ευκατάστατοι είχαν φύγει μαζί με το στρατό στο Μοναστήρι. Είχαν μείνει κάτι φτωχοί, φουκαράδες σαν τον καπτάν Αρίφ, που δεν μπορούσαν να αποκοπούν εύκολα απ' τη γη τους. Οι Έλληνες έβγαλαν το πρώτο άχτι της ήπιας πάνω τους. Κατέστρεψαν εντελώς τα Αλασόνια και το Σερφιτζέ. Μπήκανε οργισμένοι στα Καυλάρια. Σκότωσαν πάνω από τρεις χιλιάδες ανθρώπους στα Καυλάρια και στην Κοζάνη. Δε λογάριαζαν νέους, γέροντες, γυναίκες ή παιδιά. Έκαψαν τα Καυλάρια μ' όσο κόσμο είχε. Μέσα στην ταραχή έπεσε ένα βλήμα από κανόνι στο σπίτι του καπτάν Αρίφ. Κατέρρευσε η στέγη και ξεψύχησαν κάτω απ' τα ντουβάρια η γυναίκα του μαζί με τη δεκατριάχρονη κόρη του και δυο του πουλάρια. Ο καπτάν Αρίφ κι ο γιος του ήταν την ώρα εκείνη έξω. Ήρθαν τρέχοντας. Έβγαλαν μέσα απ' τα συντρίμμια τους νεκρούς τους. Τους έθαψαν στον κήπο του σπιτιού. Ο καπτάν βρήκε το μάουζερ, το πιστόλι και τα φισέκια του. Στο δρόμο έβγαλε μέσα απ' τα χέρια ενός γείτονά του που ήταν ξαπλωμένος στο δρόμο νεκρός το μάουζερ και το πήρε. Το έδωσε στο γιο του. Έφευγαν να γλυτώσουν από τη Τζουμά όταν αντάμωσαν μια μικρή ελληνική περιπόλο. Καμιά δεκαριά άτομα. Τους πλησίαζαν με τα μάουζερ στα χέρια. Ήταν έτοιμοι να πυροβολήσουν στον παραμικρό ήχο, στο παραμικρό ζωντανό πλάσμα που θα έβλεπαν να σαλεύει. Σημαδεμένη με πυρακτωμένο σίδερο η καρδιά του καπτάν Αρίφ από τον πόνο της γυναίκας του και της νεαρής του κόρης μέσα στα ερείπια του σπιτιού τους. Φωτιά και συντρίμμια το χωριό όπου είχε γεννηθεί και μεγαλώσει. Αγκομαχητά έβγαιναν μέσα απ' τα ερείπια, οι δρόμοι ήταν γεμάτοι από τα πτώματα γνωστών του και συγγενών του. Σαν είδε την περιπολία νόμισε πως είχε μπροστά του αυτούς που είχαν διαπράξει όλα αυτά τα εγκλήματα. Ο λοχίας που ήταν επικεφαλής ακούμπησε μόλις τους είδε το μάουζερ στον ώμο του. Έπιασε εκείνος το γιο του απ' τον καρπό και τον τράβηξε πίσω από τον τουβάρια μιας παράγκας που πλάι της περνούσαν εκείνη τη στιγμή. Δυο φορές πρόλαβε να πυροβολήσει πίσω απ' το ντουβάρια. Με την πρώτη έριξε το λοχία, με τη δεύτερη αυτόν που ήταν πιο κοντά του. Είχε σκοπό να μην αφήσει κανένα τους ζωντανό. Σαν πήγε να πυροβολήσει για τρίτη φορά δεν είδε κανένα. Εκεί κοντά ακούγονταν τα όπλα μιας μεγαλύτερης ελληνικής στρατιωτικής μονάδας. Χωρίς περίσσια καθυστέρηση κατευθύνθηκε με το γιο του προς το όρος

Μάλινκα. Τους έπιασαν τον Ιούνιο του 1917 καθώς τριγύριζαν στο παζάρι στο Ζελενίτσι. Το Νοέμβρη του 1912 είχαν βγει στο βουνό, πρέπει να έμειναν άρα τεσσεράμιση χρόνια στα βουνά. Πολλά άλλαξαν στα τεσσεράμιση αυτά χρόνια, μια καλύτερευε και μια χειροτέρευε η τύχη τους.

Τους πρώτους μήνες ήταν αρκετά δύσκολο να κρυφτούν στα βουνά. Είχαν νικηθεί στον πόλεμο. Στα τουρκοχώρια οι χωρικοί ήταν τρομοκρατημένοι. Δείλιαζαν να κρύψουν φυγόδικους. Η χωροφυλακή της κυβέρνησης του Βενιζέλου, όλο και πιο σίγουρη για την εξουσία της, βάλθηκε να πιάσει όλους τους φυγόδικους που ήταν στα βουνά. Έως τον Ιούνιο του 1913, όποτε στριμώχτηκαν πατέρας και γιος κατάφεραν με το θάρρος και την τόλμη τους να γλυτώσουν λάβαιναν πολλά από πολιτική, παρόλα αυτά κάτι φαινόταν να έχει αλλάξει. Οι Ρωμιοί φαινότουσαν να έχουν ξεχάσει τις παλιές τους διαμάχες και τα μίση. Οι χωροφύλακες που τους κυνηγούσαν δεν ήταν πια τόσο επιθετικοί όπως παλιά. Είχαν μια γλύκα στην ψύχη τους. Πριν τους επιτεθούν τους προειδοποιούσαν σχεδόν, για να προλάβουν τη σύγκρουση, να διευκολύνουν τη φυγή τους. Έτσι πέρασε μια εποχή. Το καλοκαίρι του 1916 έγιναν φασαρίες πάλι στην Ελλάδα, ο Βενιζέλος έφυγε κρυφά απ' την Αθήνα και πήγε στη Σαλονίκη. Στη Σαλονίκη ενώθηκε με τους αξιωματικούς κι έριξε στο τέλος το βασιλιά. Ξανάγινε πρωθυπουργός. Άρχισε πάλι πιο επίμονο το κυνηγητό των χωροφυλάκων. Αναζωπυρώθηκαν τα παλιά μίση στο λαό. Πατέρας και γιος δεν μπορούσαν να καταλάβουν αυτές τις αλλαγές. Είχαν δει τόσους σωρούς από νεκρούς, τόσο αίμα να κυλά που είχαν σχεδόν αρχίσει να θεωρούν τους εαυτούς τους αθώους. Κι ενώ ήλπιζαν πια πως όπου νά 'ναι θα δωθεί αμνηστία και θα σταματήσουν να τους κυνηγούν, τους έπιασαν οι χωροφύλακες.

Ο Πρόεδρος του δικαστηρίου:

«Δηλαδή;»

«Ήταν πόλεμος...»

Ο καπτάν Αρίφ νόμιζε πως είχε βγει αυτό που ήθελε να πει. Θα μπορούσε με τρεις τέσσερεις κουβέντες ακόμα να εξηγήσει πως ήταν αθώς. Ήταν καιρός πολέμου. Κανείς δεν κατηγορούσε αυτούς που είχαν σκοτώσει τρεις χιλιάδες ανθρώπους, νέους, γέρους, γυναίκες και παιδιά χωρίς καμιά διάκριση. Κι εκείνοι είχαν πολεμήσει. Κι εκείνοι έπρεπε να δικαστούν.

«Εσείς δεν ήσασταν στρατιώτες!»

«Εναντίον μας ήταν ο πόλεμος, με μας ήταν βρε δικαστή μου! Στρατιώτες άλλοι δεν υπήρχαν. Αν δε μας πυροβολούσαν, για ποιό λόγο να σκοτώσω εγώ στρατιώτες που ούτε το όνομά τους ήξερα, ούτε τους είχα δει ποτέ στη ζωή μου; Είχε πεθάνει η γυναίκα μου, η κόρη μου δεκατριών χρονών. Τις θάψαμε και φεύγαμε να γλυτώσουμε όταν πρόβαλαν ξαφνικά με τα μάουζερ μπροστά μας...»

Ο δικαστής τον διέκοψε:

«Αρκετά!»

Στράφηκε προς τον Ισμαήλ:

«Έχεις τίποτα να πεις εσύ; Έχεις τίποτα να προσθέσεις σε όσα είπε ο πατέρας σου;»

Ο Ισμαήλ κοίταξε ξανά τον πατέρα του. Ο καπτάν Αρίφ έγνεψε με το κεφάλι δίνοντας θάρρος στο γιο του.

«Τα είπε όλα ο πατέρας μου» μουρμούρισε απελπισμένα ο Ισμαήλ.

«Αυτό ήταν όλο;»

Ο Ισμαήλ άνοιξε με απορία ελαφρά τα χέρια του:

«Τα υπόλοιπα τα ξέρετε εσείς».

Ο Πρόεδρος είπε δυο τρεις φράσεις χαμηλόφωνα στους δικαστές που ήταν δεξιά κι αριστερά του. Ανακοίνωσε στον καπετάνιο και στο γιο του την απόφαση που είχαν πάρει:

«Η ακρόαση τελείωσε. Είσαστε ένοχοι. Θα απαγχονισθείτε στη Τζουμά, στον τόπο όπου σκοτώσατε το λοχία Λουκά και τον στρατιώτη Στρατή».

Ο καπτάν Αρίφ κι ο γιος του αντιμετώπισαν ήρεμα την απόφαση. Από την αρχή της ακρόασης όπως συμπεριφερόταν ο καπετάνιος, έτσι συμπεριφερόταν κι ο γιος του. Σαν να πάγωσε για λίγο το αίμα στο πρόσωπο του καπετάνιου, όταν όμως έβγαине από την αίθουσα ανάμεσα στους χωροφύλακες είχε ξαναβρεί το χρώμα του. Κι ο γιος του είχε κλωμιάσει μαζί του, γρήγορα όμως συνήλθε.

Έμειναν μια βδομάδα ακόμα φυλακισμένοι στο Λευκό Πύργο. Μέσα σε μια βδομάδα, η απόφαση πήγε εκεί που έπρεπε να πάει, επικυρώθηκε κι επέστρεψε. Μετά από μια βδομάδα ήρθε από νωρίς ένας δεκανέας με δυό χωροφύλακες. Οι φύλακες τους παρέδωσαν τον καπτάν Αρίφ και το γιο του. Έδεσαν με χειροπέδες τον αριστερό καρπό του Ισμαήλ με το δεξί καρπό του πατέρα του. Τους βγάλαν από τη φυλακή.

Ήταν Ιούλης, έξη και μισή το πρωί. Είχε ήδη αρχίσει ζεστή η μέρα. Η παραλία και τα καλντερίμια στη σκιά των ψηλών κτιρίων κρατούσαν ακόμα κάτι απ' τη δροσιά της νύχτας. Πατέρας και γιος, δεμένοι μεταξύ τους με χειροπέδες, έχοντας μπροστά τους το λοχία και πίσω τους δυο χωροφύλακες με στραμμένες καταπάνω τους τις ξιφολόγχες, ακολούθησαν τη σκιερή πλευρά της παραλίας έως την πλατεία Ελευθερίας, νοιώθοντας ήδη την καυτή ζεστασιά του ήλιου κάθε που διέσχιζαν κάποιον απ' τους δρόμους και τις λεωφόρους που καταλήγουν στην παραλία. Από την πλατεία Ελευθερίας έστριψαν προς τα πάνω κι έφτασαν στο σταθμο.

Η Σαλονίκη ήταν εκείνη την εποχή μια πόλη όπου έσμιγαν άνθρωποι από κάθε θρησκεία και γλώσσα. Την έλεγαν η Μασσαλία της ανατολικής Μεσογείου. Ρωμιοί απ' τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Κρήτη, μουσουλμάνοι Τούρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Βλάχοι, Εβραίοι, Τσιγγάνοι και Γάλλοι στρατώτες τριγυρνούσαν πλάι πλάι στους δρόμους της. Όλες τις ώρες της μέρας είχε ανθρώπους στα σοκάκια της. Τα ξενοδοχεία της ήταν γεμάτα από επαρχιώτες εμπόρους που ερχόντουσαν να αγοράσουν εμπορεύματα, από Μακεδόνες τσιφλικάδες μπέηδες που ερχόντουσαν για διασκέδαση. Με ένα σωρό ακαμάτηδες και χασομέρηδες να λιάζονται στα καλντερίμια της, με λούστρους, φωνακλάδες πωλητές εφημερίδων, αμέτρητες ταβέρνες με οργανοπαίχτες, πουτάνες, νταβαντζήδες, και διάφορους που πουλούσαν αφιόνι και χασίσι, το βουητό της πόλης δεν έλεγε να σταματήσει νύχτα μέρα. Η παρουσία του μικρού εθελοντικού στρατού του Βενιζέλου που είχε έρθει να βοηθήσει πλάι στους Γάλλους και τους Σέρβους είχε επηρεάσει τη ζωή της πόλης. Οι Αγγλογάλλοι στρατιώτες κι οι αξιωματικοί τους, πάνω από πενήντα χιλιάδες όλοι μαζί, άφηναν όλα τους τα λεφτά στις ταβέρνες και τα μπουρδέλα της πόλης. Οι Σαλονικείς προτιμούσαν όπως πάντα τις ειρηνικές τους συνήθειες από τον πόλεμο. Άλλωστε ο πόλεμος ήταν πολύ μακριά απ' την πόλη. Γινόταν στο Τσανάκαλε, στα ανατολικά του Μοναστηριού.

Όταν περνούσαν απ' την προκουμαία ανάμεσα στους χωροφύλακες ο καπτάν Αρίφ κι ο γιος του, τα περισσότερα καφενεία και τα μαγαζιά ήταν ανοιχτά. Αν ήταν μια συνήθεια που είχαν αποκτήσει οι Σαλονικείς, αυτή ήταν να δείχνουν ενδιαφέρον και μάλιστα μεγαλύτερο από αυτό που έδειχναν για τις δουλειές και τις υποθέσεις τους, για οτιδήποτε αφορούσε οποιονδήποτε

ξένο, οποιοδήποτε καινούργιο πρόσωπο κυκλοφορούσε στην πόλη τους. Ο ψηλός και μεγαλόπρεπος καπτάν Αρίφ με τα γένια να του κατεβαίνουν μέχρι το πελώριο σαν νταούλι στήθος του κι ο γιος του που φαινόταν μόνο δέκα χρόνια νεώτερός του, έτσι όπως ήταν αλυσσοδεμένοι με τους χωροφύλακες μπροστά και πίσω τους, τράβηξαν γρήγορα το ενδιαφέρον όσων Σαλονικιών συναντούσαν στο δρόμο τους. Στα καφενεία αναπνδούσαν σπρώχνοντας πίσω τις καρέκλες τους, έβγαιναν έξω, στέκονταν και κοίταζαν. Οι πιο περίεργοι κολλούσαν στους χωροφύλακες, προσπαθούσαν να τους πάρουν καμιά κουβέντα απ' το στόμα.

«Ποιοι είναι αυτοί;»

«Τί έκαναν;»

Παρόλο που οι χωροφύλακες άφηναν αναπάντητα αυτά τα ερωτήματα, όλη απ' άκρου σ' άκρο η προκουαία είχε μάθει από κάποια άγνωστη πηγή αυτό που ήθελε να μάθει. Οι Σαλονικείς χωρίστηκαν, όπως γινόταν για κάθε θέμα, και πάλι στα δύο πίσω απ' τον πατέρα και το γιο. Η Ελλάδα μόλις είχε μπει στον πόλεμο. Πριν ένα μήνα είχε κάνει κυβέρνηση ο Βενιζέλος στην Αθήνα. Οι βενιζελικοί ζητούσαν εθελοντές για το στρατό. Οι μαγαζάτορες που στήριζαν τις ελπίδες τους στην αύξηση των τιμών, στη μαύρη αγορά που θα δημιουργούσε ο πόλεμος, οι συνταξιούχοι βενιζελικοί αξιωματικοί που είχαν πάει από το πρωί στα καφενεία να διαβάσουν εφημερίδες, είχαν υψώσει τη φωνή, φαινότουσαν οργισμένοι: «Μπράβο στη χωροφυλακή! Μπράβο στα δικαστήρια!» Ανάμεσά τους ήταν ωστόσο και πολλοί που δε θα άντεχαν να δουν πατέρα και γιο στην αγχόνη. Όσο για τους Σαλονικιούς που είχαν κατέβει πρωί πρωί στην παραλία να απολαύσουν ένα ποτήρι τσάι με θέα τη θάλασσα, αφού δεν ένοιωθαν πια πόνο για τους νεκρούς ενός ξεχασμένου ήδη, ενός παλιού πολέμου, δεν οργιζόντουσαν όπως παλιά και στη θέα αυτών που τους είχαν σκοτώσει. Τους έφτανε που οι φυγόδικοι είχαν υποφέρει και οι ίδιοι για όσα είχαν κάνει.

Το τρένο για το Μοναστήρι θα έφευγε σε πενήντα λεπτά. Ο δεκανέας άφησε τους κατάδικους και τους χωροφύλακες μπροστά από τη Διοίκηση Στρατιωτικής Αστυνομίας του Σταθμού και πήγε να διεκπεραιώσει τις διαδικασίες του ταξιδιού.

Ο σταθμός ήταν πιο δροσερός από τους δρόμους. Οι πάγκοι ήταν ήδη γεμάτοι στην αίθουσα αναμονής. Μπροστά απ' τις θυρίδες των εισιτηρίων τριγυρούσαν ταξιδιώτες που είχαν

φτάσει από νωρίς και διάφοροι ακαμάτηδες. Όσοι έψαχναν να βρουν κάτι να περάσουν την ώρα τους μέχρι να 'ρθει το τρένο, χάζευαν τον καπτάν Αρίφ και το γιο του κι έκαναν, όπως πριν από λίγο οι άλλοι περίεργοι στην παραλία, τη μια μετά την άλλη τις ίδιες ακριβώς ερωτήσεις στους χωροφύλακες: «Ποιοι είναι;» «Τί έκαναν;» «Πού τους πάτε;»

Αν κατάφερναν οι χωροφύλακες να παραβλέψουν τις δυό πρώτες ερωτήσεις με ένα «δεν τους γνωρίζουμε», «δεν ξέρουμε», στην τρίτη τους ήταν πιο εύκολο να απαντήσουν:

«Στα Καϋλάρια...»

«Στα Καϋλάρια;...»

«Στα Καϋλάρια, κι από κει στη Τζουμά...»

«Έχετε δρόμο μπροστά σας...»

«Θα κατεβείτε απ' το τρένο στο Εκσίσου!»

«Κι από κει δεν έχει άλλο τρένο!»

«Με τι θα πάτε;»

Οι χωροφύλακες σκύβοντας το κεφάλι μουρμούριζαν:

«Θα δούμε...»

«Πρέπει να πάρετε αραμπά...»

Οι χωροφύλακες έριχναν πλάγιες ματιές στον καπτάν Αρίφ και στο γιο του να δουν τι θα πουν. Ο καπετάνιος κι ο γιος του σιωπούσαν. «Μάλλον θα πάρουν!...»

«Όχι μάλλον, αναγκαστικά!»

«Με τέτοια ζέστη δεν μπορείς να κάνεις αλλοιώς αυτό το δρόμο. Θέλει έξι ώρες με τα πόδια!...»

Τους ερχόταν από μέσα τους να συμβουλευθούν τον καπτάν Αρίφ και το γιο του να πάρουν αραμπά. Ο καπετάνιος συμπεριφερόταν σαν να μη μιλούσε ρωμείκα, σαν να μην καταλάβαινε αυτά που έλεγαν. Ο γιος του έκανε ό,τι έκανε κι ο πατέρας του.

Δεν πέρασε πολλή ώρα κι οι διαδόσεις της παραλίας έφθασαν μέχρι το σταθμό. Οι περισσότεροι από τους ταξιδιώτες ήταν άντρες και γυναίκες, χωρικοί από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία που είχαν χάσει στους πρόσφατους πολέμους τους γιους τους ή τους άντρες τους. Με ταγάρια στους ώμους και καλάθια στα χέρια περίμεναν το τρένο.

Έμαθαν ό,τι ήταν να μάθουν, κι όμως δεν αντιμετώπιζαν εχθρικά τον πατέρα και το γιο. Ήξεραν ότι είχαν πληρώσει για τους σκοτωμένους στον πόλεμο με το θάνατο των συγγενών τους. Άλλωστε όσοι συνέχιζαν τους παλιούς αυτούς λογαρια-

σμούς δεν είχαν νοιώσει ποτέ τι θα πει να χάνεις δικό σου. Δυό αλήτες που τριγυρούσαν εκεί γύρω βρήκαν ευκαιρία να κάνουν τους καλούς στους χωροφύλακες και πήγαν να τους χυμήξουν φωνάζοντας «Άτιμοι! Πνίξιμο θέλετε...» Δυό άντρες από τη στρατιωτική αστυνομία τους απομάκρυναν. Οι χωροφύλακες δεν έδωσαν καμία σημασία σ' αυτές τις αντιδράσεις. Από τον τρόπο που στέκονταν καταλάβαινες πως το μόνο που σκεφτόντουσαν ήταν πώς θά 'καναν με τέτοια ζέστη όλο αυτό το δρόμο.

Το τρένο μπήκε μισή ώρα πριν ξεκινήσει στην αποβάθρα. Ο δεκανέας έφερε τα εισιτήρια και τα άλλα έγγραφα, τα έδωσε στον πιο ψηλό από τους δυο χωροφύλακες που θα τους πήγαιναν στην Τζουμά και έφυγε από το σταθμό.

Οι ταξιδιώτες άρχισαν να ανεβαίνουν στο τρένο με τα καλάθια τους γεμάτα τρόφιμα. Ο ψηλός χωροφύλακας ρώτησε τον καπετάνιο τι θα έτρωγαν στο δρόμο. Είχαν βγει το πρωί από τη φυλακή χωρίς να βάλουν μπουκιά στο στόμα τους. Δεν είχαν πεινάσει τόσο όσο διψάσει. Ο δεκανέας δεν τους είχε επιτρέψει να πάρουν μαζί τους μπουκάλια με νερό. Είχε ένα σωρό πλανώδιους μικροπωλητές μέσα κι έξω απ' το σταθμό. Τριγυρούσαν ανάμεσα στους ταξιδιώτες πουλώντας τυρόπιτες, κρεατόπιτες, μπουγάτσες, σιμίτια, σερμπέτια και ξηρούς καρπούς. Λίγο πιο πέρα είχε ένα μπουφέ για καφέ και τσάι. Ο καπετάνιος κι ο γιος του δεν ξεκολλούσαν τα μάτια τους απ' τους σερμπετζήδες που περνούσαν από μπροστά τους, από το μπουφετζή και τους παραγιάδες του που έτρεχαν δεξιά κι αριστερά με τσάγια, καφέδες και λεμονάδες, φοβόντουσαν όμως πως δε θα τους επιτρέψουν να πάρουν και δεν τολμούσαν να πουν τίποτα στους χωροφύλακες. Θάρρεψε ο καπετάνιος σαν τον ρώτησε ο χωροφύλακας τι θα φάνε. Μπροστά του περνούσε ο παραγιάς του μπουφετζή:

«Αν επιτρέπετε, να πιούμε πρώτα ένα τσάι όλοι μαζί».

Οι δυό χωροφύλακες κοιτάχτηκαν μεταξύ τους, θυμήθηκαν τον αραμπά που έπρεπε να πάρουν στο Εκσίσου και δε χάλασαν το χατήρι του καπετάνιου. Είπαν στον παραγιά να φέρουν από ένα τσάι στον καπετάνιο και στο γιο του. Οι ίδιοι δεν τόλμησαν να πιουν μπροστά σε όλους το τσάι που τους κέρασαν.

Ο καπετάνιος έβγαλε πριν έρθουν το τσάγια μέσα από το ζωνάρι του το πουγγί με το λεφτά του. Έδωσε μισή δραχμή στον ψηλό χωροφύλακα. Του ζήτησε να πάρει ψωμί, τυρί και σταφύλια για το δρόμο. Έπειτα στίλωσε το βλέμμα του στον μπουφέ.

Είδε το Ρωμιόμπουφειτζή με τα μαύρα μακριά μουστάκια, το πεσκίρι που σκούπιζε τα ποτήρια ριγμένο στον ώμο, το λευκό πουκάμισο, το κόκκινο ζωνάρι και το μεγάλο ρολόι με την αλυσίδα να κρέμεται στη δεξιά μεριά του γαλάζιου ανοικτού του γιλέκου, να τους κοιτάζει καθώς γέμιζε τα ποτήρια με τσάι.

Ήπιαν το τσάι τους. Ο καπετάνιος έβγαλε ακόμα μια φορά το πουγγί με τα λεφτά του Θέλησε να πληρώσει τα τσάγια στον παραγιό. Ο παραγιός του πήρε από το χέρι τα ποτήρια λέγοντας καθώς έφευγε: «Δε θέλει» λεφτά». Έγγνεψε με το κεφάλι στο αφεντικό του. Ο καπετάνιος έφερε το αριστερό του χέρι στο στήθος κι ευχαρίστησε τον μπουφειτζή. Ο άντρας ήταν τη στιγμή εκείνη σκυμμένος στη λεκάνη κι έπλενε ποτήρια, φαινόταν απορροφημένος από τη δουλειά του. Δεν άφησε ωστόσο τον καπετάνιο χωρίς απάντηση, του έκανε ένα ελαφρύ νεύμα με το κεφάλι «Δεν κάνει τίποτα!» Σίγουρα είχε ακούσει από τους πελάτες την ιστορία τους, ήξερε πως πάνε πατέρας και γιος για εκτέλεση...

Σε δέκα λεφτά θα έφευγε το τρένο τους. Οι χειροπέδες στους καρπούς τους δεν ενοχλούσαν τα βήματά τους και την κίνηση των χεριών τους όταν προσάρμοζαν περπατώντας το βήμα τους. Όταν πάλι καθόντουσαν άν αυτός που ήθελε να χρησιμοποιήσει το αλυσσοδεμένο χέρι έκανε, προηγουμένως ένα ελαφρύ νεύμα στον άλλο, το σίδερο δεν του χτυπούσε τους καρπούς. Μπροστά στο σκαλοπάτι του βαγονιού ο καπετάνιος, κρατώντας όσο πιο ψηλά μπορούσε να σηκώσει στον αέρα το αλυσσοδεμένο του χέρι, άφησε το γιο του να περάσει πρώτος. Κρεμάστηκε πίσω του με το αριστερό του χέρι στην πόρτα και ανέβηκε στο τρένο.

Του έκανε εντύπωση που μπορούσε να χρησιμοποιεί καλύτερα απ'ότι νόμιζε το αριστερό του χέρι. Έκατσαν στην τρίτη θέση, σε ένα κουπέ με ξύλινους πάγκους με τους δυο χωροφύλακες καθισμένους απέναντι τους δεξιά κι αριστερά στο παράθυρο. Μπαίνοντας στο κουπέ βρήκαν καθισμένο πλάι στην πόρτα έναν Εβραίο έμπορο. Έτρωγε ένα γιαρμά με ένα μαχαίρι στο χέρι. Τους αντιμετώπισε ψυχρά. Τράβηξε λίγο πίσω τα πόδια του να περάσουν. Τελείωσε βιαστικά το γιαρμά του. Είχε φοβηθεί τους οπλισμένους, γενναιοφόρους και αλυσσοδεμένους συνταξιδιώτες του. Σηκώθηκε, πήρε το σακιδίό του από το διχτυωτό ράφι πάνω απ' το κεφάλι του και το καλάθι με τα φρούτα που είχε ανάμεσα στα πόδια του. Πέρασε από το δεξιό στο αριστερό του χέρι το γιαρμά που ετοιμαζόταν να φάει και το σουγιά και πήγε στο διπλανό κουπέ.

Οι χωροφύλακες γέλασαν από πίσω του.

Ο καπετάνιος έβγαλε από το ζωνάρι την ταμπακιέρα του κι έστριψε με τα δάχτυλα του αλυσσοδεμένου του χεριού ένα τσιγάρο. Έτεινε την ταμπακιέρα στους χωροφύλακες. Δεν πήραν, κανείς απ' τους δυό τους δεν είχε αρχίσει ακόμα το τσιγάρο.

Πρώτη φορά ενδιαφέρθηκε γι' αυτούς ο καπετάνιος. Ήταν συνομιληκοί του γιου του. Κάνα δυό χρόνια ίσως πιο μικροί απ' αυτόν. Ήταν κι οι δυό τους γεροδεμένα παιδιά. «Στο μπόι μας τους διάλεξαν» είχε σκεφτεί. Φαίνοντουσαν χωριατόπουλα. Ήταν ντροπαλοί. Απέφευγαν να τον κοιτάξουν στα μάτια. Ήταν κι οι δυό τους μελαχρinoί. Ο ένας είχε πράσινα μάτια, κάπως μικρό μέτωπο και σχεδόν ίσια κυμματιστά μαλλιά. Ο άλλος είχε φαρδύ μέτωπο και σγουρά, πυκνά μαλλιά. Ήταν λίγο πιο ψηλός απ' τον πρώτο. Αυτός πήγε να τους αγοράσει τρόφιμα. Αυτός κρατούσε τα εισιτήρια και τα έγγραφα με την απόφαση του στρατοδικείου.

Πλησίαζε η ώρα που θα ξεκινούσε το τρένο όταν φάνηκε μια γριά, ελαφρά καμπουριασμένη γυναίκα στην πόρτα του κουπέ. Ρώτησε αν έχει θέση. Ο πρασινομάτης χωροφύλακας της είπε πως έχει. Η γυναίκα με χέρια που έτρεμαν ελαφρά, μπήκε μέσα με ένα καλάθι στο χέρι, πιάνοντας δεξιά κι αριστερά. Κοίταξε γύρω πού να βάλει το καλάθι της. Πήγε στην αρχή να το σπκώσει να το βάλει στο διχτυωτό ράφι. Άλλαξε γνώμη. Έκανε μια στροφή στο μέρος που στεκόταν. Πήρε το καλάθι ανάμεσα στα πόδια της κι έκατσε. Καθώς ευχόταν στους συνταξιδιώτες της καλό ταξίδι είδε τις χειροπέδες στα χέρια του καπετάνιου και του γιου του. Έκανε το σταυρό της. Ψιθύρισε μια προσευχή.

Μετά τη γυναίκα μπήκε στο κουπέ ένα παλικάρι δεκαεφτά χρονών. Δε ζήτησε άδεια. Μόλις μπήκε άφησε την τσάντα του πλάι στην πόρτα σε μια άδεια θέση απέναντι από τη γριά γυναίκα. Πλησίασε στο παράθυρο ανάμεσα στα πόδια των χωροφυλάκων, του καπτάν Αρίφ και του γιου του. Έσκυψε προς τα έξω. Είδε αμέσως στην αποβάθρα τη μητέρα, τον πατέρα και την αδελφή του που τον έψαχναν. Τους φώναξε κουνώντας το χέρι. Εκείνοι ήρθαν τρέχοντας κάτω απ' το παράθυρο. Ήταν χαρούμενοι. Πήγαινε στο θείο του στα Γιαννισά. Μέχρι να ξεκινήσει το τρένο είπε ένα σωρό πράγματα στους από κάτω. Όταν πια ξεκίνησε, κρεμάσθηκε έξω κουνώντας το χέρι. Σαν είδε, φεύγοντας απ' το παράθυρο, τις χειροπέδες στα χέρια του καπτάν Αρίφ και του

γιου του, τά 'χασε για μια στιγμή, κί έπειτα τους χαιρέτησε. Μέχρι να κάτσει στη θέση του είχε ξαναβρει την πρότερη χαρά του. Ήταν τόσο αισιόδοξο παιδί που δεν του περνούσε καν απ' το μυαλό πως πήγαιναν τους συνταξιδιώτες του για απαγχονισμό.

Το τρένο ξεκίνησε στις 7.30. Βγαίνοντας από το σταθμό πέρασε μέσα από τους ψηλούς πέτρινους τοίχους των αποθηκών. Πάνω από τους τοίχους πρόβαλαν οι μαρκίζες των αποθηκών του λιμανιού και τα κατάρτια των βαποριών στο λιμάνι. Ο καπετάνιος καθόταν με την πλάτη γυρισμένη στο Λευκό Πύργο. Είχε αρχίσει να συλλογίζεται περίεργα πράγματα, να κάνει περίεργους υπολογισμούς. Τόσος δρόμος μας μένει από εδώ ως τη Τζουμά για να πεθάνουμε. Στη Τζουμά θα φτάσουμε πια το βράδυ σαν σκοτεινιάσει. Δε θα μας κρεμάσουν αμέσως αύριο. Θα πάνε τα έγγραφα στο διοικητή, στον εισαγγελέα. Αφού οι εκτελέσεις γίνονται πρωί πριν ξημερώσει... Μέχρι να στήσουν την αγχόνη, να παν τα χαρτιά σε όσους πρέπει να τα πάνε, το νωρίτερο το επόμενο πρωί... Έχουμε δηλαδή ακόμα δυό μέρες ζωής... Δυό νύχτες και μια ολόκληρη μέρα θα μείνουμε στη φυλακή της Τζουμά. Ε, ο Θεός είναι μεγάλος... Πήρε βαθύ αναστεναγμό, είχε πει χωρίς να το καταλάβει δυνατά τα τελευταία λόγια... Βλέποντας τους χωροφύλακες να τον κοιτούν βυθίστηκε χωρίς να πει τίποτα στη θεά έξω από το παράθυρο.

Η γριά γυναίκα κατέβηκε πριν φθάσουν στο Καραφεριέ. Ο νεαρός δεν καθόταν και πολύ στη θέση του. Τριγυρνούσε στο τρένο, στεκόταν μπροστά από το παράθυρο του διαδρόμου.

Το Καραφεριέ φάνηκε ψηλά, από τη μεριά του παράθυρου, στο στενό πέρασμα στις πλαγιές των διχαλωτών μωβ βουνών. Πλησιάζοντας στα Γιανισά το τρένο μπήκε μέσα σε αμπέλια και σε κήπους με ροδακινιές. Περνούσε με θόρυβο κάθε τόσο πάνω από μικρές γέφυρες που διέσχιζαν πλούσια νερά κι ας ήταν μέσα του καλοκαιριού. Τότε πιάσαν την κουβέντα με τους χωροφύλακες. Ήταν χωριατόπαιδα κι οι δυό τους όπως το είχε φαντασθεί ο καπτάν Αρίφ. Τα χωριά τους ήταν κοντά στις δυό θάλασσες που βρέχουν την Ελλάδα. Ο σγουρομάλλης, ο πιο ψηλός απ' τους δυό λεγόταν Αντρέας. Το χωριό του ήταν ανάμεσα στα Γιάννενα και στο Ιόνιο πέλαγος. Το όνομά του πρασινομάτη ήταν Λεωνίδας. Ήταν από το Γενί-σεχίρ. Το χωριό του ήταν κοντά στο Αιγαίο Πέλαγος. Κι οι δυό τους κοίταζαν με κρυφή ζήλεια την πρασινάδα της πεδιάδας των Γιανισών,

τα τρεχούμενα νερά. Κέρδιζαν το ψωμί τους απ' τις κατσίκες και λίγο απ' τις ελιές τους. Παραπονιόντουσαν πως απ' την ξηρασία δεν μπορούσαν να καθαρίσουν τα χωράφια τους απ' τις πέτρες και τον ασβέστη.

Το τρένο πέρασε τα Γιανισά κι άρχισε ν' ανηφορίζει την πλαγιά πλησιάζοντας τα Βοδενά. Ανέβαινε αγκομαχώντας. Μεσημέριαζε. Ένας καυτός άνεμος έγλειφε στους θερισμένους αγρούς όσα στάχια είχαν απομείνει, χυμούσε απ' τα παράθυρα του τρένου στο βαγόνι. Καθώς ο σιδηρόδρομος έστριβε μια δεξιά και μια αριστερά, έπεφτε πάνω τους ο ήλιος περνώντας πότε απ' το παράθυρο του διαδρόμου, πότε απ' το παράθυρο του κουπέ.

Αφού πέρασαν τα Βοδενά οι χωροφύλακες έβγαλαν την κουραμάνα τους. Έστρωσαν ανάμεσά τους ένα μαντήλι κι άπλωσαν πάνω το φαγητό τους. Τους είχαν δώσει για μεσημεριανό από τη χωροφυλακή ελιές, τυρί ψωμί, αλάτι, πιπέρι, από ένα αγγούρι και από μια ντομάτα στον καθένα.

Πριν αρχίσουν να τρώνε είπαν στον καπτάν Αρίφ και το γιο του «Μπουγιουρούν! Κοπιάστε!», όπως ήταν το συνήθειο στα μέρη τους. Κι ο καπετάνιος σύμφωνα με το δικό τους συνήθειο, τους απάντησε: «Καλή σας όρεξη! Μπούγιουρουν!» Μετά από λίγο πατέρας και γιος άνοιξαν με τα αλυσσοδεμένα χέρια τους το μαντήλι με το ψωμί, το τυρί και τα σταφύλια τους.

Το τρένο πέρασε ένα δυο τούνελ. Άρχισε να φέρνει γύρο τη λίμνη του Οστρόβου. Από όποια μεριά κι αν γυρνούσε τώρα το τρένο ο ήλιος έπεφτε στη μέση του διαμερίσματος. Ίδρωναν συνέχεια οι χωροφύλακες, ξεκούμπωσαν τα κουμπιά των γιακάδων της στολής τους. Δεν άργησε να τελειώσει το νερό που είχαν στα παγούρια τους.

Όταν ετοιμαζόντουσαν να κατέβουν απ' το τρένο στο Εκσίσου ο ήλιος μεσουρανούσε. Είχαν μικρύνει, είχαν μαζέψει όλες οι σκιές. Οι χωροφύλακες κούμπωσαν τους γιακάδες τους. Έκαναν το γύρο του σταθμού. Στην άκρη της μικρής πλατείας πίσω απ' το σταθμό, στη σκιά μιας ακακίας με σκονισμένα φύλλα έστεκαν δύο κάρα. Οι αραμπατζήδες είχαν βάλει τα κεφάλια των αλόγων στη σκιά της ακακίας και τους είχαν περάσει το σάκο με το σανό. Σαν ήρθε το τρένο σηκώθηκαν όρθιοι και περίμεναν πλάι στους αραμπάδες τους πλάτη.

Οι χωροφύλακες περπάτησαν προς την κατεύθυνση των δύο κάρων. Σταμάτησαν. Έβγαλαν τα πηλίκια και σκούπισαν

με το χέρι τα ιδρωμένα τους μαλλιά. Περίμεναν να δουν τί θα πει ο καπτάν Αρίφ. Ο καπετάνιος σιωπούσε.

«Άντε καπετάνιε» είπε ο Αντρέας, συννενοήσου με τον αραμπατζή.

Ο καπετάνιος έριξε απαλά προς τα πίσω το κεφάλι:

«Δε χρειάζεται...»

«Θα μας βάλεις να περπατήσουμε με τέτοια ζέστη;»

«Δεν έχω λεφτά...»

Δεν κατέβηκαν πολλοί απ' το τρένο. Ο αραμπατζής γύριζε στα Καυλάρια. Ρώτησε:

«Πόσα δίνεις;»

«Τίποτα!»

«Αλήθεια δεν έχεις καθόλου λεφτά βρε καπετάνιε;» είπε ο Αντρέας.

«Ούτε λεφτά έχω, ούτε πρόθεση έχω...»

Ο καπετάνιος ήταν αποφασισμένος.

«Βρε παλικάρι μου, εμάς μας περιμένει ο θάνατος! Όσο πιο αργά πάμε τόσο καλύτερα. Αυτός είναι ο τελευταίος μας περίπατος».

Οι χωροφύλακες έπλυναν στη βρύση πίσω απ' το σταθμό τα χέρια και το πρόσωπο. Έβαλαν τα κεφάλια κάτω απ' τη βρύση κι έβρεξαν τα μαλλιά τους. Γέμισαν τα παγούρια τους. Άφησαν τον καπτάν Αρίφ και το γιο του στην άκρη της πλατείας.

«Έχουν λεφτά οι κερατάδες» είπε ο Αντρέας.

«Έχουν αλλά... « μουρμούρισε χωρίς να ελπίζει ο Λεωνίδας..

«Αφού θα μας βάλουν με τέτοια ζέστη να περπατήσουμε, κι εγώ δε θα τους αφήσω να πλησιάσουν τη βρύση. Δεν πα να τσιγαρισθούν οι άτιμοι...»

Ο Λεωνίδας τίναξε τους ώμους του... Δεν έδινε ούτε δίκιο, ούτε άδικο στο φίλο του. Οι χωροφύλακες ξεκούμπωσαν πάλι το γιακά τους. Περπατούσαν με τα τουφέκια στον ώμο τέσσερα βήματα πίσω απ' τον καπτάν Αρίφ και το γιο του. Οι μπλιές, οι αχλαδιές και οι δαμασκηνιές στην άκρη του δρόμου δεν έριχναν πια τη σκιά τους στο δρόμο, την κρατούσαν στις ρίζες τους. Κατάξερη η πεδιάδα. Στα χωράφια δεξιά κι αριστερά του δρόμου φαινότουσαν στοιβαμένες οι θυμωνιές. Δεν άκουγες τίποτα άλλο πέρα απ' τα τζιτζίκια.

Περπάτησαν κάπου σαράντα λεπτά αφήνοντας πίσω τους δέντρα και φυτά μες στο λεπτό σύννεφο σκόνης που σήκωναν

τα πόδια τους. Αριστερά φάνηκε ανάμεσα στις λεύκες το Τσοτύλι. Τα ήξερε ένα ένα πολύ καλά αυτά τα μέρη ο καπτάν Αρίφ, τα δέντρα τους, τις συστάδες των θάμνων, τα χαντάκια ανάμεσα στα χωράφια τους. Κάπου τριακόσια βήματα πιο πέρα, στα δεξιά του δρόμου πάνω σε ένα μικρό ύψωμα είχε μια βρύση. Φαινόταν ήδη η μικρή αλάνα και η σκιά απ' τα καβάκια μπροστά απ' τη βρύση, είχε αρχίσει να ακούγεται το απαλό κελάρυσμα του νερού. Ήταν πολύ αλμυρές οι ελιές που είχαν φάει οι χωροφύλακες. Τους έπιανε και τους δυο κάθε τόσο δίψα. Έπιναν νερό, ίδρωναν, κι όσο ίδρωναν τόσο διψούσαν. Από δυό φορές είχε πιάσει ο καθένας τούτο παγούρι μέχρι να φτάσουν στη βρύση. Το μισό όμως απ' το νερό το έφτυσαν στο χωματόδρομο μόλις το έβαλαν στο στόμα. Είχε ζεσταθεί τόσο από τον ήλιο που έκανε για τσάι...

Το κελάρυμα της βρύσης ερχόταν τώρα όλο και πιο κοντά. Οι χωροφύλακες έψαχναν να καταλάβουν από ποιο μέρος έρχεται. Ο καπτάν Αρίφ στράφηκε προς τους χωροφύλακες, τους έδειξε με το κεφάλι τα καβάκια:

«Η βρύση του Εκσίσου» είπε. «Καλύτερα απ' αυτό δεν υπάρχει. Είναι κρύο σαν πάγος, πέτρες να φας τις χωνεύεις...»

Οι μπέηδες από τα κοντινά τσιφλίκια έστελναν με κανάτες τους άντρες τους να πάρουν νερό από τούτη τη βρύση.

Ο Αντρέας με το δεξί του μπράτσο στον αέρα κούνησε κάνα δυό φορές το χέρι του.

«Αφού είναι έτσι, εμπρός για τη βρύση...»

Ο αμαξωτός δρόμος που πήγαινε προς τα Καυλάρια έστριβε μπροστά τους προς τη μεριά του ήλιου. Κατηφόρισαν δεξιά από τον αμαξωτό, το χωματόδρομο με τις λυγαριές στα δεξιά κι αριστερά που οδηγούσε στο ύψωμα όπου βρισκόταν η βρύση. Ο χωματόδρομος χαμήλωνε στην αρχή καθώς τον έκοβε ένα μικρό ρυάκι. Πέρασαν τα κοκλάδια του ρυακιού κάτω από μια ολάνθιστη ροζ πικροδάφνη. Από την άλλη άκρη του ρυακιού άρχιζε το ύψωμα ανάμεσα σε λυγαριές και βατομουριές. Καθώς πλησίαζαν τα καβάκια, βγήκε μέσα από τις λυγαριές, στα δεξιά του δρόμου ένα φίδι μακρύ ίσαμε ένα πήχυ. Πέρασε γρήγορα από μπροστά τους και γλύστρησε στην άλλη μεριά του δρόμου.

Στο ύψωμα, στάθηκαν κάτω απ' τις ιπιές που έριχναν τη σκιά τους στη βρύση. Οι χωροφύλακες πήραν στα χέρια τα τουφέκια. Πλησίασαν τη βρύση. Έπιναν νερό μια ο ένας μια ο

άλλος, έπλυναν τα πρόσωπα και τα χέρια τους προσέχοντας συγχρόνως τον καπτάν Αρίφ και το γιο του.

Ήταν πραγματικά κρύο, ελαφρόπιτο το νερό. Δροσέρεψε ο Αντρέας, τράβηξε ένα δυο βαθείς αναστεναγμούς «Αχ!». Όπως οι περισσότεροι Έλληνες θύμωνε γρήγορα, αλλά του περνούσε και γρήγορα.

«Άντε» είπε στον καπετάνιο, «πλησιάστε και σεις...»

Αποτραβήχτηκε με το φίλο του από τη βρύση. Σταμάτησε στη σκιά της πρώτης ιτιάς. Κοίταξε προς τη μεριά του ήλιου. Κούνησε το κεφάλι του:

«Έχομε ακόμα εφτά με οκτώ ώρες μέχρι να βραδιάσει...»

Ο Λεωνίδας τίναξε τους ώμους του. Δεν είχε πει τίποτα καινούργιο...

«Δεν ξεκουραζόμαστε λέω 'γω καμιά ώρα;»

Ο Λεωνίδας τίναξε και πάλι τους ώμους του. Σωστό αυτό «Να σταματήσει πρώτα η μεσημεριάτικη ζέστη και ξεκινάμε».

Ο Λεωνίδας έκατσε πριν απ' αυτόν στη σκιά της ιτιάς.

Ο καπετάνιος πλησίασε τα χείλη του στη βρύση κι ήπια νερό, κι έπειτα όρθωσε το κορμί του και σκούπισε με το πίσω μέρος του αριστερού του χεριού τα γένια και τα μουστάκια του. Έφυγε απ' τη βρύση.

«Αράζουμε εδώ» είπε ο Αντρέας.

Έδειξε οκτώ βήματα πιο πέρα τη δεύτερη ιτιά στην άκρη του δρόμου λέγοντας:

«Εσείς στη σκιά της...»

Ο ίδιος έκατσε πλάι στο Λεωνίδα. Έβγαλαν τα πηλίκια τους. Ξεκούμπωσαν τα σακάκια τους. Άφησαν στο χώμα τα τουφέκια και ξάπλωσαν πλάι τους με το κεφάλι ακουμπισμένο στους καρπούς των χεριών τους...

Η ανιαρή χορωδία των τζιτζικιών έσμιγε τώρα με το μονότονο κελάρυσμα της βρύσης. Τα κλωνάρια της ιτιάς αργοσάλευαν καθώς φυσούσε ζεστός ο αγέρας από την πεδιάδα πάνω απ' τα κεφάλια τους. Η ζέστη σου αφαιρούσε κάθε διάθεση για κουβέντα. Κάτω απ' την άλλη ιτιά ήταν καθισμένοι σταυροπόδι ο καπτάν Αρίφ κι ο γιος του. Ο καπετάνιος έστριψε ένα τσιγάρο. Το κάπνισε ίσαμε τη μέση. Ξάπλωσε ανάσκελα. Τέλειωσε το τσιγάρο ξαπλωμένος ανάσκελα. Το έσβησε πιέζοντάς το με το δάχτυλο στο χώμα. Χασμουρήθηκε κάνα δυό φορές. Έκλεισε τα μάτια του. Σε λίγο η αναπνοή του είχε αλλάξει. Το στήθος του

άρχιζε να ανεβοκατεβαίνει γρήγορα, να ταραίζεται από ροχαλητά. Είχε αποκοιμηθεί. Δεν άργησε να αποκοιμηθεί και ο γιος του.

Με το σάλεμα των φύλλων από τις ιτιές, το μονότονο κελάρυσμα της βρύσης, τον αποχαυνωτικό θόρυβο των τζιτζικιών και τη ζέστη, βάρυναν και τα δικά τους ματόκλαδα, και αφέρεθηκαν ανάσκελα στον ύπνο ο Αντρέας κι ο Λεωνίδας.

Αποκοιμήθηκαν αμέσως.

Βέβαια ο καπετάνιος, που τόσες μέρες τώρα δεν είχε καταφέρει να κλείσει ούτε μια ώρα το μάτι του στη φυλακή, δεν γινόταν να μείνει κοιμισμένος τώρα που λογάριζε πως δεν τού 'μεναν καλά καλά ούτε σαράντα ώρες να ζήσει. Το θέμα ήταν να διώξει μέσα σε τριανταπέντε λεπτά την κούρασή του. Καθισμένος σταυροπόδι κοίταζε καπνίζοντας το τσιγάρο του πριν λίγο το Τσοτύλι. Ο πεταλωτής του χωριού ήταν καλός του φίλος. Αν μπορούσαν να σηκωθούν στα γρήγορα τώρα μπροστά από τους χωροφύλακες και να καθούν πίσω απ' τα χαντάκια και τις θυμωνιές... Τη νύχτα θα έσπαγε ο πεταλωτής τις χειροπέδες που είχαν στα χέρια τους. Είναι όμως πολύ πιο δύσκολο να το σκάσουν δύο δεμένοι μεταξύ τους με χειροπέδες απ' ό,τι ένας μόνος του. Αν έκανε ο ένας λίγο πιο μεγάλο ή πιο μικρό βήμα απ' τον άλλο, αν παραπατούσε, πολύ δύσκολα μετά μπορούσαν να σηκωθούν και να ξαναβρουν την ισορροπία τους... Τότε... Άρχισε να ρίχνει πλάγιες ματιές στους χωροφύλακες. Τους είδε μισοναρκωμένους. Να τους έπαιρνε ο ύπνος... Αφέθηκε ανάσκαλα... Φαινόταν να κοιμάται...

Μετά από λίγο, σταμάτησε να αναπνέει βαριά, έσπασε το αυτί και περίμενε. Άκουσε τους χωροφύλακες να ξαπλώνουν ανάσκελα στο χώμα. Ο γιος του δεν άντεξε, αποκοιμήθηκε πλάι του. Δεν άργησε να νοιώσει τους χωροφύλακες να σαλεύουν πάνω στον ύπνο. Αν ξυπνούσε το γιο του κι έφευγαν σιγά σιγά... Κάθε στιγμή μπορούσαν να ξυπνήσουν ξοπίσω τους οι χωροφύλακες. Σκέφθηκε ακόμα λίγο. Δεξιά κι αριστερά είχε πέτρες μεγάλες ίσαμε μια γροθιά. Αν ξυπνούσε το γιο του, και κατέβαζαν με το ελεύθερο χέρι του ο καθένας από μια πέτρα στα κεφάλια των χωροφυλάκων; Όχι, ήταν από το πρωί μαζί. Εκείνοι δεν τους είχαν αγγίξει ούτε με την άκρη του κοντακιού. Έτσι, χωρίς να τους έχουν κάνει κακό;

Ξύπνησε με μια απαλή κίνηση του καρπού του το γιο του. Του έκανε νόημα να μην πει λέξη, να γλιστρήσει σιγά σιγά μαζί του προς τους χωροφύλακες.

Γλυστρώντας από το μέρος όπου ήταν ξαπλωμένοι ανάσκελα πατέρας και γιος άρχισαν να πλησιάζουν τους χωροφύλακες. Γλυστρούσαν ένα βήμα, περίμεναν λίγο κι έπειτα σερνόntonουσαν ακόμα ένα βήμα. Οι χωροφύλακες ήταν βυθισμένοι στον υγιή, ξέγνοιαστο ύπνο της νιότης. Τα κεφάλια τους έπεφταν μια δεξιά και μια αριστερά, τα μπράτσα και τα χέρια τους ανοίγονταν και απλώνονταν χαλαρωμένα. Το τουφέκι του Λεωνίδα ήταν ανάμεσα στους δυο, ενώ του Αντρέα ήταν από τη μεριά της βρύσης. Όταν πλησίασαν τις άκρες των ποδιών τους, ο καπετάνιος σήκωσε το σώμα ακουμπώντας στους καρπούς τους. Έκανε νεύμα με το κεφάλι στο γιο του. Γλύστησαν ακόμα λίγο προς τη βρύση. Ο καπετάνιος άπλωσε ξαφνικά το αριστερό του χέρι. Έπιασε το μάουζερ του Αντρέα. Άρπαξε τη λαβή του. Με το μεγάλο του δάχτυλο γύρισε την ασφάλεια και με το δείκτη στη σκανδάλη κράτησε το όπλο προς το γιο του. Του έκανε νεύμα να ανοίξει και να κλείσει το μηχανισμό.

Ο Ισμαήλ άνοιξε κι έκλεισε το μηχανισμό με το ελεύθερο χέρι του. Έβαλε το φισέκι στην κάννη. Ο θόρυβος του μηχανισμού ξύπνησε το Λεωνίδα. Τα πράσινα μάτια του άνοιξαν σαστισμένα, κοίταξε πρώτα προς την ιτιά στα αριστερά του. Ο καπετάνιος και ο γιος του δεν ήταν στη θέση τους. Σαν έστριψε δεξιά το κεφάλι, είδε το πελώριο γενναιοφόρο κεφάλι του καπτάν Αρίφ να στέκεται από πάνω του. Ο καπετάνιος είχε πλησιάσει την κάννη του μάουζερ σαν τουφέκι στο σπήθος του και του μουρμούριζε μέσα απ' τα χείλια του να μη βγάλει κιχ. Καθώς έριχνε πίσω, έτσι όπως ήταν ξαπλωμένος, τα χέρια του και παραδινόταν, ο Ισμαήλ έσκυβε και έπαιρνε από κοντά του το μάουζερ.

Πατέρας και γιος με τα μάουζερ στα χέρια έκαναν τρία βήματα πιο πίσω. Ο καπετάνιος έπιασε με το αλυσσοδεμένο του χέρι το τουφέκι που είχε ο γιος του στο χέρι. Με την ανάποδη του μεγάλου του δακτύλου γύρισε την ασφάλεια. Το έδωσε στο γιο του. Ο Ισμαήλ ανοιγόκλεισε το μηχανισμό κι έβαλε και σ' αυτό το φισέκι. Πήρε από τον πατέρα του το τουφέκι με το ελεύθερο δεξί του χέρι.

Ο Αντρέας κοιμόταν ακόμα.

Τότε ο καπετάνιος είπε στο Λεωνίδα:

«Ξύπνησε τον!»

Ο Λεωνίδας τον κούνησε στον ώμο. Ο Αντρέας αναπήδησε, ξύπνησε και σηκώθηκε στους καρπούς του. Πριν καλά καλά

ανοίξει τα μάτια του αναζήτησε το όπλο του. Είδε απέναντι του το χέρι του καπετάνιου. Έβγαλε μια βρισιά απ' το στόμα του:

«Γαμώ τη μάνα του...»

Γρήγορα βρήκε την αυτοκυριαρχία του. Έκοψε στη μέση τη βρισιά. Θυμήθηκε πως είχε απέναντι του ένα κομιτατζή, ένα φονιά που είχε σκοτώσει δυο στρατιώτες:

«Δεν έχεις Θεό εσύ. βρε καπετάνιε; Τι κακό σου κάναμε εμείς;»

«Μην κάνεις θόρυβο» του είπε εκείνος. «Δεν έχω πρόθεση να σας σκοτώσω...»

Κούνησε τις χειροπέδες στον καρπό του:

«Ποιος από τους δυό σας έχει το κλειδί τους;» Οι δυό κωροφύλακες κοιτάχτηκαν μεταξύ τους. «Εγώ» είπε ο Αντρέας.

«Τότε, άνοιξέ τις!»

Έστρεψε το τουφέκι προς το Λεωνίδα.

«Εσύ μείνε στη θέση σου...»

Ο Αντρέας ήρθε, άνοιξε την κλειδαριά, έβγαλε τις χειροπέδες από τους καρπούς του καπτάν Αρίφ και του γιου του.

Ο καπετάνιος απομάκρυνε σπρώχνοντας λίγο προς τα πίσω με το πίσω μέρος του χεριού του που είχε μείνει ελεύθερο τον Αντρέα.

«Για κάνε λίγο πιο πέρα...»

Πέρασε το τουφέκι από το αριστερό στο δεξί του χέρι.

Ο Αντρέας κλώμιασε, του μπήκαν υποψίες:

«Αλλοιώς;»

Ο καπετάνιος όμως κρατούσε την κάννη του τουφεκιού στραμμένη προς το χώμα.

«Αλλοιώς τί;»

«Νόμιζα πως θα μας σκοτώσεις...»

Ο καπετάνιος αναστέναξε:

«Γιατί να σας σκοτώσω γιέ μου; Με σας δεν έχω πάρε δώσε. Για μας ήταν πάντα υπόθεση ζωής και θανάτου. Μου είχαν τότε σκοτώσει τη γυναίκα, την κόρη, τα πουλάρια μου. Είχαν σκοτώσει το γείτονά μου. Θα μας σκότωναν και μας. Για μας ήταν υπόθεση ζωής και θανάτου, και τότε, και τώρα. Χαλάλι σας. Ας χωρίσομε χωρίς να έχει κάνει κανείς να σταξει αίμα ή μύτη του άλλου...»

Ο Λεωνίδας τίναξε τους ωμούς του. Η στάση του έδειχνε πως έδινε δίκιο στον καπετάνιο...

«Ναι, αλλά...» μουρμούρισε ο Αντρέας.

«Τί;»

«Θα μας τιμωρήσουν εμάς...»

«Πάντως δε θα σας κρεμάσουν» είπε ο καπετάνιος.

Τους έδειξε χαμηλά τη λίμνη Νόσελ. Στην απέναντι όχθη της είχε μια μεγάλη καρυδιά. Στο ύψος της καρυδιάς η όχθη της λίμνης είχε βούρλα. Τους είπε πως για να μη γίνει πιο βαρειά η ποινή τους θα αφήσει τα όπλα μέσα σ' εκείνα τα βούρλα. Τους ζήτησε να μη σαλέψουν απ' τη θέση τους μέχρι εκείνοι να περάσουν στην αντίπερα όχθη της λίμνης.

Πατέρας και γιος ήπιαν ακόμα λίγο νερό από τη βρύση και ξεκίνησαν. Άφησαν αυτή τη φορά τον αμαξωτό στα αριστερά και πήραν ένα μονοπάτι ανάμεσα στα χωράφια προς τη λίμνη. Αφού κάναν καμιά τριακοσαριά βήματα κοίταξαν προς τα πίσω. Οι χωροφύλακες στέκονταν στην άκρη της βρύσης και τους παρακολουθούσαν να απομακρύνονται. Ο καπετάνιος σήκωσε το χέρι του και τους έκανε άλλη μια φορά σημάδι προς τη λίμνη, κι έπειτα συνέχισε να περπατά λέγοντας: «Ο Θεός είναι μεγάλος». Αυτή τη φορά είχε καταφύγει στο Θεό όχι μόνο για τους εαυτούς τους αλλά και για τον Αντρέα και το Λεωνίδα...

Όλα ήταν πιο εύκολα για τον καπετάνιο και το γιο του σαν έφτασαν στην όχθη της λίμνης Νόσελ. Τεσσεράμισι χρόνια δεν τους είχαν πιάσει σ' αυτά τα μέρη. Αφού άφησαν τα τουφέκια στο μέρος όπου είχαν δώσει το λόγο τους στους χωροφύλακες, κατφόρισαν από κάτι κασικόδρομους που ήξεραν πολύ καλά για την Κοζάνη. Στο χωριό Καραγιέν της Κοζάνης ήταν ένας τσομπάνης που τους είχε κρύψει τέσσερα χρόνια. Τον βρήκαν. Οπλίστηκαν. Αφού κρύφτηκαν ένα χρόνο στα βουνά της Κοζάνης πέρασαν στην Αρβανιτιά. Τα χρόνια εκείνα όλοι οι Τούρκοι που τό 'σκαγαν για να γλυτώσουν απο τους Έλληνες περνούσαν στην Αρβανιτιά. Από την Αυλώνα στην Ιταλία, και από κει στη Σμύρνη. Αυτό το δρόμο ακολούθησαν ο καπτάν Αρίφ κι ο γιος του. Πέρασαν κάμποσο καιρό κοντά στη Σμύρνη αγοράζοντας και πουλώντας άλογα. Σαν ξέσπασε ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας πήραν κι αυτοί μέρος με τα άλογά τους. Ακούστηκε πως προσέφεραν πολλές υπηρεσίες κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ανάμεσα στους καβαλλάρηδες του Φαχρετίν πασά που μπήκαν πρώτοι στη Σμύρνη, ήταν και ο καπτάν Αρίφ με το γιό του...

Ο ΜΑΒΗΣ ΤΕΝΤΖΕΡΗΣ

Το 1916 ήταν χρονιά μεγάλης σύγχισης και πάλι στη Μακεδονία. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος έφερε αντιμετώπους το βασιλιά Κωνσταντίνο με τον Πρωθυπουργό Βενιζέλο. Ο Βενιζέλος ήθελε πως και πως να επεκτείνει τα ελληνικά εδάφη. Πίστευε πως θα νικούσαν στον πόλεμο οι Αγγλογάλλοι κι ήθελε να πάρει μέρος μαζί τους στον πόλεμο για να μπορέσει να πάρει μερίδιο στο τέλος του πολέμου. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος ήταν ανηψιός του Γερμανού αυτοκράτορα. Ήθελε να κρατήσει την Ελλάδα έξω απ' τον πόλεμο για να αποτρέψει το ενδεχόμενο να χρησιμοποιηθεί ο ελληνικός στρατός εναντίον των Γερμανών. Κι όταν η ασυννενοσιά μεταξύ τους μεγάλωσε, απομάκρυνε το Βενιζέλο από την πρωθυπουργία. Δεν έφτασε όμως αυτό για να σταματήσει το Βενιζέλο.

Το Νοέμβριο του 1915 οι Γάλλοι ποδοπάτησαν την ουδετερότητα της Ελλάδας. Αποβίβασαν 30.000 στρατιώτες στη Σαλονίκη για να βοηθήσουν τους Σέρβους, ανοίγοντας έτσι μέτωπο στη Μακεδονία κατά των Αυστριακών. Ο Βενιζέλος κατέφυγε από την Αθήνα στη Σαλονίκη. Δημιούργησε σχέσεις μέσα στο στρατό. Αρχισε τα παζάρια με τους Αγγλογάλλους για τα εδάφη που θα έδιναν στην Ελλάδα στο τέλος του πολέμου.

Τους πρώτους μήνες του 1916 η Ελλάδα ήταν διχασμένη στα δυό. Μία κυβέρνηση ο βασιλιάς στην Αθήνα, άλλη κυβέρνηση ο Βενιζέλος στη Σαλονίκη. Γέμισαν τσέτες τα βουνά της Μακεδονίας μέσα στο διχασμό αυτό. Η μάλλον τριπλασιάστηκαν, τετραπλασιάστηκαν οι τσέτες που ήταν έως τη μέρα εκείνη στα βουνά. Τους περισσότερους από αυτούς τους πλήρωναν διάφοροι πλούσιοι. Ένα σωρό φυγόδικοι, ακαμάτηδες, νταίδες είχαν βρει με τη ληστεία δουλειά. Είχαν βρει τρόπο να κερδίζουν λεφτά προστατευμένοι από το κυνήγι της χωροφυλακής. Οι ληστές προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε όποιον τους έδινε χρήματα, έκαιγαν και λεπλατούσαν πόλεις και χωριά, σκότωναν ανθρώπους για λογαριασμό άλλων των

Γάλλων, άλλοι των Οθωμανών, άλλοι των Βούλγαρων, άλλοι του Εσάτ πασά στην Αρβανιτιά άλλοι του βασιλιά κι άλλοι του Βενιζέλου. Στο βαθμό που υπηρετούσαν αφεντικά ήταν εχθροί μεταξύ τους. Οι προδοσίες, τα παλιά μίσση και οι βεντέτες μεγάλωναν την έχθρα μεταξύ τους, γι' αυτό και ήταν σε συνεχή σύγκρουση.

Αφού εγκατάσταθηκε ο Βενιζέλος στη Σαλονίκη, πήρε με το μέρος του τους περισσότερους από τους τσέτες που ήταν στα βουνά. Οι τσέτες έμπειροι στην παρανομία κατέφυγαν στις μεθόδους που χρησιμοποιούν πάντα όσοι θέλουν να πάρουν την κυβέρνηση. Ξέσπασαν απ' άκρου σ' άκρο στη Μακεδονία ταραχές με τους τσέτες, για να αποδυναμώσουν την κυβέρνησή ή για να τρομοκρατήσουν όσους ήταν εναντίον της.

Το καλοκαίρι του 1916 αυξήθηκαν πολύ οι τρομοκρατικές επιθέσεις των τσετών. Οι μουσουλμάνοι και οι Βούλγαροι έτρεφαν μετά τον Πρώτο και το Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο αισθήματα εχθρικά απέναντι στο Βενιζέλο. Χώρια που ένοιωθαν πιο κοντά στο βασιλιά γιατί δεν ήταν πρόθυμος να πολεμήσει στον παγκόσμιο πόλεμο ενάντια στους συμμάχους. Γι αυτό και οι τσέτες του Βενιζέλου βάλθηκαν να τρομοκρατούν αρχικά τους μουσουλμάνους και τους Βούλγαρους της Μακεδονίας. Στις αρχές του Αυγούστου κατέστρεψαν πολύ κόσμο, έκαψαν σπίτια, σκότωσαν ανθρώπους κι ατίμασαν πολλά κορίτσια σε κωμοπόλεις όπως τα Καυλάρια, το Ζελενίσι, την Καραφεριέ όπου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι ή το Σόροβιτς, τη Μπανίτσα, τη Βοστεράνη, όπου οι περισσότεροι απ' τους κατοίκους ήταν Βούλγαροι. Είχε έρθει και η σειρά τη Φλώρινας.

Το 1916 με έπιασαν αιχμάλωτο οι Γάλλοι. Ο πατέρας μου ήταν από αυτούς που περνούσε ο λόγος του ανάμεσα στους μουσουλμάνους της Φλώρινας. Ήταν επιπλέον γνωστός για τον οθωμανισμό και το ξερό του κεφάλι. Ήταν εκατό τοις εκατό σίγουρος πως θα τον έβρισκαν και θα τον σκότωναν στην πρώτη επίθεση που θα έκαναν οι Βενιζελικοί τσέτες στη Φλώρινα.

Ο μακαρίτης ο θείος μου ο Ριζά μπέης αγαπούσε πολύ τη μάνα μου κι εμάς. Η θεία μου, η Σαλικά χανούμ που εξακολουθούσε να είναι πολύ κοντά μας μετά το θάνατο του θείου μου, συλλογιζόταν συνεχώς εκείνες τις μέρες τι μπορούσε να συμβεί στις ενήλικες αδελφές μου και στη μάνα μου και δεν

πσύχαζε. Έμενε στο τσιφλίκι της στην Κορυτσά με ίσαμε τριάνα τσομπάνηδες, όλοι τους οπλισμένοι, και τους δουλευτές της, επειδή το θεωρούσε πιο ασφαλές από τους τσέτες. Ένα πρωί λοιπόν στα μέσα του Αυγούστου έστειλε στη Φλώρινα ένα κάρο με δύο άντρες.

Αυτοί που ήρθαν είχαν δεχτεί να φυγαδέψουν τον πατέρα και τη μάνα μου στη Κορυτσά. Μάζεψαν αμέσως τους δικούς μου και τους είπαν: «Αν δε μας συμβεί τίποτα στο δρόμο μέχρι την Κορυτσά, δεν πρόκειται να μας συμβεί τίποτα μετά. Αν είναι τυχερό θα σας ξαναφέρομε σώους και αβλαβείς μόλις πρεμήσουν τα πράματα στη Φλώρινα». Ο μακαρίτης ο πατέρας μου πρέπει να ήταν, απ' ό,τι φαίνεται απ' τα λόγια του, άνθρωπος που καταλάβαινε από πολιτική. Είχε πει τότε πως ο Βενιζέλος δεν τα έχει με τους μουσουλμάνους και τους Βούλγαρους αλλά με το βασιλιά Κωνσταντίνο και πως σ' ένα μήνα το πολύ πολύ θα είχαν μοιράσει μεταξύ τους τα πόνια. Όποιος κι αν κέρδιζε θα σταματούσε τις ταραχές, κανείς δεν επρόκειτο να κάνει κακό στους ίδιους και στα σπίτια τους.

Είναι περίεργοι οι άνθρωποι. Δεν τους καταλαβαίνεις πάντα εύκολα. Από τη μια φεύγουν απ' τα σπίτια, απ' την πατρίδα τους για να σώσουν τη ζωή τους, κι απ' την άλλη σκέφτονται να σώσουν, ίσως και πιο πολύ απ' την ίδια τη ζωή τους, ό,τι πολύτιμο έχουν, τα χρυσαφικά και τα διαμαντικά τους. Γι αυτό και βάζουν τα λεφτά, τα χρυσαφικά σε κιούπια ή σε κουτιά, κι ελπίζοντας πως θα τα ξαναβρουν όταν γυρίσουν τα θάβουν στο χώμα. Τα πολύ παλιά χρόνια έθαβαν και τους νεκρούς έτσι μαζί με τα χρυσαφικά, τα διαμαντικά και τα σπαθιά τους. Πίστευαν πως οι νεκροί θα αναστηθούν, και τό 'καναν αυτό για να βρουν πλάι τους όταν αναστηθούν ό,τι πολύτιμο είχαν ζωντανοί. Ίσως να είχε μείνει από τα χρόνια εκείνα τούτη η συνήθεια. Αν όμως τους έκοβαν οι τσέτες το δρόμο στο βουνό και τους σκότωναν, τί διαφορά θα είχε γι' αυτούς να τους πάρουν ή να μην τους πάρουν τα χρυσαφικά; Νά όμως που χιλιάδες χρόνια μετά ο άνθρωπος κάνει ακριβώς το ίδιο με τους μακρινούς του προγόνους. Πρέπει μάλλον να του κρατά ζωντανή την ελπίδα, όταν βάζει σε κίνδυνο τη ζωή του, το να ξέρει πως σώζει απ' τα χέρια του εχθρού του το σπίτι του και ό,τι πολύτιμο έχει, πως θα τα βρει όπως τα άφησε, όταν επιστρέφει.

Η μάνα μου, μέσα στην ταραχή της να μαζέψει το σπίτι, έβαλε πρώτα τα δαχτυλίδια, τα σκουλαρίκια, τα βραχιόλια, τις καρφίτσες της και ό,τι άλλο είχε σε ένα τουλπάνι, το έδεσε κι έτρεχε πέρα δώθε με το τουλπάνι στο χέρι μην ξέροντας πού να το βάλει. Ακούγοντας τις συζητήσεις του πατέρα μου με αυτούς που είχαν έρθει, πίστεψε πως σ' ένα μήνα θα γυρνούσαν πίσω στο σπίτι. Είχε στον μπαξέ μια στοίβα από κοπριά που την είχαν φέρει για τις βουσσινιές. Πήρε λοιπόν απ' την κουζίνα ένα μαβί τσίγκινο εμαγιέ τέντζερε. Έβαλε μέσα το τουλπάνι, έκλεισε το καπάκι και τον έθαψε μέσα στην κοπριά.

Την ίδια μέρα τους πήραν και τους φυγάδεψαν στην Κορυτσά.

Η περιοχή γύρω ήταν δασώδης, η Φλώρινα τραβούσε πολλή βροχή. Δυό μέρες αφού έφυγαν έβρεξε πολύ. Η κοπριά στον μπαξέ διαλύθηκε, παρασύρθηκε απ' το νερό.

Ο μπαξές μας χωριζόταν από τις δυό του μεριές με ψηλά, ίσαμε τρεις πήχεις, ντουβάρια από τους γειτονικούς κήπους. Δεξιά ήταν ο μπαξές του Βασίλη του φούρναρη, κι αριστερά του Παναγιώτη Μαργαρίτη του ζαχαροπλάστη. Όταν μετά τη βροχή βρήκε ο ήλιος, ο Βασίλης ο φούρναρης βγήκε να δει αν είχε κάνει η βροχή ζημιές στον κήπο. Έστησε πέντε έξι μικρούς πάσσαλους για τις φασουλιές που 'χαν πέσει απ' τη βροχή. Φτιάρισε και σκούπισε τα χώματα που είχαν σκορπισθεί. Το ίδιο κι ο Παναγιώτης Μαργαρίτης... Αφού τράβηξαν ξανά τα χαντάκια και τα άνοιξαν για να περνούν τα νερά που είχαν μαζευτεί, το μυαλό και των δυο πήγε και στο δικό μας κήπο. Η ψυχιά που ερχόταν από τον κήπο μας τους έβαλε σε περιέργεια. Ο Βασίλης ο φούρναρης έβαλε δυό πέτρες τη μια πάνω στην άλλη κι ανέβηκε να δει από τον τοίχο του τι τρέχει. Κοιτάζει το μπαξέ μας και βλέπει να ξεπροβάλλει μέσα από μια στοίβα κοπριά ένα μαβής τέντζερης. Τί να θέλει μέσα στην κοπριά, αναρωτήθηκε. Κι ενώ ετοιμαζόταν να σκαρφαλώσει στον τοίχο, ακούει απ' τον απέναντι τοίχο τη φωνή του Παναγιώτη Μαργαρίτη:

«Για πού το βάζεις, βρε Βασιλάκη;»

Κοιτάζει και βλέπει στον απέναντι τοίχο τον Παναγιώτη να κοιτάζει με το κεφάλι τεντωμένο δεξιά κι αριστερά, και τα μάτια του καρφωμένα στο μαβή τέντζερη.

«Κοίταζα μήπως έκανε ζημιές η βροχή στο μπαξέ του Ιμπραήμ εφέντη» του αποκρίθηκε λιγάκι σαστισμένος.

Είπαν δυο τρεις κουβέντες ο ένας στον άλλο για τη βροχή και τους μπαξέδες κι έφυγαν απ' τον τοίχο.

Ο Βασίλης κατέβηκε από τις πέτρες, όπου είχε ανεβεί, αλλά δεν απομακρύνθηκε από τον τοίχο. «Τί να σημαίνει αυτός ο μαβής τέντζερης στη μέση της κοπριάς; Τί να έχει μέσα;» σκεφτόταν. «Να δεις που αυτός ο αλήτης ο Παναγιώτης τον είδε τον τέντζερη και μπορεί να κατέβει να τον πάρει. Σίγουρα θα χώσει τη μύτη του» του μπήκαν στο μυαλό υποψίες. Αφού χασομέρησε κάμποση ώρα στον μπαξέ κάτω απ' το ντουβάρι λέγοντας στους δικούς του πως λιάζεται, δεν άντεξε, ανέβηκε πάλι στις πέτρες, κοίταξε και βλέπει τον Παναγιώτη Μαργαρίτη με τα μάτια στο μαβή τέντζερη, να προσπαθεί να σκαρφαλώσει το απέναντι ντουβάρι. Πιάνοντας τον Παναγιώτη στην ίδια στάση που τον είχε πιάσει πριν από μια ώρα εκείνος, ήταν η δίκιά του σειρά τώρα να αστιευτεί:

«Τί τρέχει βρε Μαργαρίτη; Τί ψάχνεις στον μπαξέ του Ιμπραή εφέντη; Αν θες να μαζέψεις βύσσινα, η εποχή τους πέρασε...»

Ο Παναγιώτης τά 'χασε, είπε το πρώτο ψέμμα που του ήρθε στο μυαλό:

«Τό 'σκασε μια απ' τις κότες μας και την ψάχνω...»

«Μια κότα, πού;»

«Δίκιο έχεις, ούτε εγώ τη βλέπω» τα μάζεψε ο Παναγιώτης.

Έτσι πέρασε εκείνη η μέρα. Οι δυο γείτονες έφυγαν απ' τον τοίχο κρύβοντας ο ένας στον άλλο το αντικείμενο του ενδιαφέροντος τους.

Τη νύχτα με το μυαλό κι οι δυο στο μαβή τέντζερη, δεν έκλεισαν σχεδόν μάτι. Την επόμενη μέρα ο Βασίλης δεν πήγε στο φούρνο. Με το ζόρι κρατήθηκε μέχρι τις έντεκα. Ξανα-νέβηκε στις πέτρες. Αυτή τη φορά σήκωσε σιγά σιγά το κεφάλι του, από φόβο μήπως κοιτάζει πάνω απ' το ντουβάρι ο Παναγιώτης, κοίταξε την κοπριά και βλέποντας το μαβή τέντζερη στη θέση του ψύχασε. Περίμενε για λίγο με τα μάτια καρφωμένα στο απέναντι ντουβάρι. Μην ακούγοντας θόρυβο από τη μεριά του Παναγιώτη ξαναεπιχείρησε να σκαρφαλώσει το ντουβάρι. Πάνω όμως που θα έβαζε πάνω το πόδι του το μάτι του έπιασε το φαλακρό κεφάλι με τα πεσμένα μαλλιά του Παναγιώτη να σηκώνεται σιγά σιγά πίσω απ' το ντουβάρι. Τραβήχτηκε αμέσως.

Εκείνο το πρωί ο Παναγιώτης αφού άνοιξε το μαγαζί του στο τσαρσί όπου πουλούσε ρετσέλια και κουραμπιέδες, έκανε μια βόλτα απ' το φούρνο του Βασίλη. Μη βλέποντάς τον εκεί του μπήκαν αμέσως υποψίες. Έτρεξε κατευθείαν στον μπαξέ. Ανέβηκε στο καφάσι που είχε αφήσει αναποδογυρισμένο από την προηγούμενη μέρα πίσω από το ντουβάρι. Βλέποντας το μαβή τέντζερη στη θέση του ψύχασε. Δεν κράτησε όμως για πολύ η ψυχία του. «Δεν έχει σημασία αν είναι ή όχι ο τέντζερης στη θέση του. Η υπόθεση είναι να είναι στη θέση τους αυτά που έχει μέσα!» σκέφτηκε. «Είναι ή δεν είναι άραγε στη θέση τους; Αυτό έχει σημασία!» Κι έβαλε το πόδι στο ντουβάρι για να το σκαρφαλώσει και να κατέβει στο μπαξέ.

Πίσω από το άλλο ντουβάρι, κουκουπισμένος πάνω στις πέτρες που είχε βάλει τη μια πάνω στην άλλη ο Βασίλης είχε στήσει αυτή και περίμενε να δει αν κατέβει η όχι ο Παναγιώτης στον μπαξέ. Δεν άκουσε κανένα θόρυβο, αλλά πάλι δεν είχε εμπιστοσύνη: «Καλοκαίρι είναι. Αν κατεβεί ξυπόλυτος στο μπαξέ, τι θόρυβο θα κάνει;» Έτσι προσπάθησε άλλη μια φορά να σηκωθεί όρθιος πίσω απ' το ντουβάρι.

Ο Παναγιώτης βλέποντας να ψηλώνουν πίσω από το ντουβάρι τα φουσκωτά σαν φωλιά πουλιού μαλλιά του Βασίλη, σηκώθηκε κι ο ίδιος ολόκληρος πάνω στο καφάσι.

Ο Παναγιώτης ήταν εξίσου περίεργος άνθρωπος με το Βασίλη. Αφού μέτρησε από μέσα του περιμένοντας έως το εκατό, έως το διακόσια, ήταν φυσικό νά 'χει υποψίες κι αυτός όπως ο Βασίλης. Εκατό τοις εκατό σίγουρος πως θα πιάσει αυτή τη φορά το Βασίλη στον μπαξέ, σηκώθηκε απότομα πάνω στο καφάσι κι είδε το Βασίλη να κοιτάζει όπως

και την προηγούμενη μέρα πάνω απ' το ντουβάρι.

«Γεια χαρά Βασιλάκι» του είπε, «σήμερα δεν έβρεξε, τί ζημιές ψάχνεις να δεις στον μπαξέ του Ιμπραήμ εφέντη;»

Ο Βασίλης θύμωσε:

«Άσε με εμένα κατά μέρος και πες μου εσύ τί γυρεύεις πάνω στο ντουβάρι; Μπας και τό 'σκασε πάλι καμιά σου κότα;»

«Εγώ ξέρω τι γυρεύεις εσύ...»

«Κι εγώ ξέρω τι γυρεύεις εσύ...»

«Τί γυρεύω λοιπόν;»

«Αμ, εγώ τί γυρεύω;»

Δεν άντεξαν κι έβαλαν τα γέλια.

«Κοίταξέ με καλά Παναγιώτη Μαργαρίτη» είπε ο Βασίλης.
«Βλέπεις εκείνο το μαβή τέντζερη πάνω στην κοπριά; Μόνο αν
κουνηθεί ένα δάχτυλο απ' τη θέση του δεν ανακατώνομαι!»

«Κι εγώ αυτό θα σου έλεγα! Μην τύχει και δω χνάρια απ' τα
παπούτσια σου πάνω στην κοπριά!...»

Με λίγα λόγια, ένα μήνα κάθε μέρα όποτε ο ένας από τους
δυο γείτονες έβγαινε στο ντουβάρι να κοιτάξει, έβλεπε στο
απέναντι ντουβάρι τον άλλο.

Μετά από ένα μήνα, το Σεπτέμβρη, έγινε όπως το είπε ο πα-
τέρας μου. Ο Βενιζέλος από τη Σαλονίκη σήκωσε κεφάλι στην
Αθήνα. Έστησε χωριστή κυβέρνηση. Σταμάτησε η καταπίεση
απ' τους τσέτες.

Γύρισαν οι δικοί μου στο σπίτι. Η μάνα μου έτρεξε αμέσως
στο βυσσινόκνηπο. Σαν είδε το μαβή τέντζερη να μισοβγαίνει
μέσα από το σωρό την κοπριά φοβήθηκε για λίγο, ψύχασε
όμως όταν βρήκε ανέγγιχτο μέσα το τουλπάνι.

Ο Παναγιώτης και ο Βασίλης σαν άκουσαν το κάρο να στα-
ματά στην πόρτα του σπιτιού μας και τους δικούς μου να επι-
στρέφουν στο σπίτι, έτρεξαν στη θέση τους πίσω απ' τα ντουβά-
ρια. Ο Παναγιώτης ανέβηκε στο αναποδογυρισμένο στο ίδιο
πάντα εδώ κι ένα μήνα μέρος καφάσι, και ο Βασίλης στο σωρό
τις πέτρες. Ο πατέρας μου ήταν τη στιγμή εκείνη στην πόρτα
του βυσσινόκνηπου. Ήταν έτοιμος να τραβήξει, την πόρτα και να
βγει πίσω από τη μητέρα μου. Δεν έκανε αστεία με κανένα. Ο
Παναγιώτης κι ο Βασίλης βλέποντας το πρόσωπό του να γελά
πήραν θάρρος. Χαιρέτισαν, ρώτησαν για την υγεία τους, τους
καλωσόρισαν έπειτα μπήκε ο Βασίλης στο κυρίως θέμα:

«Εμείς κοιτάζαμε το σπίτι και το μπαξέ σας όσο περνούσε
απ' το χέρι μας. Βράδυ πρωί ανεβαίναμε έτσι στο ντουβάρι και
παρατηρούσαμε...»

«Μήπως σας λείπει τίποτα;» πρόσθεσε ο Παναγιώτης

«Δόξω τω Θεώ, τίποτα» είπε ο πατέρας μου, «Νά 'στε
καλά!»

Ο Παναγιώτης αναζήτησε με το βλέμμα του το μαβή τέντζερη:
«Όταν λείπατε έβρεξε πολύ...»

«Και στην Κορυτσά έβρεξε πολύ...»

«Στη μέση της κοπριάς είχε ένα μαβή τέντζερη. Ήταν στη
θέση του σήμερα το πρωί. Τώρα δεν είναι. Τι έγινε άραγε; Εσείς
τον πήρατε;»

Και ξαφνικά με μια μικρή υποψία πρόσθεσε:

«Αλλοιώς...» και στήλωσε τα μάτια στο πρόσωπο του Βασίλη προσπαθώντας να καταλάβει τί δείχνει...

Και ο Βασίλης που είχε δει κι εκείνος το πρωί τον τέντζερη, σκέφτηκε «Λες να μου την έφερε το κάθαρμα; Λες να τον πήρε και να κάνει τώρα τον ανήξερο;» Κοίταξε σμίγοντας τα φρύδια τον Παναγιώτη.

«Ήταν στη θέση του, τον πήραμε» είπε ο πατέρας μου και πήραν κι οι δυό τους ανάσα. Ο Βασίλης δεν άντεξε:

«Ιμπραήμ εφέντη, δεν είναι ντροπή να ρωτά κανείς. Τί είχε μέσα αυτός ο τέντζερης; Τί δουλειά είχε ένας ολοκαίνουργιος τέντζερης μέσα στην κοπριά; Ένα μήνα τώρα μας έβαλε σε έγνοια. Να κατεβούμε να τον πάρουμε ή πάλι να μην τον πάρουμε...

Και κοιτάζοντας τον Παναγιώτη ολοκλήρωσε τα λόγια του:

«Δε με έπαιρνε ύπνος από φόβο μην τον κλέψει κανείς...»

Κι ο Παναγιώτης κοιτάζοντάς τον πρόσθεσε:

«Ναι, κι εγώ αν κοιμόμουνα μπορεί να κατέβαινε κάποιος να τον κλέψει...

Ο πατέρας μου τους είπε τι είχε μέσα ο τέντζερης.

Τον επόμενο χρόνο βγήκα από τη φυλακή. Συναντιόμασταν συχνά με τον Παναγιώτη και το Βασίλη στο δρόμο.

Τους άρεσε και στους δυό να κάνουν αστεία. Τις περισσότερες φορές γυρνούσαμε από το τσαρσί στο σπίτι. Με πείραζαν συχνά στο δρόμο «Έχετε ακόμα εκείνο το μαβή τέντζερη;» Καμιά φορά συναντιόμασταν σε καμιά ταβέρνα, καθόμασταν και πίναμε ούζο μαζί. Τους άρεσε και στους δυο να το τραβούν, πίνοντας, λίγο παραπάνω το αστείο. Έδειχνε τον Παναγιώτη ο Βασίλης:

«Αχ, βρε Μουσταφά, έλεγε, αν δεν ήμουνα εγώ, αν τον άφηνα, θα είχε κάνει φύλλα και φτερά τούτος ο φαλάκρας τα χρυσαφικά και τα διαμαντικά της μάνας σου...»

Κι ο Παναγιώτης γελώντας του αποκρινόταν:

«Αμ έχει μυαλό τούτος ο σκαντζόχοιρος; Γιατί κακό θα ήταν να ήταν γεμάτη τώρα η τσέπη μου; Θα σας κερνούσα τώρα άλλο ένα μπουκάλι.» Θα βγαίνατε κι οι δυο σας κερδισμένοι...»

ΤΟ ΑΕΡΟΠΛΑΝΟ

Του πατέρα μου δεν του άρεσε καθόλου να ανακατεύει άλλους στις δουλειές του, γι αυτό και δε μιλούσε σε κανένα για αυτά που έκανε. Δεν είπε σε κανένα πως θα με στείλει στην Πόλη, οικότροφο στο Λύκειο Κωνσταντινουπόλεως. Εγώ πάλι, μες στη χαρά μου που θα πήγαινα στην Πόλη είπα φλυαρώντας μερικά πράγματα σε κάνα δυό συνομήλικους μου. Το νέο μαθεύτηκε γρήγορα στην κωμόπολη.

Οι μουσουλμάνοι της Φλώρινας δεν είδαν με καθόλου καλό μάτι την απόφαση του πατέρα μου. Γι' αυτούς έφτανε για μόρφωση στα κορίτσια να τους μάθει ο χότζας να διαβάζουν το Κοράνι, και στα αγόρια να τελειώσουν το οθωμανικό σχολαρχείο. Πιο πολύ ήταν βλαβερό. Η μόρφωση απομάκρυνε τα παιδιά από την πατρική εστία, από τη μικρή πόλη. Ήταν η πύλη του αποχωρισμού. Το παιδί που μορφωνόταν ήταν άχρηστο πια στο πατρικό του. Έπιανε δουλειά με μισθό, γυρνούσε από το ένα μέρος στο άλλο, δε στέριωνε πουθενά. Αυτοί ήθελαν να είναι σταθερά εγκατεστημένοι κάπου. Ήταν ευτυχισμένοι με τα σπίτια, τα αμπέλια, τα χωράφια, τους κήπους με τα οπωροφόρα δέντρα τους, τα μαγαζιά τους. Η αλήθεια είναι πως ήταν ολιγαρκείς άνθρωποι. Δεν είχε αξία στα μάτια τους αν είχαν πολλά ή λίγα αγαθά, αν πήγαιναν καλά ή κακά τα μαγαζιά τους. Κανείς τους δεν παραπονιόταν πως ήταν πολλοί και το σπίτι τους ερχόταν μικρό πως ήταν μικρά τ' αμπέλια ή τα χωράφια τους. Έτρεφαν μια γελάδα, μια κατσίκα, καμιά δεκαριά κότες, είχαν κάνα δυό μπλίες και δαμασκηνιές στον μπαξέ του σπιτιού και ζούσαν απ' το σιτάρι του χωραφιού, το γάλα και τ' αυγά από τα ζώα, τα φρούτα από τα δέντρα τους. «Δόξα σοι ο Θεός που αξιωθήκαμε να δούμε και αυτή τη μέρα!» ήταν η πιο συνηθισμένη κουβέντα που άκουγες στα χείλη τους. Κι οι έμποροι του συναφιού που δούλευαν σε κάτι μαγαζάκια σαν τρύπες μές στους μαχαλάδες ήταν ευχάριστοι απ' τη ζωή τους. Οι καθημερινές πωλήσεις των μπακαλιδων ήταν κηροζίνη για τους λαμπές γκαζιού, κεριά, σπίρτα, σαπούνι, στραγάλια και καραμέλες

για τα παιδιά. Παρόλα αυτά το πρόσωπό τους ήταν γελαστό: «Ε, μπορεί να μη ρέουν τ' αγαθά, φιλοστάζουν όμως» έλεγαν. Λες και το μαγαζί δεν το είχαν για να εξασφαλίσουν κάποιο κέρδος αλλά για να περνούν την ώρα τους. Γιατί είτε το ομολογούσαν ανοικτά είτε όχι, σκοπός της ζωής τους ήταν να μένουν στη μικρή πόλη, να αγκυροβολήσουν εκεί και να την καρτερούν.

Οι μορφωμένοι της κωμόπολης ήταν ως επί το πλείστον Ρωμιοί και διάφοροι αξιωματούχοι, όπως ο καϊμακάμης ή διάφοροι αξιωματικοί που είχαν έρθει διορισμένοι απ' την Κωνσταντινούπολη. Οι γιατροί της πόλης ήταν όλοι τους Ρωμιοί. Ο φαρμακοποιός επίσης Ρωμιός. Ο μοναδικός δικηγόρος πάλι Ρωμιός. Ανάμεσα στους μουσουλμάνους μόλις που άρχιζε να γίνεται αισθητή η ανάγκη για μόρφωση. Ο Σερίφ εφέντης ο μπερμπέρης είχε στείλει το γιο του πρώτα στο γυμνάσιο στο Μοναστήρι, κι από κει να σπουδάσει ιατρική στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ζουκλή εφέντης ο μπεκτσή παραβλέποντας τη φτώχεια του σπούδαζε το γιο του στη Σχολή Δημόσιας Διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη. Οι μουσουλμάνοι της πόλης αντιμετώπιζαν σαν ύβρη τη συμπεριφορά και των δύο. Θεωρούσαν πως έδειχναν με τη στάση τους πως δε γνώριζαν ποιά ήταν τα όριά τους. Τι το ήθελε το γιατρίλκι ο γιος του Σερίφ μπέη του μπερμπέρη; Δεν του έφτανε του Σερίφ μπέη να τον κάνει σουνετσή σαν τον εαυτό του; Νηστικός θα έμενε ο γιος του; Αρκετά αρσενικά παιδιά μεγάλωναν όλοι τους για να του εξασφαλίσουν τα προς το ζειν. Όσο για το Ζουκλή εφέντη τον μπεκτσή που είχε στείλει το γιο του να σπουδάσει Δημόσια Διοίκηση, τον έβρισκαν πραγματικά γελοίο. Τι ήταν πια αυτό να θέλει ένας μπεκτσή να κάνει το γιο του καϊμακάμη ή βαλή; Αν αύριο, μεθαύριο, ερχόταν ο γιος του καϊμακάμης στη Φλώρινα, ποιος θα τον άκουγε, ποιος θα υπάκουε στις διαταγές του; «Βρε εσύ δεν είσαι ο γιος του Ζουκλή του μπεκτσή;» θα του έλεγαν. «Εσύ είσαι αυτός που θα μας δείξει εμάς ποιο είναι το σωστό και ποιο το λάθος;»

Όταν ακούστηκε πως θα πάω στην Πόλη, παρόλο που δεν είπαν τίποτα ανοικτά στον πατέρα μου, άρχισαν να με σταματούν εμένα στο δρόμο: «Τί άλλο θέτε δηλαδή βρε Μουσταφά;» μου έλεγαν, «έχετε κοτζάμ σπίτι, χωράφια και αμπέλια στο Σαρίμεσε. Ο πατέρας σου έχει υφασματάδικο. Τί θα κά-

νεις με τα διαβάσματα; Δεν είναι βρε πιο μυαλωμένο πράγμα να σου αγοράσει ο πατέρας σου κάνα αμπέλι κάνα μπαξέ, να σου ανοίξει κανένα μαγαζί με τα λεφτά που θα σκορπίσει στα ταξίδια και στην Πόλη;»

Προσπαθούσα να του απαντήσω ψευδίζοντας κάτι όπως «Ο πατέρας μου ξέρει...», εκείνος όμως θύμωνε με τα ίδια του τα λόγια:

«Εσύ θες να σπουδάσεις στην Πόλη γιά σε στέλνει ο πατέρας σου;»

Δεν ξέρω γιατί, ίσως για να μην πει τίποτα για τον πατέρα μου, ίσως πάλι επειδή ήθελα να καυχηθώ, μουρμούρησα: «Εγώ».

«Κι εμείς έχουμε παιδιά. Θα δώσετε το κακό παράδειγμα έτσι που αρχίζετε ένας ένας δυό δυό να φεύγετε. Αύριο, μεθαύριο θ' αρχίσουν κι αυτοί να θένε να πάνε στην Πόλη. Δε θα έχουμε άλλο ψυχία στα σπίτια μας!»

«Έτσι που φεύγεις εσύ, φεύγει ο άλλος, φεύγει κι ο παραδίπλα, ποιος θα μείνει μωρέ στο τέλος πίσω στη Φλώρινα; Σε ποιόν θ' αφήσουμε τούτο το μεμλεκέτι; Τί θέτε και σηκώνεστε έτσι και φεύγετε; Να μείνουν δηλαδή τ' αμπέλια κι οι μπαξέδες μας στους Ρωμιούς και στους Βούλγαρους; Νά 'ρθουν αυτοί και να στρογγυλοκαθίσουν τον άπιστο τον κώλο τους στο μπαξέ μας; Δε σας ματώνει μωρέ εσάς η καρδιά; Εεε; Δε δουλεύει το μυαλό σας;»

Πέντε έξι ακόμα μ' έβαζαν μπρος όποτε με έβλεπαν εκείνες τις μέρες, ένας απ' αυτούς ήταν κι ο Ρεσίτ εφέντης ο κουτσός. Όσο για τους συνομήλικούς μου με ζήλευαν που θα πήγαινα στην Πόλη. «Θα δεις τον Παντισάχ...» «Θα κάμεις βόλτα στο Μπέιογλου...» έλεγε ο καθένας το δικό του όνειρο, το δικό του καϋμό. Τελικά δεν άλλαξε γνώμη ο πατέρας μου. Με έστειλε στην Κωνσταντινούπολη.

Δύο χρόνια μετά, το καλοκαίρι του 1912, μετά το ναμάζι της Παρασκευής, ο Ρεσίτ εφέντης ο κουτσός και η παρέα του με πήραν ανάμεσα τους κι άρχισαν να με ρωτούν τι γίνεται στην Πόλη. Ήμουνα έτοιμος να τους πω αυτά που ήξερα πως θα τους αρέσουν. Άρχισα λοιπόν να λέω για τζαμιά, για το ναμάζι του Παντισάχ κάθε Παρασκευή, για τη γέφυρα του Γαλατά. Όποιο θέμα όμως από αυτά και να έπιανα γρήγορα με διέκοπαν...

«Τι άλλο;»

«Τι άλλο νά 'χει;» τους είπα. «Εγώ είμαι μαθητής...»

Ο Ρεσίτ εφέντης άρχισε πάλι να θυμώνει:

«Κάτι έχεις δει εσύ, κάτι άλλο έχεις δει εσύ!»

Κοκκίνησα.

«Τι έχεις δει;»

«Αυτό να μας πεις! Γιατί δε μας το λες; Το είπες σε όλους σου τους φίλους στους δρόμους. Γιατί δε μας το λες κι εμάς;»

Κατάλαβα τι ρωτούσε. Παρόλο που ήξερα τι έκρυβε η οργισμένη αυτή του στάση, έκανα πως δεν καταλάβαινα.

«Πετούσε στον αέρα; Κι έκανε λέει πολύ θόρυβο!... Για πες μας να δούμε τι ήταν εκείνα τα ψέμματα που αράδιαζες»

Μιλούσε για το αεροπλάνο. Είχα δει αεροπλάνο. Όταν πλησίαζαν οι διακοπές μας είχαν πάει μια μέρα με το σχολείο στο Γιεσιλκιοί στην επίδειξη του πιλότου Φετχί μπέη. Είδαμε από κοντά το αεροπλάνο του. Παρακολουθήσαμε την πτήση του. Είχε δύο φτερά κι ένα μοτέρ. Μας έκοψε την ανάσα καθώς έγερνε προς τα πλάγια, βουτούσε με τη μύτη από ψηλά ή ανυψωνόταν κατακόρυφα. Τον βλέπαμε σαν μυθικό ήρωα που είχε έρθει απ' τους ουρανούς. Μαζευτήκαμε έπειτα γύρω από το Φετχί μπέη. Τρεις μήνες είχαν περάσει από τότε και δεν μπορούσα να ξεχάσω εκείνη τη μέρα. Με είχε ενθουσιάσει το αεροπλάνο και η τόλμη του Φετχί μπέη. Όλο γι' αυτό μιλούσα στους συνομήλικούς μου από τότε που είχα γυρίσει στη Φλώρινα. Και παρόλο που είχε αρχίσει έτσι άνοστα αυτή τη φορά η συζήτηση, ενθουσιάστηκα αμέσως.

«Το αερόπλανο!» είπα.

«Τι ήταν λέει;»

Δεν ήξερα από πού ν' αρχίσω να διηγούμαι ένα τόσο μεγάλο γεγονός.

«Πετούσε... Σαν πουλί. Είχε δυο φτερούγες...»

Ο Ρεσίτ εφέντης και οι φίλοι του με κοιτούσαν με τα μούτρα τους όλο και πιο κρεμασμένα.

«Να, σαν ένα είδος ιπτάμενου αυτοκινήτου...»

Άρχισαν τα ψιθυρίσματα:

«Ιπτάμενου αυτοκινήτου;»

«Πώς πετούσε δηλαδή;»

«Πώς γίνεται αυτό το πράμα;»

«Είχε μπροστά του μια προπέλλα. Κι από πίσω μια ουρά.»

Το κορμί του ήταν σαν του πουλιού. Είχε φαρδύ στήθος που στένευε προς την ουρά του... Κι εκεί που έχει το πουλί πόδια, αυτό έχει ράγες...»

Άνοιγα τα χέρια μου για να δείξω τα φτερά του αεροπλάνου και συνέχιζα να διηγούμαι έτσι με τα χέρια ανοικτά Στο αυτί μου έφταναν ψιθυρητά:

«Αλήθεια βρε λέει γιά τα κατεβάζει απ' το μυαλό του και μας κοροιδεύει;»

«Βρε τον πιστεύεις, γίνεται ποτέ κάτι τέτοιο;»

Ήταν φανερό πως δεν τους άρεσαν αυτά που έλεγα. Πάνω που θα σταματούσα να μιλώ δεν άντεξαν άλλο:

«Μωρέ μήπως σας πήγανε σε κανένα ταχυδακτυλουργό;»

«Γι' αυτό μωρέ σε έστειλε ο πατέρας σου στην Πόλη; Για νά 'ρθεις πίσω και να μας λες όσα όνειρα βλέπεις στον ύπνο σου;»

Άρχισε μεταξύ τους ολόκληρη συζήτηση:

«Πετά μωρέ ο άνθρωπος;»

«Το Κοράνι δεν το γράφει!»

«Αν πετούσε θα το έγγραφε το Κοράνι...»

«Αχ βρε αυτός μπερδεύει τον αρχάγγελο Γαβριήλ με το Φετχή μπέη...»

«Ό,τι κι αν συμβεί στον άνθρωπο στο μέλλον είναι γραμμένο μέσα στο Κοράνι. Ο Προφήτης και Κύριός μας φανέρωσε στους δούλους του όλα όσα θα γίνουν από τη μέρα που δημιουργήθηκε ο κόσμος έως τη μέρα της Κρίσεως. Αν ήταν να πετάξει ο άνθρωπος, θα το έλεγε. Δε θα περίμενε να στείλει ο Ιμπραήμ ο Χαφίζ¹ το γιό του στην Πόλη να σπουδάσει και να έρθει να μας το πει...»

Ο Ρεσίτ εφεντης κατέβασε με δύναμη σαν να έμπηγε στο χώμα το μπαστούνι του.

«Φτου σου μωρέ δεν ντρέπεσαι! Μωρέ αν δεν ήξερα πως είσαι παιδί μουσουλμάνου, αν δεν ήξερα ποιος είσαι, θα έλεγα πως είσαι άπιστος. Ο παπούς σου σπκώθηκε πριν από τριάντα χρόνια και πήγε προσκύνημα στη Μέκκα. Τρεις μήνες έκανε να πάει και νά 'ρθει. Άλλος κανείς δεν αξιώθηκε τέτοια χάρη. Είσαι γιος μουσουλμάνου, του Ιμπραήμ του Χαφίζ, που έγγραψε κι εγώ δεν ξέρω πόσα Κοράνια με το χέρι του. Ταιριά-

1 Έτσι αποκαλείται αυτός που έχει αποστηθίσει όλο το Κοράνι [Σ.τ.Μ.]

ζουν τέτοια ψέμματα στο στόμα το δικό σου; Μην ξανακούσω πως έκανες τέτοια αμαρτία...»

Έτσι μαλλώνοντάς με έφυγαν από γύρω μου. Διαλύθηκαν κι έφυγαν χωρίς να με κοιτάξουν κατάμουτρα.

Κι όμως τις μέρες εκείνες οι εφημερίδες ήταν γεμάτες από νέα για τα αεροπλάνα. Εκείνοι όμως δεν έπιαναν εφημερίδα στο χέρι!... Δέκα μήνες μόλις πριν είχαν χρησιμοποιήσει οι Ιταλοί αεροπλάνα στον πόλεμο της Τρίπολης.

Πέρασαν άλλοι τρεις μήνες. Ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος. Το Νοέμβριο φάνηκαν δύο ελληνικά αεροπλάνα πάνω απ' τη Φλώρινα. Βομβάρδισαν τις σιδηροδρομικές γραμμές και απομακρύνθηκαν. Ακούστηκαν στην πόλη εκρήξεις.

Άρχισε μεγάλο τρεχοβολητό στο μουσουλμάνικο μαχαλά. Αντιμέτωπισαν το γεγονός με λόγια όπως: «Ήρθε το τέλος του κόσμου. Είναι σημάδι πως πλησιάζει η μέρα της Κρίσης. Τούτοι οι γκιαούρηδες χώνουν τη μύτη τους στα πράματα του Θεού». Ούτε ένας τους δε βγήκε να πει πως είχαν αποδειχθεί αλήθεια όσα τους έλεγα. Όλοι εκείνοι οι γέροι μουσουλμάνοι πίστευαν μέχρι το τέλος της ζωής τους πως ο Θεός έπλασε τους ανθρώπους για να περπατούν στη γη, κι όσοι απ' αυτούς επιχειρούσαν να πετάξουν θέλοντας να μιμηθούν τους αγγέλους, χαλούσαν την ηρεμία των ουρανών και θα τιμωρούνταν οπωσδήποτε μια μέρα.

ΦΟΒΟΣ

Θα ρεΐς πως δεν ήμουνα μόνος καθώς σέλωνα στ' ακούρι τ' άλογο μου, πως ήταν ακόμα κάποιος εκτός από μένα και τ' άλογο. Κι αυτός ο άλλος μ' ακολουθούσε θαρρείς παντού, ανυπομονούσε να ετοιμάσω ακόμα πιο γρήγορα το άλογο, να βγω ακόμα πιο γρήγορα στο δρόμο. Χρόνια αργότερα κατάλαβα μια μέρα πως δεν ήταν άλλος απ' τη χαρά μου! Εκείνη την αστείρευτη χαρά που σ' όλα μου τα νειάτα ξεχείλιζε απ' το κορμί και την καρδιά, οδηγούσε τα βήματα και το χέρι μου.

Ήταν Αύγουστος του 1914. Ένας καινούργιος πόλεμος είχε αρχίσει στον κόσμο. Οι Γερμανοί είχαν επιτεθεί στους Γάλλους. Διαδιδόταν πως οι Αυστριακοί ετοιμάζονταν να επιτεθούν στους Σέρβους. Αν άκουγε κανείς αυτά που έλεγαν ο πόλεμος θα εξαπλωνόταν σύντομα σε όλο τον κόσμο. Ήμουν εικοσιδύο χρονών. Μακεδόνας. Από τότε που θυμόμουν τον εαυτό μου η Μακεδονία ήταν πάντα σε πόλεμο. Είχε πάψει να μας ξενίζει ο πόλεμος. Είτε πολεμούσαν, είτε κάναν ειρήνη τα βαλκανικά κράτη χρόνια τώρα αλληλοσκοτώνονταν οι Μακεδόνες τσέτες, Βούλγαροι, Ρωμιοί, Αρναούτπδες και Τούρκοι. Μέρα δεν περνούσε να μη σκοτωθεί κάποιος απ' τη Φλώρινα ή τα γύρω χωριά. Ήταν τέτοια η εποχή που κανείς δεν ήξερε τι θα του συμβεί ίσαμε το βράδυ, ποιος θά 'ταν μέχρι αύριο ζωντανός και ποιος πεθαμένος. Επιπλέον όποιος πέθαινε, πέθαινε. Σε κάθε ζανταρμά αναλογούσαν τουλάχιστον πέντε φονιάδες ή φυγόδικοι στα βουνά. Το περίεργο ήταν ότι όσες τουφεκίες ακουγόntonταν στα βουνά, όσοι άνθρωποι σκοτώνονταν, άλλες τόσες μπουκάλες πιστό ανοίγονταν στις πόλεις, άλλο τόσο χόρευαν, παίζαν ταμπούρλα και βιολιά, με λίγα λόγια ζούσαν έντονα, αγαπιόντουσαν έντονα. Ήμουν κι εγώ τότε όπως όλοι οι νέοι Μακεδόνες μέσα στο ρεύμα της γοργής εκείνης ζωής.

Εκείνη τη χρονιά είχαν μείνει πάλι σε μένα στον πλειστηριασμό οι φόροι του Σόροβιτς και δύο κοντινών του χωριών. Θα πη-

γαίναμε αποβραδής με τον κεχαγιά μου το Γιασίν στο Σόροβιτς και θα αρχίζαμε να μαζεύουμε το επόμενο πρωί τους φόρους.

Καθώς έβγαζα το άλογο στην αυλή είδα μπροστά μου τη μάνα μου. Με ρώτησε πού πήγαινα. Έφευγα απ' το σπίτι χωρίς να με δει, μην τυχόν και με εμποδίσει, κι έλεγα βγαίνοντας από την πόρτα στην αδελφή μου τη Χουριγιέ πού πάω, ή την ειδοποιούσα με κανένα γείτονα.

Η αυλή ήταν γεμάτη σκιές. Ο ήλιος πλησίαζε όπου νά 'ναι τα κεραμίδια του αχουριού. Τράβηξα το άλογό μου προς την εξώπορτα.

«Στο Σόροβιτς...»

Στάθηκε μπροστά μου:

«Αχ βρε Μουσταφά! Αχ βρε παιδί μου, γιατί το κάνεις αυτό; Γιατί στεναχωρείς, γιατί αφήνεις μες στην αγωνία τη γριά τη μάνα σου; Αφού θα πας που θα πας στο Σόροβιτς, γιατί δεν ξεκινάς την ώρα που πρέπει; Γιατί δεν συμπεριφέρεσαι προνοητικά; Κοίτα, σκοτείνιασε, θα πουν όπου νά 'ναι τη βραδινή προσευχή...»

Μου κόπηκαν τα χέρια και τα πόδια:

«Πόση ώρα δρόμος είναι βρε μάνα; Γιατί υπεβάλλεις τόσο; Θα φτάσουμε, πρώτα ο Θεός, πριν τη βραδινή προσευχή στο Σόροβιτς. Χώρια που δεν πάω μόνος μου. Θα είναι κι ο Γιασίν μαζί μου...»

«Είναι γεμάτος παντού ο τόπος γιε μου χαϊντούηδες, κομιτατζήδες. Αν βγεις εσύ τέτοια ώρα μέσα σε τούτο το σκοτάδι στα δάση σ' αυτό το δρόμο, πώς να πιάσει εμένα ύπνος το μάτι μου, πώς να ψυχάσει ξοπίσω σου η καρδιά μου;»

«Μη βάζεις κακό στο μυαλό σου. Πρώτη φορά πάω στο Σόροβιτς; Πρώτη φορά με κατευodώνεις σε τούτη την πόρτα;»

«Με τέτοιο σκοτάδι όμως...»

«Τί θα γίνει; Θα καθώ;»

«Τον εχθρό σου δεν τον διαλέγεις. Αν είναι κανείς, Θεός φυλάξει, στο δρόμο σου...»

Την αγκάλιασα, τη φίλησα:

«Αν έχω κανένα εχθρό κι έχει κακό σκοπό, τι αλλάζει αν είναι μέρα ή νύχτα, βρε μάνα σ' αυτό το δρόμο μες στα δάση;»

Κάτι μου ήρθε ξαφνικά στο μυαλό:

«Απόψε μάλιστα είναι δεκατέσσερις του μηνός. Οι δρόμοι θα είναι γεμάτοι σαν να είναι μέρα..»

Η αλήθεια είναι πως δεν τη λυπόμουν καθόλου τη μάνα μου. Με ενοχλούσε το ενδιαφέρον της. «Άντε, μη χασομερείς!» μου ψιθύριζε στ' αυτί η χαρά μου. Τράβηξα προς την πόρτα.

Οι αδελφές μου πετάχτηκαν τρέχοντας από το χαρέμι.

«Στο Σόροβιτς πας;» με ρώτησε χοροπηδώντας η Χουριγιέ.

«Ναι, στο Σόροβιτς...»

«Αχ, νά 'μουνά άντρας να ρχόμουνά κι εγώ μαζί σου! Να μου φέρεις καρύδια...»

Η Μεριέμ χτυπούσε από πίσω τα χέρια της, μου ζήτησε να της φέρω αμύγδαλα. Η μια ήταν δυό χρόνια κι η άλλη πέντε πιο μικρή από μένα. Κάποια μέρα κατάλαβα πως η χαρά που πλημμύριζε τις καρδιές τους τις έκανε κι αυτές να τρέχουν έτσι. Πόσο μακριά από μας ήταν σε κείνη την ηλικία ο θάνατος κι οι τόσο άλλοι φόβοι που έρχονταν στο μυαλό της μάνας μου!...

Σαν βγήκα μπροστά στην εξώπορτα ο Γιασίν πλησίαζε καβάλα στ' άλογό του, στη γέφυρα που ήταν απέναντι απ' το σπίτι μας. Καβάλησα το άλογό μου. Η εξώπορτα δεν είχε κλείσει εντελώς ακόμα πίσω μου. Ήξερα πως οι αδελφές μου με κοίταζαν από το άνοιγμα της πόρτας. Είχα ένα ψηλό, σκουρόχρωμο, καθαρόαιμο αράπικο άτι. Ίσως να ήταν το πιο ωραίο άλογο σ' όλη την περιοχή της Φλώρινας. Περπατούσε όλο τσαλίμια σπκώνοντας ελαφρα την ουρά του, που έφτανε ως χαμπλά στα πόδια. Όπως έβλεπαν το 1950 το σπορ αυτοκίνητο, έτσι έβλεπαν το 1914 το καθαρόαιμο αράπικο άλογο. Οι αδελφές μου ήταν πιο περήφανες για το άλογό μου παρά για μένα, του χένιζαν τη χαίτη, του την έπλεκαν μικρές μικρές κοτσίδες. Όποτε έβγαινα από το σπίτι με το άλογο, με παρακολουθούσαν από πίσω έως που έστριβα στη γωνία.

Πίγαμε με το Γιασίν ως το τσαρσί καβάλα στ' άλογο. Θα παίρναμε καπνό, κονιάκ, γλυκά, ζάχαρη κι ό,τι άλλα μικροπράγματα μπορούσαμε να κρτάμε δώρο στο μouxτάρη, στο δεκανέα στο καρακόλ σε μερικούς μας γνωστούς και στο Δημήτηρ που μας φιλοξενούσε πάντα στο σπίτι του.

Καθώς αφήναμε πίσω μας την πρώτη στροφή του δρόμου προς το τσαρσί, άρχισαν ξαφνικά να χτυπούν οι καμπάνες της ρωμείκης εκκλησιάς τρομοκρατημένες. Θαρρείς πως ήταν στ' αλήθεια τρομοκρατημένες. Χτυπούσαν σαν ζωντανός που χτυπιέται στο χώμα απ' τη λύπη του. Κοιταχτίκαμε με το Γιασίν.

«Ποιος νά ήταν άραγε πάλι;»

Ο γείτονάς μας ο Ξενοφώντας ερχόταν στον καλντερίμι από τη δίκια μου μεριά. Χαιρετιστήκαμε. Σταμάτησα το άλογό μου. Του έκανα νόημα με το κεφάλι για τις καμπάνες:

«Γειά χαρά!! Δεν έγινε, Θεός φυλάξοι, πάλι κανένα δυστύχημα;»

Το πρόσωπό του ήταν θλιμμένο:

«Βαι, βάι, βάι, ήταν πολύ νέος...»

«Αλήθεια;»

«Ποιος τον σκότωσε;»

«Οι τσέτες του Σαντάνσκι...»

Τί να πεις; Ευχήθηκα να δίνει ο Θεός υπομονή σ' αυτούς που έμειναν πίσω. Χωρίσαμε. Μόλις άρχισαν να χτυπούν οι καμπάνες είχε πάει το μυαλό μου στη μάνα μου. Ακούγοντάς τις να χτυπούν, θαρρούσα πως την έβλεπα τυλιγμένη στο πένθος.

Δεν αργούσα πάντα τόσο πολύ να ξεκινήσω. Τις περισσότερες φορές είχαμε φτάσει σαν έπεφτε το σκοτάδι με το Γιασίν στο χωριό που έπρεπε να πάμε. Εκείνη τη μέρα καθυστέρησα το απόγευμα με τους φίλους μου. Στρωθήκαμε στο παιχνίδι. Κέρδιζα όταν τελείωσε το πρώτο χέρι. Δεν μπορούσα να σηκωθώ. Θα παίζαμε άλλο ένα χέρι. Μόλις πριν μισή ώρα ακόμα ήμασταν στο καφενείο. Είχαμε αργήσει. Είχε δίκιο η μάνα μου. Κι εγώ μετάνοιωνα που είχα χασομερήσει, που είχα καθυστερήσει, όχι βέβαια επειδή φοβόμουνα...

Ήταν γλυκειές εκείνες οι νύχτες, γλυκά τα ταξίδια. Τα ρωμείκα σπίτια του Σόροβιτς ήταν περιτυλιγμένα όλα με αυλότοιχους. Κρέμονταν πάνω απ' τους αυλότοιχους τα κλαδιά των δέντρων, που πάνω τους κούρνιαζαν μαζί με το βράδυ τα πουλερικά του σπιτιού. Καθώς πλησίαζα στο σπίτι του Δημήτρη σήκωνα τον τσιφτέ μου κι έριχνα μια στην άκρη του κλαδιού. Οι κότες ξυπνούσαν τρομαγμένες, άρχιζαν αμέσως να κακαρίζουν, καθώς έπεφταν φτεροκοπώντας απ' τα κλαδιά κάνα δυο κοτόπουλα σκοτωμένα.

Ο Δημήτρης πετιόταν με γέλια και φωνές αμέσως από μέσα.

«Βρε αυτός είναι ο Μουσταφάς!! Βρε, ήρθε ο Μουσταφάς από τη Φλώρινα...»

Μια χαρά, ένα καλωσόρισμα...

«Καλησπέρα¹».

«Καλησπέρα βρε Μουσταφά μου».

«Βρε αχαϊρευτε καλωσόρισες!! Πού ήσουνα τόσες μέρες; Κι είπα μας ξέχασε πια ο Μουσταφά...»

Κατέβαινα απ' τ' άλογο κι αγκαλιαζόμασταν.

«Τί τρέχει, βρε Μουσταφά μου, και δε λες ν' αφήσεις τη Φλώρινα; Σε αναζητήσαμε βρε...»

«Γεια σου βρε κοτζάμ Δημητρόπουλε, κι εγώ σας αναζήτσα... Άντε, τί στέκεσαι, βάλε να ψήνονται τα κοτόπουλα... »

«Όλα τα κοτόπουλα δικά σου, Μουσταφά μου. Κι αμέσως μάλιστα...»

Η γυναίκα, η νύφη, τα παιδιά κι η μάνα του έρχονταν τρέχοντας από μέσα. Τα ίδια πάντα γλυκά λόγια, η ίδια γλυκειά υποδοχή...

Έπαιρνα το ταγάρι μου απ' το άλογο. Ούζο, τούτο, κείνο, κάτι για τη γυναίκα, για τους δικούς του.

«Γιατί μπήκες σε κόπο βρε Μουσταφά μου; Και κονιάκ, και ούζο, όλα τα έχουμε. Φτάνει που ήρθες εσύ...»

Η νύχτα ήταν δικιά μας. Τρώγαμε, πίναμε, γελούσαμε και τα λέγαμε. Έρχονταν κι άλλοι γείτονες στο σοφρά. Καθόμασταν μέχρι τα μεσάνυχτα. Όταν σπκωνόμουνα από το σοφρά ήξερα πως ήταν έτοιμο το γιατάκι μου στο δωμάτιο για τους μουσαφίρηδες, στο πάνω πάτωμα δεξιά. Στο Γιασίν έστρωναν στο κάτω πάτωμα, στο μιντέρι μπροστά απ' το χώρισμα του κελαριού.

Όταν χωρίσαμε από τον Ξενοφώντα περάσαμε μπροστά από την εκκλησία. Η μεγάλη της είσοδος ήταν ανοικτή. Μπαινόβγαινε όπως πάντα κόσμος. Μέσα στο σκοτάδι του ναού φαινόntonτουσαν αναμμένα κεριά. Λέγαμε με το Γιασίν πως δεν προλαβαίναμε το σοφρά του Δημήτρη.

Ο Γιασίν αγαπούσε πολύ το φαγοπότι. Του άρεσε το γλέντι. Πάντα έλεγε πως δούλευε μαζί μου, όχι τόσο για τα λεφτά που έπαιρνε όσο επειδή με μένα έτρωγε και έπινε καλά... «Ε, είπε, αν πάμε την ώρα της βραδινής προσευχής θα κάτσουμε και θα πιούμε κι απόψε ένα κονιάκ».

Πήραμε ό,τι ήταν να πάρουμε από το τσαρσί. Από τους γείτονες μάθαμε ότι είχαν περάσει από τη Βουλγαρία στην Ελλά-

1 Σημειώνονται με πλάγια οι φράσεις και οι λέξεις που είναι ελληνικά στο κείμενο [Σ.τ.Μ.]

δα οι τσέτες του Σαντάνσκι, κι ότι ένα απόσπασμα είχε κωθεί στα περικόρα της Φλώρινας. Είχαν σκοτώσει εκείνο το πρωί το Αριστειδάκι στο χωράφι του στο Πέρασμα. Ξανακαβαλήσαμε τα άλογα. Είχαμε πια την πρόθεση να ξεκινήσουμε. Περνώντας μπροστά απ' το ξενοδοχείο Μετροπολίτ συναντήσαμε το Ζαχαρία που δούλευε εκεί...

Εκείνος κοίταξε τα ταγάρια και τα τουφέκια μας που ήταν κρεμασμένα στο πίσω μέρος της σέλλας...

«Τι τρέχει βρε Μουσταφά; Έρχεσαι ή φεύγεις; Πρόσεξε, μπν τύχεις και δεν είσαι απόψε στη Φλώρινα!»

Του είπα πως πηγαίναμε στο Σόροβιτς. Σήκωσε τα χέρια του ψηλά, μου έκοψε το δρόμο:

«Βρε, ποιος σου έδωσε άδεια εσένα; Όχι, δεν έχει να πας πουθενά!»

Έπιασε το χαλινάρι του αλόγου μου:

«Άντε κατέβα, τί στέκεσαι... Κατέβα!»

Εκείνη την ώρα οι άντρες του κατέβαζαν μπροστά από το ξενοδοχείο ένα πανώ για αγγελίες που είχαν ετοιμάσει. Είχε φέρει μια κομπανία από το Μοναστήρι κι άρχιζε, λέει, απόψε το πρόγραμμα.

«Βρε, αν δεν είσαι εσύ, για ποιον τους έφερα εγώ; Γίνεται κέφι χωρίς εσένα; Και λέγοντας αυτά κοίταξε σ' ένα παράθυρο στο τρίτο πάτωμα του ξενοδοχείου. Κοίταξα ξοπίσω του κι εγώ. Είδα στο παράθυρο, κολλημένο σχεδόν στο τζάμι το κεφάλι μιας νέας γυναίκας. Κάτι πράσινα ή γαλανά, δεν μπόρεσα να καταλάβω, μάτια και πυκνά, ξανθά μαλλιά που χάνονταν πίσω στους ώμους της.

Το κορίτσι γέλασε. Να ήταν άραγε καμιά απ' τις τραγουδίστριες; Η κόρη ή η γυναίκα κανενός απ' τους οργανοπαίχτες; Με χτύπησε κατακούτελα ο έρωτας! Κοίταξα μήπως την ξαναδώ. Στο τζάμι είχαν πέσει οι βραδινές σκιές κι αντανakλούσε μονάχα ένα φως από το πράσινο των ματιών και το ξανθό των μαλλιών της. Η κόρη δεν ήταν εκεί. Ό,τι όμως είχε μείνει απ' αυτήν στο παράθυρο μου γελούσε, με καλούσε.

«Αφού είναι έτσι θα μείνουμε βρε Ζαχαρία. Κράτησε μας ένα τραπέζι...»

«Το δικό σου τραπέζι είναι ήδη κρατημένο...»

«Ε, τότε αφήνουμε τα άλογα κι ερχόμαστε...»

«Θα βρούμε εμείς μέρος για τα άλογα, κατέβα εσύ...»

Κατέβηκα.

Καλά που έμεινα.

Άρχισαν πρώτα τα όργανα. Στο σαλόνι του ξενοδοχείου όλα τα τραπέζια ήταν γεμάτα. Έπιναν σε όλα τα τραπέζια. Η νύχτα προχωρούσε, ανταλλάζοντας χαιρετισμούς και κερνώντας φρούτα και ρακί από το ένα τραπέζι στο άλλο, σπκώνοντας ψηλά «εις υγεία» τα ποτήρια, λέγοντας ο ένας στον άλλο τον καϋμό του κι ανταλλάσσοντας φιλοφρονήσεις. Ο θάνατος του Αριστείδη ήταν το μοναδικό θέμα συζήτησης.

Ακόμα και τα πιο κοινότοπα λόγια που λέει ή ακούει κανείς στο τραπέζι όπου πίνει του φαίνονται, επειδή είναι πιο μένος, πολύ βαθιά και με μεγάλο νόημα. Όπως τα ποιήματα ή τα γράμματα που βλέπεις πως γράφεις στον ύπνο σου. Αδίκια προσπαθείς όταν ξυπνήσεις να τα θυμηθείς λέξη προς λέξη. Έχουν χάσει πια τα μαργαριτάρια εκείνα την εντύπωση που δημιουργούσαν στο όνειρο, δεν έχουν πια το ίδιο νόημα.

Πρέπει να ξενά κανείς όσα είπε και άκουσε στο πιστό, δεν πρέπει να προσπαθεί την άλλη μέρα να τα θυμηθεί. Πίνουμε και κλαίγαμε! Λυπόμασταν τα χαμένα νειάτα του Αριστείδη, αυτούς που άφησε πίσω του, τη νέα του γυναίκα. Έπειτα οι αναμνήσεις, το παράπονο όσων τον είχαν δει ακόμα χτες, προχτές, όσων θεωρούσαν τους Βούλγαρους κομιτατζήδες άθεους, σωβινιστές... Το πιστό ανακατευόταν με το θάνατο, όπως το ούζο με το νερό, θόλωνε το μυαλό μας, νομίζαμε πως πιάναμε και μάλιστα καμιά φορά πως πιάσαμε το νόημα, ή την έλλειψη νοήματος, της ζωής μας. «Το ίδιο τέλος μας περιμένει όλους, βρε αδελφέ!...

Καλύτερα να πιούμε! Τί σήμερα, τί αύριο, ας πιούμε λοιπόν! Μονάχα ό,τι ζήσεις σε τούτο το ντουινιά, σου μένει στο τέλος κέρδος!...»

Όσο μεγάλωνε από το ένα ποτήρι στο άλλο η ευαισθησία μου, τόσο αναζητούσα με όλο και πιο πολύ μεράκι να δω, σε τούτο τον κόσμο το θνητό όπως λέγαν όλοι, σαν να ήταν ο ίδιος μου ο εαυτός, το πρόσωπο εκείνο που είχα δει στο παράθυρο το σούρουπο...

Το μέρος του προγράμματος με τα όργανα τελείωσε. Σαν άρχισαν τα τραγούδια, φάνηκε ντυμένη σε γαλαζοπράσινα βελούδα, με ένα μικρό μαντίλι ανάμεσα στα χέρια της. Το τραπέζι μου ήταν κοντά στο πάλκο. Την είδα με κομμένη την

ανάσα να πηγαίνει στη θέση της. Στεκόταν δύο βήματα απέναντι μου. Ένοιωσα τη μυρωδιά της. Κάτι έσπασε, χύθηκε μέσα μου, ανοιγόκλεισαν χτυπώντας πόρτες και παράθυρα. Μέχρι να με δει κι εκείνη!... Με γνώρισε, μου χαμογέλασε και άρχισε το τραγούδι

*Αχ, τζανίμ τσικμής αγιαζμανίν μπασινά
Αχ, γκουνές βαρμής σαρί ιπέκ σατσινά
Αχ, χενύζ γκιρμής ον ύτς ον ντόρτ γιασινά
Γιοσμάμ ντε...²*

Ήταν δεν ήταν δεκαοχτώ χρονών. Την έλεγαν Φικριγιέ. Με τα γεμάτα υγεία ολόξανθα μαλλιά της στην άκρη του ίσιου της μετώπου, τα πρασινωπά της μάτια, τα καλοφτιαγμένα, γεμάτα της χείλη και τους ροζ κυμματισμούς στο λευκό της δέρμα ήταν πραγματικά αυτό που λέμε Μοναστηριώτισσα καλλονή. Ήταν μάλλον ψηλή. Είχε γεμάτους γοφούς και στήθια, μακρύ, λεπτό λαιμό και λεπτή μέση. Μου φαινόταν όπως στεκόταν στο πάλκο σαν κρίνος που είχε φυτρώσει και ανοίξει εκεί...

Ήταν φανερό πως είχε διαλέξει ένα τραγούδι που να της ταιριάζει. Ίσως και να το είχαν παραγγείλει ειδικά γι' αυτή. Αν πρόσθετες στα λόγια, στη μελωδία του, τη μαγεία της φωνής της, τότε το τραγούδι γινόταν ακόμα περισσότερο ένα μ' αυτή. Τίποτα όμως στον τρόπο που το έλεγε ή στη στάση της, δεν έδειχνε κομπασμό ή αυταρέσκεια. Όπως μιλά για τον εαυτό του ένας κρίνος, ένα λουλούδι που ανοίγει, όπως παρουσιάζεται στους άλλους, έτσι παρουσιαζόταν κι αυτή. Σαν να έλεγε μια αλήθεια, σαν να μας έλεγε πως ανοίγει ένα λουλούδι...

Το Σόροβιτς είχε εντελώς πια φύγει απ' το μυαλό μου. Είχα ερωτευθεί. Δεν μπορούσα να ξεκολλήσω τα μάτια μου απ' τα χείλια της. Θαρρείς πως είχα τρυπήσει το καβούκι μου κι είχα βγει στο φως, στα ανοιχτά. Όσο κοίταζα την κόρη αποκτούσα φτερά, θαρρείς πως πετούσα, νόμιζα πως ψίλωνα όλο και πιο πολύ από εκεί που καθόμουν. Έβλεπα πως τα αισθήματά μου

2 Αχ, στ' αγιασμα πλάι βγήκε η κυρά
Αχ, έλαμψε ο ήλιος στα κατάξανθα μαλλιά
Αχ, δεκατριών, δεκατεσσάρων μόλις χρονών κοπελιά,
Κι είμαι κοκέπα... [Σ.τ.Μ.]

είχαν ανταπόκριση. Η κόρη ήταν όλο ευθυμία. Τραγουδούσε, περνούσε από το ένα τραγούδι στο άλλο με τα μάτια της πάνω μου όλο πόθο, όλο επιθυμία. Δεν άργησαν να δουν, να καταλάβουν πως είχαμε σμίξει. Άρχισαν από τα άλλα, κοντινά ή μακρινά, τραπέζια τα πειράγματα. Ήταν πειράγματα ενθαρρυντικά, χτυπούσαν τα χέρια και πετούσαν λουλούδια όπως όταν σηκώνονται να χορέψουν στο γάμο ο γαμπρός και η νύφη. Μας έδιναν θάρρος και στους δυο.

Παράγγειλα ποτά για τα όργανα, έστειλα τριαντάφυλλα στη Φικριγιέ. Ζήτησα από το Ζαχαρία να ετοιμάσει ένα τραπέζι στο τέλος του προγράμματος. Κάλεσα αυτούς που έπαιζαν ούτι, ντέφι, βιολί και κλαρίνο, τη Φικριγιέ και το Ζαχαρία για φαγητό. Το κουβαρνταλίκι μου μετέτρεψε σε γάμο το ντουμασιασμένο από τους καπνούς των τσιγάρων σαλόνι. Βρισκόμασταν πάνω ακριβώς στη γραμμή που χωρίζει τη ζωή από το θάνατο. Μετά από τη θλίψη για το θάνατο του Αριστείδη, η φωνή της Φικριγιέ καλούσε όσους έμειναν να ζήσουν. Μόλις σιωπούσε, θυμόμασταν το Αριστεϊδάκι και σιμώναμε το θάνατο, όσο ακούγαμε το τραγούδι της Φικριγιέ πλησιάζαμε τη ζωή. Το Αριστεϊδάκι δεν μπορούσε πια να σηκωθεί και νά 'ρθει, είχε περάσει τη γραμμή και δεν μπορούσε νά 'ναι μαζί μας πια. Από την άλλη η Φικριγιέ συμβόλιζε τη ζωή που όλο συνεχίζεται, που δεν πεθαίνει ποτέ.

Θά 'ταν κοντά δύο η ώρα όταν βγήκαμε πια από τη Φλώρινα. Περάσαμε μπροστά απ' το σπίτι του Αριστείδη. Στο φως του φεγγαριού ξεχώριζαν τα χώματα, οι πέτρες, διακρίνονταν οι σοβάδες των σπιτιών, οι μαύρες κλίδες των κεραμιδιών. Δεν ακουγόταν άλλο από την ανάσα των ζώων μας στο σοκάκι. Όλα τα φώτα ήταν σβηστά. Μόνο στο παράθυρο του σπιτιού του Αριστείδη το φως της λάμπας που έκαιγε αντανakλούσε στα τζάμια. Η μάνα, η γυναίκα του και οι άλλοι συγγενείς του πρέπει να προσεύχονταν ξενυχτώντας το νεκρό που θα έθαβαν την άλλη μέρα. Η πένθιμη όψη του δρόμου μας επηρέασε, κι ας ήμασταν πιομένοι, μείναμε για λίγο σιωπηλοί. Συνεχίσαμε το δρόμο μας αμίλητοι.

Το Σόροβιτς ήταν τρεις ώρες με το άλογο από τη Φλώρινα. Ανάμεσά τους είναι το όρος Μαλαρίκα. Είχαμε δυο ώρες δρόμο από την πεδιάδα και ώρα μέσα απ' το δάσος στο βουνό. Σαν βγήκαμε απ' την πεδιάδα αφήσαμε τα άλογα ν' ακολου-

θήσουν το δρόμο που ήξεραν κι ανάψαμε τσιγάρο. Χαθήκαμε πίσω απ' το λόφο που τυλίγει το ανατολικό μέρος της Φλώρινας. Είχα συνέλθει εντελώς με τον καθαρό αέρα, λες και δεν είχα πιει καθόλου. Στα βορινά του δρόμου μας, πολύ μακριά στο βουνό, έκαιγε μια φωτιά τσομπάνηδων. Δεν είχε κανέναν άλλο ξύπνιο να τριγυρνά σε όλη την πεδιάδα. Με το μυαλό μου συνέχεια στο θάνατο του Αριστείδη και στους τσέτες του Σαντάνσκι, το αυτί έτοιμο ν' ακούσει και τον παραμικρό θόρυβο, κοίταζα τους θάμνους με τα τσαλιά και τα δέντρα. Όπου όμως κι αν κοίταζα έβλεπα τη Φικριγιέ. Το πρόσωπό της ξεπρόβαλλε γελαστό πίσω απ' τις σιλουέτες των δέντρων και των θάμνων, με πλησίαζε. Πότε ερχόταν από απέναντι, αποκομμένη από το δρόμο, πότε προχωρούσε φτερουγίζοντας μπροστά μου με τα μαλλιά της λυμμένα ως τη μέση. Ήθελα να μιλώ όλο γι' αυτή. Πήρα βαθύ αναστεναγμό:

«Πώς ήταν βρε Γιασίν, πες μου για το Θεό, πώς ήταν η Φικριγιέ;»

Είχε περάσει ωραία, είχα χαλαρώσει:

«Πόσω χρονών είμαι, έχω γυρίσει πολύ, έχω δει πολλά στη ζωή μου, όμως...»

Γελούσα:

«Τέτοια ομορφιά δεν έχω ξαναδεί...»

Παίνευα συνέχεια τη φωνή, τα μαλλιά, την κορμοστασιά, τη μιλιά της. Συμφωνούσε με όσα έλεγα. Ενθουσιάστηκα ακόμα περισσότερο, αναστέναξα βαθειά:

«Αχ βρε Γεσίν, την ερωτεύηκα, κάγκα...»

«Κι εκείνη σε ερωτεύηκε...»

«Αλήθεια λες;»

«Μα το Θεό!»

«Ζήτω μου τότε!...»

Ένας θόρυβος ανάμεσα στα τσαλιά μ' έκανε να διακόψω τα λόγια μου. Ένα αγριογούρουνο έφυγε τρέχοντας πίσω προς το μικρό δάσος. Απ' το δασάκι φάνηκε πάλι, σίμωσε η Φικριγιέ. Ξαναπήρα βαθύ αναστεναγμό. Συνέχισα τα λόγια που είχα αφήσει μισά.

Περάσαμε από το Πέρασμα μέσα από τα αμπέλια και τα χωράφια με το καλαμπόκι. Αρχίσαμε να περπατάμε κατά μήκος του ποταμού που κυλούσε ανάμεσα σε χαμηλόκλαδες βαλανιδιές, και πιο ψηλά ανάμεσα σε πεύκα και οξιές. Πε-

νούσαμε απ' τις μικρές ξύλινες γέφυρες μια στη δεξιά και μια στην αριστερή μεριά του ποταμού. Οι σκιές μας ψήλωναν στις πλαγιές δεξιά κι αριστερά μας, γλυστρούσαν πάνω στα δέντρα σαν μικρό μαύρο σύννεφο στο φως του φεγγαριού. Κάθε τόσο καθώς πλάταινε η μικρή κοιλάδα, βλέπαμε χωριά να κοιμούνται με τα πετρόχτιστα δίπατα σπίτια τους, τις κτισμένες με κόκκινα τούβλα βυζαντινές εκκλησιές, τα μυτερά καμπαναριά και τους σταυρούς τους.

Όταν πέρασα με το όρος Μαλαρικό ξεθώριασε το φεγγάρι. Πέρα μακριά τα νερά της λίμνης του Οστρόβου άρχισαν να φαντάζουν γαλανά στο χάραγμα της μέρας. Το Σόροβιτς με τα πλατάνια στην όχθη της λίμνης και τις λευκές του ήταν βυθισμένο σε βαθύ ύπνο. Ο δρόμος κατηφόριζε μέσα από ένα πευκόφυτο δάσος από οξιές. Θα βρίσκαμε άραγε κανένα τέτοιο ώρα στο Σόροβιτς; Άδικα θα προκαλούσαμε τα γαυγίσματα των σκυλιών. «Ας αράξουμε λίγο εδώ» είπα στο Γιασίν. Σταματήσαμε σ' ένα ξέφωτο στην άκρη του δρόμου. Ξεπεζέψαμε. Πήραμε τα γκέμια των ζώων, τους βάλαμε τα χαλινάρια και τα δέσαμε στα τσαλιά.

Μαζέψαμε μερικά τσαλιά κι ο Γιασίν άναψε μια μικρή φωτιά. Ψήσαμε καφέ. Φάγαμε από ένα τσαμπί σταφύλι κι ήπιαμε τον καφέ μας.

Το φεγγάρι πήγαινε να σβήσει, ο ουρανός πάνω από το δάσος και τα νερά της λίμνης χαμπλά ρόδισαν, έπαιρναν χρώμα. Το μυαλό μου πήγε πάλι στη Φικριγιέ. Καπνίσαμε από ένα τσιγάρο. Καθώς πετούσαμε τα τσιγάρα μας και σηκωνόμασταν, ξεπρόβαλε χαμπλά εκεί που έστριβε ο δρόμος στην άκρη του δάσους στο τέλος της πλαγιάς, μια ομάδα οπλισμένοι άντρες. Ήταν μες στη σκιά. Φαινόντουσαν οι σιλουέτες τους.

«Ποιοί είναι αυτοί βρε Γιασίν;»

Κάρφωσε τα μάτια κοιτάζοντας όλο περιέργεια:

«Έλληνες... Έλληνες χωροφύλακες...»

Κι εγώ είχα αναγνωρίσει πως είναι Έλληνες απ' τα μυτερά τους πηλίκια και τα μαντήλια που φορούσαν στο λαιμό. Τον είχα ρωτήσει όμως από την έκπληξη.

Τους μέτρησα, ένας, δύο, πέντε, επτά, οχτώ άντρες και μπρος τους ένας λοχίας. Μας χώριζαν καμιά διακοσαριά, διακοσοπεννηταριά βήματα. Μετά τουφέκια σταυρωτά στους ώμους τους σκαρφάλωναν χωρίς να βιάζονται την ανηφόρα.

Πρέπει να είχαν περάσει τη νύχτα στο Σόροβιτς και να είχαν ξεκινήσει από εκεί. Φαινότουσαν όμως κουρασμένοι σαν να περπατούσαν μέρες και μέρες. Κοίταζαν ψηλά προς το μέρος μας. Σίγουρα μας είχαν δει. Δεν φαινόταν ν' αλλάζει τίποτα στην όψη τους. Αν έκρινε κανείς από τις κινήσεις των κεφαλιών τους πρέπει μερικοί απ' αυτούς να τραγουδούσαν. Δεν σταμάτησαν το τραγούδι. Όσο για μένα φώλιασε μέσα μου ο φόβος. Χριστιανοί εκείνοι, μουσουλμάνοι εμείς. Έλληνες εκείνοι, Τούρκοι εμείς. Τα ταγάρια μας ήταν γεμάτα. Είχα πάνω μου αρκετά λεφτά. Και το πιο σπουδαίο ο λοχίας κι ο δεκανέας τους ήταν πεζοί, ενώ εμείς ήμασταν καβαλάρηδες. Αν συνεοόντουσαν μεταξύ τους και συμφωνούσαν να το κρατήσουν μυστικό, δύσκολο ήταν να σκοτώσουν σε τούτο το βουνό ένας Έλληνας λοχίας κι ένα δεκανέας δυό Τούρκους καβαλάρηδες μόνο και μόνο για να μην πηγαίνουν πεζοί μέσα σε τούτη τη ζέστη;

Τα μάτια μου ήταν μόνο στα μάουζερ των χωροφυλάκων. Περίμενα την παραμικρή τους κίνηση. Το πιστόλι μου το παραμπέλλουμ ήταν στο ζωνάρι μου. Παρόλο όμως που είχα παραμπέλλουμ δεν εμπιστευόμουν στα διακόσια βήματα το πιστόλι μου. Το γκρα του Γιασίν και ο τσιφτές μου κρεμόντουσαν στο πίσω μέρος της σέλλας του αλόγου μου.

Του είπα να 'χομε τα τουφέκια μας πρόχειρα

«Αντε, ν' ανεβούμε στ' άλογα...»

Το πρόσωπο του Γιασίν φαινόταν λίγο κλωμό.

«Ν' ανεβούμε...»

Με τη γρηγοράδα που έδωσε ο φόβος στις κινήσεις μας, πήραμε τα χαλινάρια, χτυπήσαμε τα γκέμια και καβαλήσαμε τ' άλογα.

«Να το βάλουμε στα πόδια;»

«Αφού δεν μπορούμε!...»

«Μπαίνουμε στο δάσος;»

Καθώς το έλεγα αυτό κοίταξα μια δεξιά και μια αριστερά μας. Και στις δυο μεριές ήταν πυκνά, ανακατωμένα τα δέντρα.

«Δεν μπορούμε να καλπάσομε. Αμέσως θα ψυλλιαστούν, θα μας πυροβολήσουν...»

Δεν ξέραμε τι να κάνομε

«Κι αν έχει μείνει το μάτι τους στα ταγάρια μας;»

Πρέπει να είχε δισανθανθεί κι εκείνος τους φόβους μου.

«Μη σκέφτεσαι καθόλου ούτε ποιοί είμαστε, ούτε τι έχουμε και δεν έχουμε, να μη φαίνεσαι φοβισμένος».

Έστρεψα το κεφάλι του ζώου προς το δρόμο. Έλυσα το δέσιμο του τσιφτέ μου. Το κοντάκι του ήταν μέσα στο ταγάρι μου. Το όπλισα. Έτσι να έκανα το χέρι μου το έπιανα. Βγήκαμε με το Γιασίν από το ξέφωτο καβάλα στ' άλογο και ξεκινήσαμε.

«Τί δουλειά έχουν βρε Γιασίν πρωί πρωί σ' αυτούς τους δρόμους;»

Ήταν παμπόνηρος. Το μυαλό του δούλευε πάντα ξυράφι. Υπολόγισε σωστά:

«Ποιος ξέρει ποιούς να κυνηγούν!...»

Κι εκείνος όμως δεν έλεγε, να ξεκολλήσει το μάτι του απ' τους χωροφύλακες.

Ανέβαιναν την ανηφόρα αφήνοντας ένα μικρό σύννεφο σκόνης πίσω τους. Είχαν ήδη όλοι τους ζεσταθεί. Οι γιακάδες τους ήταν ανοικτοί, τα τουφέκια σταυρωτά στους ώμους, μερικοί κρατούσαν με τα δυό τους χέρια στην πλάτη τις άκρες του τουφεκιού, άλλοι είχαν κρεμάσει τα μπράτσα τους απ' τους καρπούς στις δύο άκρες του τουφεκιού.

Κάποιος διηγόταν στους διπλανούς του γελώντας κάτι. Τρεις τέσσερις άρχισαν ξαφνικά το τραγούδι. Τα λόγια του τραγουδιού μισοέφταναν σε μας:

*Γύρισε, σε περιμένω, γύρισε
Μικρούλα μου κοπέλα
Έλα, έλα, έλα...*

«Δεν είναι ντόπιοι, ε Γιασίν;»

«Κάποιον ψάχνουν...»

Έπιασα το παραμπέλουμ μου. Ήταν εκατό βήματα πιο πέρα από μας.

«Αν κάνουν καμιά κίνηση, δεν μπορούμε πια να ξεφύγουμε...»

«Δε θα κάνουν τίποτα...»

«Πώς το ξέρεις;»

«Άλλον ψάχνουν...»

Δεν είχα παρόλα αυτά εμπιστοσύνη στα λόγια του. Δε μου καθησύχαζε τις αμφιβολίες μου.

«Έχουμε άλογα βρε Γιασίν, κι αυτοί είναι πεζοί...»

«Δεν πα νά 'ναι, θα φοβηθούν...»

«Γιατί να φοβηθούν;»

«Έχουν να δώσουν λογαριασμό αυτοί...»

Γιατί, δεν μπορούσαν να πουν ψέμματα αν τους ζητούσαν λογαριασμό; Ήμασταν οπλισμένοι. Έφτανε να πουν πως είχαμε τραβήξει όπλο εναντίον τους. Το πήρα απόφαση;

«Αν πουν πως κουνιούνται θα το πληρώσουν ακριβά!»

«Αυτό σίγουρα μπέη μου!»

«Μα ένας, μας τρεις, δε θα τους τη χαλαλίσουμε τσάμπα τη ζωή μας!»

«Και τι νόμισες βρε Μουσταφά; Τι είμαστε σκυλιά να φοβήσομε χωρίς να τους χτυπήσομε κι εμείς;»

Ερχόντουσαν εκείνοι, προχωρούσαμε εμείς, η απόσταση μεταξύ μας ήταν καμιά σαρανταπενταριά βήματα. Είχαν ακόμα τα χέρια στην πλάτη, στην άκρη των τουφεκίων που παρέμεναν σταυρωτά στους ώμους τους. Τράβηξα προς τα έξω το άλογο να τους αφήσω να περάσουν. Ο λοχίας παραμέρισε πριν από μένα. Κι οι άντρες πλάι του αποτραβήχτηκαν και αυτοί απ' το δρόμο. Ήταν όλοι τους νέα παιδιά. Οι στολές πάνω τους φάνταζαν δανεικές.

Ο λοχίας χαμογέλασε φέρνοντας το χέρι στο πηλίκιο:

«Γειά σου κύριε ».

Γέλασα καθησυχασμένος. Έφερα το χέρι πρώτα στο κεφάλι κι ύστερα στο στήθος:

«Γειά σου κύριε λοχία».

«Έχεις φωτιά;»

Του έδωσα το πακέτο τα τσιγάρα και τα σπύρτα μου. Ο λοχίας πήρε ένα τσιγάρο, το άναψε και μου τα επέστρεψε

«Ευχαριστώ».

Είχα κι άλλα πακέτα στο ταγάρι μου. Δεν το πήρα. Του είπα να δώσει και στους φίλους του.

Το πακέτο γύρισε από χέρι σε χέρι. Κι ενώ ρουφούσαν οι άντρες με τα χείλια τους κι άναβαν μ' ένα σπύρτο δύο και τρεις το τσιγάρο., ο λοχίας μας είπε πως τους είχαν λειώσει τα παπούτσια να περπατούν εδώ και τρεις μέρες για να πετύχουν τους τσέτες του Σαντάνσκι. Φεύγοντας κούνησε γελώντας το χέρι:

«Ωρα καλή...»

«Ωρα καλή λοχία...»

Κάναμε πέντε δέκα βήματα. Ένοιωθα ακόμα μια κρυάδα στην πλάτη μου, το αυτί μου περίμενε τον ήχο του μάουζερ. Γύρισα πίσω και κοίταξα. Απομακρυνόντουσαν με τα τουφέκια σταυρωτά στους ώμους, όπως τους είχαμε συναντήσει, σπκώνοντας με τα πόδια τους ένα ελαφρό σύννεφο σκόνης στο χωματόδρομο. Τώρα είχε άλλος στο δεξί κι άλλος στο αριστερό του χέρι ανάμεσα στα δάχτυλα ένα τσιγάρο. Σαν να είχαν ξεχύσει πως μας συνάντησαν. Γύρισα προς το Γιασίν. Σήκωσε τους ωμούς του. Μετά από καμιά δεκαριά βήματα, δεν κρατήθηκα άλλο, ξανακοίταξα πίσω. Αυτή τη φορά κοίταξε πίσω και ο λοχίας. Γέλασε. Με το τσιγάρο ανάμεσα στα δάχτυλα κούνησε προς τη μεριά μου το χέρι του. Του κούνησα κι εγώ γελώντας το δικό μου...

Η χαρά που είχα νοιώσει το προηγούμενο βράδυ στο ακούρι καθώς έζευα το άλογο, θαρρείς πως ξαναρχόταν τρεχάτη από κάπου.

«Ακόμα δεν μπορώ να το Πιστέψω βρε Γιασίν»

Εκείνος είχε χαλάρωσει ξανά:

«Τι είναι αυτό που δεν μπορείς να πιστέψεις μπέη μου;»

«Τι άλλο νά 'ναι βρε Γιασίν; Τσιγάρα δεν είχαν, και με το ζόρι πήρε ο καθένας τους από ένα».

«Φυσικό ήταν να πάρουν με το ζόρι...»

Είχα φοβηθεί. Κι είχα δίκιο να φοβάμαι. Δεν ήταν ούτε δύο χρόνια που είχε τελειώσει ο Βαλκανικός Πόλεμος. Λίγοι άνθρωποι είχαν σκοτωθεί, λίγα θύματα είχαν θρηνήσει τούτα τα μέρη; Ποιος ξέρει πόσων νέων ανθρώπων το αίμα είχε ποτίσει τα χώματα αυτά που πατούσαμε, που διασχίζαμε με το άλογο! Τα βουνά ήταν ακόμα γεμάτα φυγόδικους. Στις κωμοπόλεις οι γριές άλλαζαν δρόμο σαν έβλεπαν στρατιώτες, τα μικρά παιδιά έτρεχαν τρομοκρατημένα στα σπίτια τους.

«Μην το λες αυτό Γιασίν! Αν ήμασταν εμείς στη θέση του λοχία, αυτού του δεκανέα, ίσως και μόνο για να δοκιμάσουμε τα όπλα μας...»

Με κοίταξε με βλέμμα αδιάφορο στο πρόσωπο σαν να μου έλεγε, καλά εσύ φοβήθηκες για τα καλά:

«Όχι, δε θα τα δοκιμάζαμε!...»

«Και τι λες πως θα κάναμε;»

«Θα περνούσαμε κι εμείς όπως κι αυτοί».

Σώπασε για λίγο.

«Μα γκισούρης είναι, μα μουσουλμάνος είναι, αν δεν είναι τρελλός, κανένας δε σκοτώνει ποτέ του σ' αυτόν τον κόσμο μόνο για ένα άλογο ή για ένα πακέτο τσιγάρα...»

Ήταν είκοσι χρόνια πιο μεγάλος από μένα. Είχε δει στη ζωή του πολλά. Αυτή τη φορά με έπεισε. Είχε δίκιο. Εμείς δεν ήμασταν που χτες βράδυ ακόμα πονούσαμε παρέα με τον Ξενοφώντα, το Ζαχαρία και τους άλλους Ρωμιούς για το θάνατο του Αριστείδη, εμείς δεν ήμασταν που σε λίγο θα αγκαλιάζαμε το Δημήτρη στο Σόροβιτς; Είχαμε συναντηθεί τούτη την έρημη πρωινή ώρα, στην άκρη αυτού του ερημικού δάσους, σαν άνθρωπος με άνθρωπο. Κανείς ανάμεσά τους δε βγήκε να πει, χτυπήστε τους, σκοτώστε τους. Δεν είχαν δει ούτε τους εαυτούς τους σαν στρατιώτες, ούτε εμάς σαν εχθρούς!...

Ένοιωθα πως είχα αρχίσει ν' αγαπώ τούτο το λοχία και τους άντρες του σαν να τους ήξερα από καιρό. Τους λυπόμουνα με όλη μου την καρδιά γιατί ήταν απένταροι, γιατί δεν είχαν τσιγάρα, γιατί έπρεπε να περπατούν όλη τη μέρα μέσα σ' αυτή τη ζέστη του Αυγούστου. Τους λυπόμουνα γιατί αν αντάμωναν τους τσέτες του λαντάνσκι που ήταν δεινοί σκοπευτές, μπορούσε κανένας τους η μερικοί απ' αυτούς να λαβωθούν ή και να σκοτωθούν.

Κυρίευσε πάλι την καρδιά μου η χαρά, ξετύλιξε τις σημαίες, τους χαρταετούς της, έκανε τη μέρα γιορτινή. Τι ωραίο πράγμα που είναι να εμπιστεύεται, να αγαπά ο ένας άνθρωπος τον άλλο! Να συναντιόνται σ' ένα έρημο βουνίσιο δρόμο άνθρωποι οπλισμένοι, από άλλη γλώσσα και άλλη θρησκεία και να ανταλλάζουν τσιγάρα, να γελούν και να εύχονται ο ένας στον άλλο καλή στρατιά! Είχαμε γυρίσει στην άκρη του δάσους. Τα πρώτα σπίτια του Ζόροβιτς ήταν ίσαμε ένα βόλι μακριά μας.

«Τι λες βρε Γιασίβ; Να τον ξυπνήσουμε το Δημήτρη».

Δεν τον παραξένεψαν καθόλου τα λόγια μου.

«Καλά θά 'ναι» είπε. «Θα χαρεί κι αυτός».

ΕΝΑΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑΣ ΚΑΜΙΑ ΦΟΡΑ...

Ήταν η μέρα που επρόκειτο να αποβιβασθούν οί Έλληνες στη Σμύρνη. Είχα κάνει τα πρωινά ψώνια του σπιτιού και γυρνούσα με το ζεμπίλι στο χέρι από την αγορά. Περνώντας μπροστά απ' το μαγαζί του Αρσένιου του ράφτη, τον άκουσα να μου χτυπά το τζάμι. Σταμάτησα. Καθόταν με τό 'να πόδι πάνω στ' άλλο, κρατώντας αυτό που έραβε στο γόνατο. Μού 'κανε νεύμα με το χέρι να μπω μέσα. Σήκωσα λίγο το μπράτσο μου και τού 'δειξα το ζεμπίλι. Ξανακούνησε το χέρι σαν να μου έλεγε, δεν πειράζει, μη σε νοιάζει, έλα μέσα. Γέλασα, ήθελα να συνεχίσω το δρόμο μου. Άφησε αυτό που έραβε στην καρέκλα και πετάχτηκε έξω. Ν' αφήσω αυτά που κρατώ στο σπίτι και θά 'ρθω, του αντιστάθηκα, εκείνος όμως δεν έδωσε σημασία, επέμεινε:

«Πέρνα μπρε Μουσταφάκι μου δυό λεπτά. Έχω κάτι τις να σου πω» Έβαλε το χέρι του γύρω απ τους ώμους μου και μ' έσπρωξε ελαφρά να μπω μέσα. Μου έδειξε πού να κάτσω:

«Για κάτσε εδώ...»

Δεν έκατσα.

«Δεν μπορώ με τα ψώνια στο χέρι. Τι θα μου πεις;» Κοντοστάθηκε. Έσμιξε λίγο τα φρύδια, ξανάπιασε αυτό που έραβε.

«Μη βιάζεσαι. Κάτσε μια στιγμή...»

Μισοκάθησα στην καρέκλα που μου έδειξε. Έκατσε κι εκείνος. Ρώτησε να μάθει τα νέα μου. Ήθελε να με κεράσει καφέ. Το βλέμμα του έπαιζε, στριφογυρνούσε τα λόγια του σαν να επρόκειτο να μου αναγγείλει το θάνατο κάποιου συγγενή μου ή κανένα άλλο τέτοιο άσχημο νέο.

«Τι θες να μου πεις;» τον ξαναρώτησα.

Πρώτη φορά με κοίταζε στο πρόσωπο από τη στιγμή που καθίσαμε. Όταν σοβαρευόταν το πρόσωπό του είχε μια έκφραση όλο πόνο και αμνησικακία όπως του Χριστού.

«Θα σου πω αλλά μη στεναχωρηθείς».

«Πες το, δε θα στεναχωρηθώ».

«Ο Βενιζέλος θα βγάλει σήμερα στρατό στη Σμύρνη».

Έτσι μιλούσε πάντα για το Βενιζέλο, σαν να μην είχε καμία σχέση μαζί του. Ήταν τρία τέσσερα χρόνια μεγαλύτερος μου. Διάβαζε πολύ. Όπου κι να κοιτούσες μες στο μαγαζί του έβλεπες εφημερίδες διπλωμένες στα τέσσερα, παρατημένες στον πάγκο, στις καρέκλες, στο ράφι με τα υφάσματα, στριμωγμένες πάνω στις σιδερένιες κρεμάστρες του τοίχου. Όποτε τον συναντούσα στο δρόμο τα χέρια του ήταν γεμάτα βιβλία. Στη Φλώρινα όλοι τον ήξεραν σαν τον Αρσένιο το ράφτη. Μπαινοβγαίναμε στο μαγαζί του κι ούτε που μας περνούσε απ' το μυαλό πως ήταν Ρωμιός κι ορθόδοξος. Κι εκείνος όλους τους καλωσόριζε, κι ήταν για όλους απλά και μόνο ο Αρσένιος ο ράφτης. Γι' αυτό σμίγανε στο μαγαζί του Βαλκάνιοι από κάθε έθνος, χωρίς καθγάδες και φασαρίες. Ήταν μάλιστα το μαγαζί του το στέκι όλων των ντόπιων που, όποια κι αν ήταν η γλώσσα κι η θρησκεία τους, ορθόδοξοι, μουσουλμάνοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Βλάχοι, Αλβανοί ή Τούρκοι, θέλαν να ζήσουν μαζί χωρίς φασαρίες κι έριδες.

Δεν έπρεπε να με ξενίσει το νέο που μου είπε. Η Ελλάδα είχε κηρύξει εδώ και κάμποσους μήνες επιστράτευση. Στην αρχή του χειμώνα, στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη στο Παρίσι, ο Βενιζέλος είχε ζητήσει να του δώσουν την Κωνσταντινούπολη και τη Θράκη. Τέσσερα χρόνια διαρκούσε ο παγκόσμιος πόλεμος και τους τελευταίους μήνες οι βενιζελικοί της μικρής μας πόλης είχαν μπει κι αυτοί στο χορό ρίννοντας που και που πυροβολισμούς στον αέρα λες κι είχαν νικήσει τον πόλεμο οι ίδιοι, κι όλο καμώνονταν πως θα πάρουν τα παράλια της Μικράς Ασίας και τη Θράκη. Σε κάθε γωνιά της Ελλάδας έπαιρναν κι έδιναν οι στρατιωτικές επιδείξεις κι οι παρελάσεις, οι εορτασμοί, οι μπάντες, τα στρατιωτικά εμβατήρια, με λόγους συνδαύλιζαν τα πολεμοχαρή αισθήματα του λαού. Πόσες φορές δεν είχα ακούσει τον Αρσένιο να λέει στους Ρωμιούς, Βούλγαρους και Σέρβους φίλους του «Στα σκατά θα τρίψει τα μούτρα της Ελλάδας αυτός ο Βενιζέλος».

Παρόλο που πειράχτηκα είπα:

«Το ξέρω».

Και ο Αρσένιος μπ νοιώθοντας κι ο ίδιος άνετα:

«Φυσικά και το ξέρεις» μου είπε. «Δεν είναι πια κρυφό. Τα καράβια του Βενιζέλου ξεκίνησαν. Ίσως τώρα τέτοια ώρα νά

‘χουν πια πλευρίσει στην προκουμαία της Σμύρνης...”

Αναστέναξε. Χτύπησε μια δυο φορές με το δάχτυλο τον κρόταφό του

«Αχ, αχ! Μυαλό κουκούτσι! Άδικα πάνε όλα αυτά! Ας τ’ αφήσουμε όμως τούτα τώρα. Θά ’ρθει μια μέρα που θα πεις «δίκιο είχε ο Αρσένιος’. Κάτι άλλο όμως ήθελα να σου πω...

«Τι;»

Χαμογέλασε αδελφικά.

«Εσύ τις νύχτες δεν είσαι και πολύ φρόνιμος...»

Κρατήθηκα να μη γελάσω:

«Ε,...»

«Καλό θά ’ταν όμως απόψε να μείνεις σπίτι σου, να μη βγεις στους δρόμους... «

Δεν αποκρίθηκα. Σαν να είχε πει κάτι που θα μπορούσε να με θίξει, πρόσθεσε με γλυκειά φωνή:

«Ας τα πούμε ανοιχτά...»

«Μίλα...»

«Άσχημα πράματα φθάσαν στ’ αυτιά μου...»

«Σαν τι;»

«Να, διάφοροι βενιζελικοί πλιατσικολόγοι θα βγουν απόψε στους δρόμους και θα κάνουν φασαρία. Μπορεί να τους δεις ξαφνικά μπροστά σου, να τους συναντήσεις στο δρόμο, είσαι κι εσύ ευέξαπτος, αρπάζεσαι εύκολα, μην τύχει και βρεις το μελά σου...»

Βέβαια δεν είχα καμία διάθεση για γλέντια τη νύχτα που οι Έλληνες επρόκειτο να κάνουν απόβαση στη Σμύρνη. Δεν είχα σκοπό να βγω απ’ το σπίτι μου. Δε μου πήγαινε όμως να υποσχεθώ στον Αρσένιο πως θα μείνω σπίτι. «Ε, ό,τι είναι να γίνει θα γίνει, σ’ ευχαριστώ» του είπα. Έφυγα απ’ το μαγαζί του.

Πήγαινα σπίτι καταστεναχωρημένος. Βάδιζα με το κεφάλι σκυφτό. Άνθρωπο δεν ήθελα να δω μπροστά μου.

Ήμασταν παιδιά μιας γενιάς που είχε πληρώσει ακριβά για να μάθει πως δε φτάνει να ’χεις γεννηθεί καί μεγαλώσει σ’ έναν τόπο για να μπορείς να τον λες «πατρίδα μου». Δεκαενιά χρόνων ήμουν όταν ξέσπασε ο Βαλκανικός Πόλεμος. Τα μέρη που ’χαμε γεννηθεί, πού ’χαμε ζήσει τα παιδικά μας χρόνια και τα ξέραμε για πατρίδα μας είχαν αλλάξει χέρια. Κι εμάς μας έβλεπαν σαν να ’χαμε με τη θέλησή μας αλλάξει υπηκοότητα. Ήταν μια παράλογη στ’ αλήθεια κατάσταση. Κάτι το φτιαχτό

που δεν μπορούσε να κρατήσει πολύ. Όσο για μας μέναμε πάντα οι ίδιοι. Ίδια κι απaráλλαχτα ήταν όπως και πριν τα μάτια και τα φρύδια μας, το μπόι κι η θωριά μας, η γλώσσα κι η θρησκεία μας. Τη γη όμως όπου είχαμε γεννηθεί την έπαιρνε μια ο ένας μια ο άλλος, και δεν πα να 'μασταν νοικοκύρηδες, μας θεωρούσαν ξένους.

Ήταν πια φανερό πως κάτι δεν πήγαινε καλά σε όλο τούτο το παιχνίδι. Και δε μας ήταν εύκολο να ανεχόμαστε τις αθλιότητες ορισμένων ανάγωγων πού 'καναν το κομμάτι τους και πανηγύριζαν σαν νίκη με νταούλια και ζουρνάδες τούτες τις ανοησίες. Τα βάσανα δεν είχαν τελειωμό μετά τη βαλκανική ήττα. Ήμασταν πληγωμένοι, ταπεινωμένοι, με καταρρακωμένη την περηφάνεια μας από τις διαδοχικές ήττες. Μας παίρναν να υπηρετήσομε στον ελληνικό στρατό κι ήταν για μας θάνατος σωστός. Μας βάζαν να δουλεύομε στα μετόπισθεν, στις υγειονομικές υπηρεσίες και στην επιμελητεία, να κουβαλάμε ράντσα και καραβάνες, να καθαρίζομε τους απόπατους. Είχαμε συνηθίσει με τον καιρό να σιωπούμε, να καρτερούμε. Δυό χρόνια είχα μείνει, τα χρόνια το Παγκόσμιου Πολέμου, φυλακισμένος στα χέρια των ξένων χωρίς να ξέρω ποιά ήταν το κρίμα μου. Από τότε που τελείωσε ο πόλεμος κάθε μέρα μας έφερνε κι από ένα πικρό μαντάτο. Η Σταμπούλ ήταν σε εχθρικά χέρια. Είχε καθήσει ο παντισάχ στο τραπέζι των Εγγλέζων. Ο Βενιζέλος φώναζε κι απειλούσε δεξιά κι αριστερά. Μετά από όλα αυτά, ύπνος δε μας έπαιρνε τη νύχτα να συλλογιόμαστε τι άλλο κακό θα μας εύρει, και βγαίναμε έξω το πρωί με το κεφάλι σκυφτό κι αναρρωτιόμασταν τι άλλο θε ν' ακούσομε που θα μας κάνει να νοιώσομε πίκρα και ντροπή.

Όταν η συγχωρεμένη η μάνα μου με έβλεπε να γυρνά σπιτι στενάχωρημένος, γυρόφερνε τριγύρω μου μέχρι να μάθει τι συλλογίζομαι. Της είπα όσα είχα ακούσει από τον Αρσένιο το ράφτη. «Λύσσαξαν οι άπιστοι» είπε και καταριόταν για κάμποση ώρα τους βενιζελικούς, μια και δεν της περνούσε τίποτα άλλο από το χέρι. Δεν μ' άφησε να ξαναβγώ έξω εκείνη τη μέρα.

Τον συλλογίστηκα πολλές φορές τη μέρα εκείνη τον Αρσένιο. Προσπαθούσα να καταλάβω τι ήταν αυτό που έκανε τόσο διαφορετική τη συμπεριφορά μας. Εκείνος ήταν Ρωμιός, εγώ μουσουλμάνος. Να όμως που εκείνος μπορούσε να γίνεται ένα με μένα και να τα βάζει με το Βενιζέλο, να κοροϊδεύει τη μεγαλομανία της Ελλάδας. Κι ήταν ειλικρινής όταν μιλούσε μαζί

μου. Μου έδειχνε οικειότητα. Κι εγώ τον αγαπούσα. Περνούσα απ' το μαγαζί του, έβλεπα το πρόσωπό του κι ένοιωθα ήρεμος. Εγώ όμως δεν μπορούσα να δεχθώ μέσα μου τόσες ήπτες τη μια μετά την άλλη από το Βαλκανικό Πόλεμο έως τώρα. Θεωρούσα ακόμα ότι ήμουν από τη μοίρα προορισμένος να είμαι ένα από τα παλιά αφεντικά της Μακεδονίας. Φώναζε μέσα στις φλέβες μου το αίμα πως είμαι Οθωμανός. Ή μάλλον πως στον κόσμο τούτο όταν ήρθα, ανήκα σ' αυτούς που είχαν τη δύναμη στη γη που ζούσα. Και γι' αυτό εγώ δεν μπορούσα να του μιλώ με την ανοικτή εγκαρδιότητα που μού 'δειχνε εκείνος. γι' αυτό και είχα θεωρήσει υποτιμητικό να του υποσχεθώ πως δε θα βγω απ' το σπίτι μου.

Όσο συλλογιζόμουν τον Αρσένιο, τόσο δισειθανόμουν πως ήταν κάπως ανώριμη η συμπεριφορά μου. Εκείνος δε θεωρούσε κανένα κατώτερο ή ανώτερο του. Αυτός ήταν ο λόγος που μπορούσε να σκέφτεται σωστά, να κρίνει με άνεση τα γεγονότα. Η αλήθεια είναι ότι κάποτε είχαμε κι εμείς με τη σειρά μας συμπεριφερθεί όπως κι αυτός. Όλοι μαζί Τούρκοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί, δεν είχαμε πανηγυρίσει με γιορτές το 1908 την Ελευθερία και το Σύνταγμα, απόδειξη ότι δεχόμασταν την ισότητα και την αδελφότητα μεταξύ των λαών των Βαλκανίων; Κι εμείς δε σκεπτόμασταν τότε όπως ο Αρσένιος; Δεν μπορούσα να δώσω μέσα μου μια απάντηση στο ερώτημα αυτό που να με δικαιώνει εντελώς. Δισειθανόμουν ότι κι εκείνη την εποχή βλέπαμε τους εαυτούς μας σαν τ' αφεντικά.

Η συμπεριφορά μας ήταν σαν να θέλαμε να κρατήσομε εμείς το πάνω χέρι. Κανένα τέτοιο όμως συναίσθημα δεν υπήρχε στη συμπεριφορά του Αρσενίου.

Το ξανασκέφτηκα. Ήταν παιδί που διάβαζε πολύ. Κι εκείνος, όπως κι οι άλλοι φίλοι του που σύχναζαν στο ραφείο ήταν από τους νέους της Φλώρινας που διάβαζαν πιο πολύ απ' όλους, στιγμή δεν έπεφτε από τα χέρια τους το βιβλίο ή η εφημερίδα. Διάβαζαν από δυο τρεις εφημερίδες ο καθένας. Άλλος τους ήξερε γαλλικά, άλλος εγγλέζικα, άλλος γερμανικά, άλλος πάλι προσπαθούσε να τα μάθει. Διάβαζαν βιβλία άγνωστα σε μένα στις γλώσσες που ήξεραν, και συζητούσαν ώρες ολόκληρες γι' αυτά που είχαν διαβάσει. Μια μέρα ρώτησα τον Αρσένιο γιατί διαβάζει τόσες εφημερίδες. «Κάθε μιας τους είναι και μια άλλη Ελλάδα» μου είχε αποκριθεί. «Πρέπει

να μάθουμε, να γνωρίσομε με ποιους ζούμε μαζί, ποιους έχομε τριγύρω μας...

Τα χρόνια εκείνα δεν είχε ραδιόφωνο. Μια μόνο τούρκικη εφημερίδα έβγαινε στη Σαλονίκη κι αυτή μια ερχόταν, μια δεν ερχόταν στη Φλώρινα. Εμείς δεν είχαμε αισθανθεί την ανάγκη να μάθουμε το ελληνικό αλφάβητο. Βλέπαμε τους εαυτούς μας όπως οι Αμερικάνοι σήμερα που δεν νοιώθουν την ανάγκη να μάθουν άλλη γλώσσα από τη δική τους. Οι περισσότεροι από μας δεν ένοιωθαν καν αναγκαίο να διαβάσουν εφημερίδα. Πιστεύαμε πως δεν υπάρχει τίποτα πάνω στη γη πέρα απ' το Κοράνι, που να πρέπει να το διαβάσεις. Στο μαγαζί του Αρσένιου είχα ακούσει τί γινόταν στον κόσμο, όσα συνέβαιναν στην Ευρώπη και την Αμερική, ότι κατέρευσε ο τσάρος στη Ρωσία. Όλο έλεγαν οι φίλοι του κι αυτός, ότι αλλάζει ο κόσμος, κι ότι θ' αλλάξει πολύ ακόμα. Ο Ρωμιός ο Πάνος, οι Βούλγαροι Ιβάν και Νικόλα κι ο Σέρβος ο Ματέ ήταν οι πιο στενοί του φίλοι. Κάθε βράδυ μαζευόντουσαν στο μαγαζί του. Ο Πάνος ήταν ρολογάς. Ο Βούλγαρος ο Ιβάν ήταν δάσκαλος στο σχολείο. Ο Νικόλα ήταν απ' τους παλιούς κομιτατζήδες. Είχε κατέβει μετά το 1908 απ' το βουνό κι είχε εγκατασταθεί στη Φλώρινα. Ήταν γαλατάς. Ο Ματέ ήταν τσαγκάρης. Ανήκαν όλοι τους σ' ένα κόμμα που δεν ήξερα τι ήταν. Ήταν σοσιαλιστές. Πολύ αργότερα, αφού είχα φύγει πια πρόσφυγας απ' τη Μακεδονία κι είχα εγκατασταθεί στα Βουρλά, όταν είχαν πια τα παιδιά μου μεγαλώσει, κι η αστυνομία με διάφορους τότε γύρω μου που δε με χώνευαν είχαν αρχίσει ν' ασχολούνται με το γιο μου, στα γηρατειά μου σχεδόν πια, έμαθα τι θα πει σοσιαλισμός. Καθώς πλησίαζα τα τελευταία χρόνια της ζωής μου, κατάλαβα καλύτερα όλα όσα έλεγαν τότε. Κι ενθυμούμενος με νοσταλγία, και πάντα με αγάπη, εκείνους τους πρώτους φίλους της νιότης μου, έδωσα στις εκλογές του 1965 την ψήφο μου στο Εργατικό Κόμμα της Τουρκίας...

Εκείνη τη μέρα δε βγήκα στο δρόμο. Στις ιστορίες γράφουν πως η μαύρη εκείνη μέρα έπεφτε στα μέσα του Μάη. Είχαν μεγαλώσει οι μέρες. Κάμποση ώρα μετά το σούρουπο πέρασαν οι βενιζελικοί με φωνές, ζητωκραυγές και νταβαντούρια μπροστά απ' την πόρτα μας. Γύρισαν με φανάρια και δαυλούς στα χέρια όλο το μουσουλμάνικο μαχαλά. Ρίξαν πυροτεχνήματα. Βεγγαλικά, τρακατρούκες.

Την επομένη κατά το μεσημεράκι πέρασα απ' του Αρσένιου. Στο μαγαζί του ήταν ο Πάνος κι ο Ιβάν. Με υποδέχτηκαν κι οι τρεις τους με πολύ λεπτότητα σαν νά 'θελαν να προλάβουν και την παραμικρή μου ευθιξία. Όπως ακριβώς με υποδεχόντουσαν χρόνια τώρα. Σαν να μην είχε αλλάξει τίποτα.

«Μη στενοχωριέσαι» είπε ο Αρσένιος μιλώντας για τα γεγονότα της προηγούμενης νύχτας. «Ούτε ένας καθώς πρέπει άνθρωπος δεν ήταν ανάμεσά τους. Όλοι οι ρέμπελοι, οι χασομέρηδες κι οι πλιατσικολόγοι ήταν στους δρόμους και κάναν φασαρία»...

«Τσιράκια, κακομοίρηδες όλοι τους» πρόσθεσε ο Πάνος. «Όμως τα φανάρια και τους δαυλούς, τους τα βάλαν οι μεγάλοι στα χέρια, εκείνοι βάλαν φωτιά στα πυροτεχνήματα. Δεν ήταν βέβαια οι ίδιοι εκεί. Τους έβαλαν από πέντε δέκα φράγκα στην τσέπη, κι εκείνοι οι κακομοίρηδες ξεχύθηκαν στους δρόμους. Χάρηκαν κιάλας, ευκαιρία να το γλεντήσουμε, θα είπαν...»

«Ακόμα κι αν πάρει ο Βενιζέλος όλη τη Σμύρνη, όλη τη Δυτική Μικρά Ασία, αυτοί δηλαδή τί θα κερδίσουν; Τι μερίδιο τους αναλογεί;» είπε ο Ιβάν.

Κι ο Πάνος του αποκρίθηκε:

«Τι τους αναλογεί; Ο θάνατος. Αν πει πως προχωρήσει ο Βενιζέλος στην Ανατολή, θα πρέπει οπωσδήποτε να καλέσει μια δυο κλάσεις ακόμα. Και σίγουρα θ' αρχίσει αντίσταση στην Ανατολή ενάντια σ' αυτή την επίθεση...»

Ο Αρσένιος ήταν σκεφτικός:

«Και νά 'παιρναν μόνο αυτούς στο στρατό, πάλι καλά. Μόνο μπορεί να πάρουν κι εμάς, κι εσένα, κι εμένα, και τον Ιβάν. Όλοι μας θα καταλήξουμε στην Ανατολή...»

Ο Πάνος πεισματώσε:

«Δύσκολο το βλέπω αυτό!»

«Γιατί;»

«Εμένα δεν μπορούν να με στείλουν στην Ανατολή!»

«Κούνια που σε κούναγε!»

«Τι θα κάνεις;»

«Θα λιποτακτήσω!»

Ξαφνικά και οι τρεις τους γύρισαν και με κοίταξαν.

«Ο Μουσταφά είναι άνθρωπος που μπορούμε να του έχουμε εμπιστοσύνη, είπε ο Αρσένιος. Μπορεί να μην ξέρει από θεωρίες, διαισθάνεται όμως το σωστό απ' το λάθος, δε λέει παραπάνω λόγια...»

Ο Πάνος είχε θυμώσει:

«Δεν μπαίνω εγώ στις διαταγές του Λούντ Τζώρτζ να σκοτώ-
νω ανθρώπους!» ξέσπασε.

Ο Ιβάν κι ο Αρσένιος συμφωνούσαν μαζί του. Άρχισαν έπειτα μεγάλη συζήτηση μεταξύ τους. Παιχνίδι των Εγγλέζων ήταν λέει όλα αυτά που γίνονταν. Αλλά η Σοβιετική Ένωση δε θα δεχόταν ποτέ αυτή την επίθεση. Θα απειλούσε τη δική της ασφάλεια η διείσδυση, μέσω των Ελλήνων, των αποικιοκρατών στα νότια σύνορά της. Έπρεπε λοιπόν να περιμένουμε ακόμα καμιά δεκαριά μέρες. Γιατί ήταν εκατό τοις εκατό σίγουρο πως κάτι θα γινόταν στην Ανατολή. Έπειτα θέλησαν και πάλι να με παρηγορήσουν για όσα είχαν γίνει την προηγούμενη νύχτα, να με κάνουν να νοιώσω καλύτερα. Κάτι τέτοιες επιδείξεις, έλεγαν, γίνονται παντού και πάντα. Πρέπει να τα βλέπει κανείς όπως αυτά που γίνονται μετά τις εκλογές ή τους αθλητικούς αγώνες. Κι είναι γραφτό τους, αυτών των φουκαράδων, να βγαίνουν πάντα στους δρόμους και να φωνάζουν. Άλλοι βγάζουν τα λεφτά κι αυτούς τους κατεβάζουν να φωνάζουν, για να ξεχνούν τη μιζέρια και την καταπίεσή τους...

Τους άκουγα εκείνη τη μέρα τον Αρσένιο και τους φίλους του να μιλούν κι ένοιωθα μια ανακούφιση μέσα μου. Χωρίσαμε κι έφυγα με ελπίδες που αδυνατούσα να βάλω σε μια σειρά. Πολύ αργότερα κατάλαβα πόσο δύσκολο ήταν να το ξεδουλεύεις αυτό το συναίσθημα. Ήταν μόνο ελπίδα. Μια ακαθόριστη ελπίδα. Αυτή η δύναμη που είναι κρυμμένη στην ίδια την ουσία του ανθρώπου και τον κάνει να πιστεύει πως δεν μπορεί να νικηθεί. Εκεί ανάμεσα στον Αρσένιο και τους φίλους του είχε πρωταρχίσει να ορθώνει το ανάστημά της η δύναμη αυτή μες στην καρδιά μου, κι αργότερα σε άλλα μέρη ακόμη. Κι από τη μέρα εκείνη δε με εγκατέλειψε ποτέ. Όσο τα άσχημα νέα διαδέχονταν το ένα το άλλο, τόσο τ' απόδιωχναν άλλα ελπιδοφόρα νέα. Τις μέρες που άκουσα στο μαγαζί του Αρσένιου ότι οι Έλληνες πήραν μετά τη Σμύρνη το Σαρουχάν και τ' Αϊδίνι, άκουσα και πως ο Μουσταφά Κεμάλ πασάς πέρασε στην Ανατολή. Οι Έλληνες πήραν το Ουσάκ, το Μπαλίκεσιρ, την Κιουτάχεια. Ο Μουσταφά Κεμάλ πασάς πέρασε από το Ερζουρούμ στη Σεβάστεια, απ' τη Σεβάστεια στην Άγκυρα. Τύλιξε ο πόλεμος με τους τσέτες απ' άκρου σ' άκρο τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

Τον Μουσταφά Κεμάλ πασά τον είχα δει λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους στη Σαλονίκη. Ήταν ωραίος άνθρωπος. Σού' φερνε στο νου ωραίες, ηλιόλουστες μέρες. Τ' ανάστημα, το παρουσιαστικό του πιο πολύ απ' την ομορφιά του μιλούσαν από μόνα τους σε όποιον τον έβλεπε. Πρέπει να ήταν τότε ταγματάρχης. Ξεχώριζε ανάμεσα στους στρατηγούς, στους συνταγματάρχες, έπεφτε το μάτι στο σ' αυτόν και δε γύριζες να κοιτάξεις άλλον. Δεν ήταν άνθρωπος που συμβιβάζεται με την ήττα. Τα νέα που έρχονταν απ' αυτόν φούντωναν τις ελπίδες μου, γεννούσαν μέσα μου ωραία πράγματα. Έχει στον κόσμο αυτό πράγματα που δεν μπορείς με το μυαλό, με το λογικό να τα εξηγήσεις. Από μια ελπίδα αρπάζεται ο άνθρωπος, κι έπειτα μέρα τη μέρα πιστεύει πως η ελπίδα αυτή θα πραγματοποιηθεί, δεν αφήνει τόπο μες στην καρδιά του για την παραμικρή αμφιβολία, ορκίζεται αν του το ζητήσουν πως ναι, στο τέλος οι ελπίδες του θα πραγματοποιηθούν, κι ο ίδιος θα δικαιωθεί. Με τέτοιες ελπίδες μέσα μας παρακολουθούσαμε, όχι μόνο εγώ, αλλά πολλοί από μας τα νέα του Μουσταφά Κεμάλ πασά. Και δεν έτρεφαν μόνο οι Τούρκοι της Φλώρινας αυτές τις ελπίδες, αλλά κι οι φίλοι του Αρσένιου. «Πάει καλά, κάνει καλούς υπολογισμούς, είναι σταθερό κάθε του βήμα» έλεγε γι' αυτόν ο Πάνος.

Τις μέρες εκείνες γνωρίσαμε καλύτερα φίλους κι εχθρούς στη μικρή μας πόλη. Μάθαμε να ξεχωρίζουμε τα καλά τους απ' τα κακά τους, ποιοι ήταν από γεννησιμιού τους άρχοντες και ποιοι πλέμπα, ποιοι ντόμπροι και ποιοι διπρόσωποι. Και σε αντίθεση με τον Αρσένιο και τους φίλους του που υποστήριζαν το Μουσταφά Κεμά είδαμε κι ανάμεσα στους Τούρκους της Φλώρινας κάνα δυο, όχι πολλούς, να χειροκροτούν το Βενιζέλο.

Είχε ένα ξενοδόχο, τον Σπύρο. Ήταν γνωστός κερατάς. Από το στόμα της γυναίκας του είχε ακουστεί πως ήταν ανίκανος. Ήταν απ' τα πρωτοπαλίκαρα των βενιζελικών στην κωμόπολη μας. Είχε ένα μικρό τριχωτό σκυλάκι που το φώναζε Κεμάλ. Σαν περνούσε κανένας από μας μπροστά απ' το ξενοδοχείο, το φώναζε: Κεμάλ! έλα, έλα Κεμάλ! Μου ανέβαινε το αίμα στο κεφάλι Πόσες φορές δεν μου ήρθε να τραβήξω το πιστόλι και να του ρίξω του ξεδιάντροπου εκεί μπροστά στο ξενοδοχείο του.

Είχε πέντε έξι ακόμα βενιζελικούς στην πόλη μας, θρασείς σαν κι εκείνον. Πετούσαν σπόντες, μας κοροϊδευαν, μας πείραζαν συνέχεια. Είχε όμως και Ρωμιούς που δε μας άφηναν μο-

νάχους απέναντι τους. Δε θα ξεχάσω ποτέ κάποιο βράδυ που περνούσα μπροστά απ' το ξενοδοχείο του Σπύρου κι εκείνος φώναζε πάλι «Κεμάλ! Κεμάλ!» το σκυλάκι του. Χτυπούσε τα δάχτυλά του σαν νά 'μουν εγώ το σκυλάκι. Ακόμα και το σκυλί που τριγυρνούσε στο καλντιρίμι σαν άκουσε τη φωνή του κυρίου του, πριν τρέξει προς το μέρος του, δίστασε για μια στιγμή, δεν κατάλαβε ποιόν φωνάζουν, κοίταζε μια εμένα και μια τ' αφεντικό του. Το μάτι μου θόλωσε. Προσπάθησα ωστόσο να συγκρατηθώ. Ήθελα να προχωρήσω και να φύγω από κει. Δεν ήταν στο χέρι μου. Τα πόδια μου με φέρναν όλο στο ίδιο μέρος. Στ' αυτά μου φτάναν από πίσω τα χαχανητά του Σπύρου, ο κρότος των δάχτυλων του, οι βρισιές που έλεγε πειράζοντας το σκυλί του. Βρε σκύλου γιε, βρε αχρείε, βρε ρουφιάνε! Ό,τι είναι να γίνει ας γίνει, είπα. Το ξενοδοχείο ήταν στη γωνία ενός από τους πλάι δρόμους που έβγαζαν στην κεντρική λεωφόρο. Στην απέναντι γωνία ήταν ένα κρασοπουλειό. Πουλούσε κεφτέδες, τυρί, κρασί και ρακί. Μόλις είχα περάσει τον κρασά. Γύρισα. Με το που γύρισα μ' έπιασε απ' το μπράτσο ο Γιάννης, ένας από τους φίλους του Αρσένιου.

«Δώσε τόπο στον οργή, περπάτα» μου είπε. Με ξαναγύρισε στο δρόμο μου...

«Δε βλέπεις τι ρεζιλίκι;» του είπα.

Ήταν στο μαγαζί του κρασά. Τά 'χε δει και τά 'χε ακούσει όλα, το Σπύρο να φωνάζει το σκύλο του, τη δικιά μου ταραχή. Με απομάκρυνε σέρνοντάς με σχεδόν από κει.

«Ξέρω τι έχεις στο μυαλό σου, αλλά πίστεψέ με δεν τ' αξίζει! Ποιο θά 'ναι το όφελος; Θα σε πάνε στο τμήμα. Θά 'χεις τραβήγματα με την αστυνομία. Κι εκεί ο διοικητής, ο υποδιοικητής θα πάνε όλοι τους με το μέρος του. Μπορεί και να σου φερθούν άσχημα. Αφού δεν μπορείς να τους φέρεις στο δρόμο το σωστό, δεν κερδίζεις τίποτα να τα βάζεις μαζί τους. Άντε κάνε υπομονή και μη δίνεις σημασία.

Μπήκαμε σε μια ταβέρνα λίγο πιο πέρα. Ήπιαμε ένα καραφάκι ούζο στο πόδι.

«Μη στενοχωριέσαι βρε Μουσταφά με τα λόγια, με τις απρέπειες αυτών των ξεδιάντροπων» μου είπε. «Εσύ να μην τ' ακούς. Να μην τα παίρνεις πάνω σου. Δεν πα νά 'ναι αυτοί ξεδιάντροποι, εσύ να είσαι και να μένεις κύριος. Θες να σου πω πού θα καταλήξει αυτός ο πόλεμος;»

Τον κοίταξα στα μάτια περιμένοντας ν' ακούσω τι θα μου πει.
«Αλί στους πεθαμένους! Αλί σε όσους θυσιάστηκαν κι από σ'αυτούς κι από μας! Γιατί τσάμπα θα σκοτωθούν. Στο τέλος όλα θα τελειώσουν εκεί ακριβώς που άρχισαν. Θα ξαναγυρίσουν εκεί απ' όπου ξεκίνησαν! Θεε φέτος, θεε του χρόνου, θεε μετά από δέκα χρόνια! Τούτη η έριδα δεν μπορεί νά 'χει άλλο τέλος. Δεν είναι δυνατόν να κλείσει αλλοιώς... Τι είμαστε εμείς, και τι οι αποικιοκράτες; Εμείς είμαστε ένας λαός που δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί, δεν έχει στηθεί στα πόδια του, δεν έχει φτιάξει βιομηχανία. Ζευγάδες και τσομπάνηδες είμαστε. Τι να της κάνομε τις αποικίες; Μονάχα βάρος θα μας είναι. Δεν μπορούμε εμείς να διοικούμε αποικίες. Ασε που δεν τό'χομε τούτο το πράμα στο αίμα, στη μαγιά μας. Η αποικιοκρατία είναι δουλειά μερικών που είναι από γεννησιμιού τους αποικιοκράτες. Θέλει νά 'σαι άπληστος, εγωιστής, άσπλαχνος. Κοίταξε την ιστορία! Πότε ήμασταν εμείς αποικιοκράτες; Και μεταξύ μας καλά καλά ακόμα δεν μπορούσαμε να τα βρούμε. Στην αρχαία Ελλάδα σχεδόν κάθε πόλη ήταν κι άλλο κράτος. Η Αθήνα, η Σπάρτη, το Άργος, η Θήβα, κι ένα σωρό άλλες πόλεις... Ποτέ καμία περιοχή δεν μπήκε κάτω απ' το ζυγό μιας άλλης. Κι όποτε έμπαινε δεν καθόταν ήσυχη. Όπου κι αν κάναμε κράτος, κάναμε μικρά μικρά κράτη. Δείξε μου μια αυτοκρατορία στην ιστορία που να κράτησε τόσο λίγο όσο του Μεγάλου Αλεξάνδρου! Αν τη θεωρήσουμε ελληνική αυτή την αυτοκρατορία, άρχισε και τέλειωσε μέσα στη σύντομη ζωή του Αλέξανδρου. Οι άνθρωποι αυτοί δεν ξέρουν την ουσία του ελληνικού λαού. Δεν είναι για μας η αποικιοκρατία! Έτσι κι αλλοιώς ο Μουσταφά Κεμάλ θα νικήσει τον πόλεμο. Έτσι κι αλλοιώς θα νικήσετε εσείς!... Έτσι κι αλλοιώς θα τους σπάσει τα μούτρα. Κι όταν νικηθούν και γυρίσουν απ' την Ανατολή, τότε να δούμε πώς θα δώσουν λόγο στις μάναδες που τους σκότωσαν τα παιδιά τους.

Εκείνη τη χρονιά είχε έρθει ένα νέος εισαγγελέας στη Φλώρινα. Ήταν ένας λεπτοκαμωμένος άντρας καμιά σαρανταριά χρονών. Πάντα καλοντυμένος, καθαρός. Χαιρετούσε τους περισσότερους Τούρκους που συναντούσε στο δρόμο του βγάζοντας το καπέλο. Αν μάλιστα συναντούσε κανέναν από μας σε κανένα μαγειρείο ή άλλο μαγαζί κι έπιανε μαζί του κουβέττα, έκανε ό,τι μπορούσε για να νοιώθουμε καλά.

Δεν πέρασε πολλές αιρές κι άρχισε να φαίνεται καθαρά

πως είχαν δίκιο ο Αρσένιος κι οι φίλοι του. Τα καλά νέα έρχονταν πια το ένα μετά τ' άλλο στη σειρά. Η Σοβιετική Ένωση είχε αναγνωρίσει την κυβέρνηση της Ανατολής. Τη βοήθουσε. Ο Μουσταφά Κεμάλ είχε συννενοηθεί με τους Γάλλους, κι εκείνοι τράβηξαν τα χέρια απ' την Ανατολή. Ο Ινονού νίκησε στη μάχη του Σαγγάριου. Ο στρατός του Βενιζέλου οπισθοκωρούσε δυτικά του Σαγγάριου. Ησυχία επικράτησε για λίγο στην κωμόπολη. Έπειτα οι βενιζελικοί άρχισαν να δείχνουν σημάδια ανησυχίας κι εκνευρισμού. Και ξαφνικά ακούσαμε για τη μάχη στο Αφιόν Καραχισάρ, πως νικήθηκαν οι Έλληνες, και πως το ιππικό του Μουσταφά Κεμάλ κάλπαζε προς τη Μεσόγειο. Όσο κι αν θέλαμε να ήμασταν μετρημένοι, δύσκολα κρύβαμε τη χαρά μας. Στήθηκαν από μόνα τους περήφανα τα κεφάλια μας που τρία χρόνια τώρα κρατούσαμε σκυφτά. Τα μάτια μας γελούσαν, βαδίζαμε πατώντας σταθερά, γερά στη γη. Δεν στρίβαμε πια όταν συναντούσαμε στο δρόμο μας βενιζελικούς.

Κυκλοφορούσαν διάφορα νέα και διαδόσεις που δεν ξέραμε αν ήταν αλήθεια ή ψέμματα. Λέγαν πως γέμιζαν τα τζαμιά με Έλληνες αιχμαλώτους και τους σκότωναν όλους, πως είχαν περάσει χιλιάδες Ρωμιοί απ' το σπαθί, πως καίγονταν όλες οι πόλεις κι οι κωμοπόλεις στα παράλια. Κι έφτασε στο τέλος η μέρα που πήρανε τη Σμύρνη. Είχαμε μόλις σηκωθεί απ' το μεσημεριανό φαγητό όταν κάποιος χτύπησε την πόρτα. Πήγε ν' ανοίξει η αδελφή μου η Χουριγιέ και γύρισε αμέσως να μου πει πως με ζητούν. Πήγα στην πόρτα κι είδα τον Αρσένιο. Το πρόσωπό του ήταν λίγο κλωμό, πρόσεχε ποιοι περνούσαν απ' το δρόμο. «Αμάν Μουσταφά» μου είπε «πήραν πολύ άσχημα την ήττα οι οπαδοί του Βενιζέλου. Απ' την οργή τους δεν ξέρουν τι να κάνουν, ποιον να προκαλέσουν. Μην πεις να βγεις στο δρόμο, να δεις τι γίνεται...»

«Καλά δεν έφτασαν όσα έκαναν εδώ και τρία χρόνια;» του είπα.

Ήταν φανερό πως δεν ήθελε να τον δουν μπροστά στην πόρτα.

«Μπες μέσα...» είπα και τραβήχτηκα από το άνοιγμα της πόρτας.

Μπήκε μέσα. Έκλεισα την πόρτα. Μόλις μπήκε άρχισε αμέσως να μιλά:

«Τώρα οι προθέσεις τους δεν είναι αυτές που ξέρεις!»

Ήμουν περισσότερος θυμωμένος παρά περιέργος:

«Ποιες είναι οι προθέσεις τους;»

«Προετοιμάζονται. Μαζεύτηκαν στου Σπύρου του ξενοδόχου. Είναι κι ο διευθυντής της αστυνομίας ανάμεσά τους. Απόψε θα επιτεθούν λείει στο μουσουλμάνικο μαχαλά. Θα κάψουν τα σπίτια και θα σκοτώσουν όσους μουσουλμάνους έχει...»

Έγινα κατακόκκινος. Απ' την οργή μου δεν ήξερα τι να πω, μονολογούσα. Κι εκείνη όμως τη στιγμή να ερχόντουσαν, ήμουν αποφασισμένος να αντισταθώ.

«Σκυλιά! Ας έρθουν να δούμε αν μπορούν...»

«Ψυχραιμία...»

«Τι ψυχραιμία; Τί να κάνω δηλαδή; Οχι δεν είμαι έτοιμος να σκύψω το λαιμό να με πνίξουν σαν κοτόπουλο αν έρθουν...»

Έσκυψε το κεφάλι του:

«Φύγετε στο Σαρίμεσε, πηγαίνετε στ' αμπέλι...»

«Εύκολο είναι; Έχω γυναίκα, μικρά παιδιά, γέρο πατέρα, αδελφές...»

Έμεινε για λίγο σιωπηλός.

«Αλλιώς μπορείτε να έρθετε χωρίς να σας δει κανείς σε μένα... Ας περάσουμε τούτη τη νύχτα, κι αύριο έχει ο Θεός...»

Ηρέμησα κάπως. Άρχισα να σκέφτομαι τι θα κάνω.

«Θα δούμε, να μιλήσω και με τον πατέρα μου...»

«Άσχημα πράγματα, δεν γινόταν όμως να μη σε ειδοποιήσω...»

«Νά 'σαι καλά. Σ' ευχαριστώ...»

«Η φύγετε ή κρυφτείτε. Μην πεις μόνο πως θα βγεις στο δρόμο. Κι αν πάλι μέινετε σπίτι πάρτε τα μέτρα σας...»

«Μην στενοχωριέσαι... Θα πάρουμε τα μέτρα μας».

Αγκαλιαστήκαμε και χωρίσαμε.

«Αχ βρε Μουσταφά, με το ζόρι δε γίνεται εκθρόνος ο άνθρωπος!» μου είπε βγαίνοντας απ' την πόρτα.

«Δε γίνεται» του αποκρίθηκα. «Από πισιρίκια μεγαλώσαμε μαζί. Ποτέ δεν κάναμε κακό ως τώρα ο ένας στον άλλο».

Τα μάτια μας είχαν βουρκώσει. Κοίταξε δεξιά κι αριστερά και βγήκε απ' την πόρτα. Ευτυχώς δεν τον είδε κανείς να βγαίνει απ' το σπίτι μας

Είπα το νέο στον πατέρα μου. Έμεινε για λίγο συλλογισμένος.

«Δεν έχομε πια καιρό να φύγομε. Θά ναι χειρότερα να μας πιάσουν στο δρόμο...»

Είχε δίκιο.

«Ό,τι είναι γραφτό να γίνει, θα γίνει» πρόσθεσε. «Αν είναι να πεθάνουμε. θα πεθάνουμε. Θα κλείσουμε τις πόρτες και θα περιμένουμε...»

Ήταν ατάραχος όπως πάντα.

«Πήγαινε στου γαμπρού σου. Πες τους τα νέα αν δε τ' έχουν ακούσει. Αν θένε ας έρθουν σε μας. Καλύτερα όμως να μείνουν σπίτι τους και να περιμένουν. Μη μας πιάσουν όλους μαζεμένους, νά 'χουν να κάνουν με κάθε σπίτι χωριστά όσοι έρθουν, να γίνει το κάθε σπίτι οχυρό...»

Ήταν μάλλον μαζεμένος ο μουσουλμάνικος μαχαλάς. Το σπίτι της μεγάλης μου αδελφής ήταν πίσω απ' το Κουρσουνλουτζαμί. Μπορούσα να πάω και να επιστρέφω χωρίς να με δουν οι Ρωμιοί. Πήγα και τους είπα ό,τι είχα να τους πω. Είχαν φτάσει και στα δικά τους αυτιά μέσα άκρες κάτι νέα. Ήταν κι εκείνοι αποφασισμένοι να μην παραδοθούν χωρίς αντίσταση. Πήραν θάρρος ακούγοντας τι είπε ο πατέρας μου. «Αν κάθε σπίτι στο μουσουλμάνικο μαχαλά αντισταθεί χωριστά, αυτοί θα το πληρώσουν πιο ακριβά από μας» είπε ο γαμπρός μου. Έπειτα μου είπε να γυρίσω σπίτι μου και θα ειδοποιούσε εκείνος τον άλλο μου γαμπρό.

Γύρισα σπίτι. Άρχισα τις προετοιμασίες. Το σπίτι μας όπως όλα τα τούρκικα σπίτια της Μακεδονίας ήταν γεμάτο από λογής λογής όπλα. Είχαμε ένα ελληνικό κι ένα γερμανικό μάζερ, έναν τσιφτέ, ένα πιστόλι λούγκερ κι ένα βουλγάρικο ναγκάντ. Είχαμε μπόλικά φισέκια. Ο πατέρας μου ήταν πάνω από ενεννήντα χρονών, δεν ήταν πια για όπλα. Η γυναίκα μου κι η Μεριέμ η μικρή μου αδελφή δεν είχαν πιάσει τουφέκι στο χέρι τους. Η μικρή μου όμως αδελφή η Χουριγιέ ήταν τουλάχιστον το ίδιο καλή με μένα στη σκοποβολή. Θαρρείς πως είχε έρθει σε λάθος κόσμος. Έπρεπε να είχε γεννηθεί άντρας. Το βουλγάρικο ναγκάντ λογιζόταν δικό της.

Οι υπολογισμοί του πατέρα μου και του γαμπρού μου ήταν σωστοί. Ήταν αδύνατο να πέσει στα χέρια τους μέσα σε τέσσερις ώρες ο μουσουλμάνικος μαχαλάς. Μόλις θα μπαίναν στο μαχαλά θα βρισκόντουσαν περικυκλωμένοι, θ' άρχιζαν να τους ρίχνουν από δεξιά κι αριστερά απ' τα σπίτια και δε θα μπορούσαν να προχωρήσουν.

Η επίθεση στο σπίτι μας έπρεπε να γίνει από την εξώπορτα που ήταν πάνω στην κεντρική λεωφόρο κατά μήκος του ποταμού. Πέρασα το σιδερένιο μάνταλο στην πόρτα. Είκοσι βήματα

χώριζαν την εξώπορτα απ' το χαρέμι. Στο ισόγειο του χαρεμιού και στην κουζίνα είχε από ένα μικρό παράθυρο προς την αυλή. Έκανα ένα γύρο τα παράθυρα. Ήταν όλα απέναντι απ' την εξώπορτα. Έτυχε εκείνες τις μέρες να έχομε κουβαλήσει ένα κάρο άμμο για να επισκευάσομε το στάβλο και τον αχυρώνα. Έβαλα από δυο τρεις γκαζοτενεκέδες άμμο στα τσουβάλια από καναβάτσο που είχα για τη σοδειά του καλαμποκιού και τα γέμισα. Έτσι έφτιαξα μικρούς και μεγάλους αμμόσακους. Έβαλαν έναν από τους μικρούς στο παράθυρο του καθιστικού και τον άλλο στο παράθυρο της κουζίνας. Έτσι έγιναν αρκετά μικρά τα παράθυρα για τα βόλια που θα μας έριχναν απ' έξω. Κουβάλησα μέσα, πλάι στην πόρτα τους μεγάλους σάκους, νά ' ναι έτοιμοι να τους σωριάσω πίσω απ' την πόρτα όταν μας επιτεθούν. Έτσι, κι όταν θα μας έχουν σωθεί οι σφαίρες, θα δυσκολευθούν όσοι μας επιτεθούν να μπουν στο σπίτι και θα κερδίσομε χρόνο.

«Το παράθυρο της κουζίνας θα το κρατήσεις εσύ» είπα στη Χουριγιέ, «του καθιστικού εγώ. Αν σπάσουν την εξώπορτα και μπουν στην αυλή θα κρατήσομε μέχρι να τελειώσουν τα φισέκια μας. Μετά...» Δε συνέχισα. Έτρεμα απ' την οργή μου. Η γυναίκα μου με κοίταζε στα μάτια αμίλητη. Χλωμή, με σφιγμένα τα χείλη. Το ίδιο κι η Χουριγιέ. Από τότε που είχαμε αρχίσει τις προετοιμασίες η Μεριέμ περπατούσε πέρα δώθε ανήσυχη χωρίς σταματημό λέγοντας «Θεέ μου, τι θα κάνομε, κι αυτό ήταν γραφό να μας συμβεί, τι θα γίνει μετά, θα πέσομε στα χέρια των απίστων;...»

«Μετά...»

Το λούγκερ μου είχε δύο γεμιστήρες. Με μια κίνηση του χεριού τους έδειξα τον ένα.

«Αυτός είναι για μας. Αν μας τελειώσουν τα φισέκια και πλησιάσουν στην πόρτα, θα σκοτώσω πρώτα εσάς, έναν έναν, κι έπειτα τον εαυτό μου. Δεν πρόκειται να πέσομε ζωντανοί τα χέρια τους». Η γυναίκα μου κι η Χουριγιέ άκουσαν και πάλι αμίλητες τα λόγια μου. Η Μεριέμ έμπηξε μια στριγγλιά. Άρπαξε τον Αχμέτ το γιο μου που τριγυρνούσε στις φούστες της μάνας του και τον αγκάλιασε:

«Αχ, θα μου το σκοτώσεις τούτο τ' όμορφο με τα γραμμένα μάτια! Το μωρό μου, το τζιγέρι μου;»

Φιλούσε τον Αχμέτ, τον μύριζε. Έπειτα άρχισε να κλαίει και ν' αναστενάζει:

«Που να μπ'σώσουνε να δούνε χαϊρι. Που να τους τυφλώσει ο Θεός!»

Φοβήθηκε ο Αχμέτ, άπλωσε τα χεράκια του προς τη μητέρα του. Πήρε η γυναίκα μου το παιδί απ' την αγκαλιά της θείας του.

Έβαλε πάνω στο σάκκο της άμμου το γερμανικό μάουζερ στο παράθυρο της κουζίνας, τις δέσμες, τα φισέκια και τα βλήματα του ναγκάντ κάτω απ' το παράθυρο. Έδωσα το ναγκάντ στη Χουριγιέ. Της έδειξα πώς να πυροβολά απ' το παράθυρο, πώς να γεμίζει το φισέκι, πώς να τραβιέται πίσω απ' τον τοίχο του παραθύρου. Την έβαλα να επαναλάβει τρεις τέσσερις φορές πώς γεμίζουν το μάουζερ και πώς το κλείνουν, πώς περνούν τα φισέκια στο ναγκάντ.

Κατεβάσαμε την πολυθρόνα του πατέρα μου και την κούνια της κορούλας μου της Μουαζέζ, που ήταν μόλις δύο μηνών, από το πάνω πάτωμα στο καθιστικό. Ο Αχμέτ ήταν είκοσι μηνών. Η Μεριέμ θα πρόσεχε στο δωμάτιο τον πατέρα μου, κι η γυναίκα μου τα παιδιά μας. Ζώστηκα το λούγκερ. Ο ένας από τους δυο γεμιστήρες ήταν στην τσέπη του σακακιού μου. Το ελληνικό μάουζερ και τον τσιφτέ τ' ακούμπησα πλάι στο παράθυρο. Σώριασα από κάτω τα φισέκια. Ήμασταν έτοιμοι πια. Μπορούσαν να έρθουν! Έξι ώρες απομέναν μέχρι το βράδυ, μέχρι να πέσει ο ήλιος. Σαν τέλειωσαν οι προετοιμασίες άρχισαν εκείνες οι μακρές εξουθενωτικές στιγμές που δεν έλεγαν να περάσουν. Ήμασταν όλοι στο καθιστικό. Στριφογυρνούσαμε μες στο δωμάτιο σαν τα παγιδευμένα ζώα. Φωνή δεν ακουγόταν έξω. Όλος ο μουσουλμάνικος μαχαλάς ήταν βυθισμένος στη σιωπή. Ούτε αραμπάς περνούσε από το δρόμο, ούτε βήματα ανθρώπου ακούγονταν. Το παραμικρό κακάρισμα κότας στην αυλή μας παραξένευε...

Ο πατέρας μου είχε πάρει στα χέρια του το Κοράνι. Σ' αυτό είχε καταφύγει. Ήταν το κάστρο, το λιμάνι του μες στη φουρτούνα. Με το Κοράνι στο χέρι μπορούσε να αντισταθεί σε κάθε χτύπημα. Το Κοράνι τον έκανε θαρρείς άτρωτο. Διάλεξε μερικές σούρες¹ και τις διάβασε. Διάβασε την επιμνημόσυνη σούρα για τους νεκρούς. Διάβασε για όλους μας τη σούρα για την άφεση των αμαρτιών. Απήγγειλε την ομολογία της πίστης.

1 Κεφάλαια του Κορανίου [Σ.τ.Μ.]

Προετοίμασε τον εαυτό του να πεθάνει σαν πιστός. Κι εμάς...

Μόνο η γυναίκα μου καθόταν αμίλητη στο δωμάτιο. Το δεξί της χέρι ήταν συνέχεια στην κούνια της κόρης μου. Την κουνούσε απαλά απαλά. Φαινόταν βυθισμένη στις σκέψεις της. Ο Αχμέτ ανάλογα με τα κέφια του μια κωνόταν στην ποδιά της μάνας του και μια τριγυρνούσε στο δωμάτιο. Τι να καταλάβαινε άραγε απ' όσα λέγονταν εκεί μέσα; Δύσκολα μπορούσα εγώ να απαντήσω στο ερώτημα αυτό. Μου έσφιγγε σφικτά το χέρι, μου έδειχνε τα όπλα που ήταν ακουμπισμένα στον τοίχο, μπουμ!... Μπουμ!... έλεγε στις θείες του, στη μάνα του, μπουμ! θα κάνει ο μπαμπάς μου στους γκισαούρηδες! Έπειτα έκανε να πιάσει τα όπλα και τα φισέκια. Τον έπιανα απ' τις μασχάλες και τον ξαναπήγαινα πλάι στη μάνα του. Ή πάλι η μάνα του πριν καν προλάβω εγώ να πω τίποτα άπλωνε τα χέρια και τραβούσε το παιδί κοντά της. Οι θείες του ευχαριστιόντουσαν με το ενδιαφέρον που έδειχνε στα όπλα. Τό 'χει στο αίμα του, έλεγε η Χουριγιέ. Κι η Μεριέμ πρόσθετε «Πήρε απ' τον αδελφό μου ο μικρός». Παρομοίαζε τον Αχμέτ με τον πολυαγαπημένο μας Ζουλφικιάρ, το γιο του θείου μου που ξεψύχησε με το όπλο στο χέρι στο βουνό στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γυναίκα μου στην αρχή αντιμετώπιζε υπομονετικά αυτές τις κουβέντες, όταν άρχισαν να επαναλαμβάνονται κάθε λίγο και λιγάκι δεν άντεξε «αυτός θα σπουδάσει, πρώτα ο Θεός. Θα τα ξεχάσει τα τουφέκια» είπε.

Κάποια στιγμή η Χουριγιέ και η Μεριέμ πήγαν στην κουζίνα. Εγώ κοιτάζα απ' το παράθυρο στην αυλή. Δεν έλεγε να περάσει η ώρα.

«Δε λες τίποτα» είπα στη γυναίκα μου.

Σήκωσε τους ώμους της:

«Τι να πώ;»

«Όλο συλλογίζεσαι...»

«Εεε...»

«Πες μου τι σκέφτεσαι...»

«Καλύτερα να μην πω...»

Σωπάσαμε κι οι δύο.

Φωνή δεν ακουγόταν πάλι απέξω. Άχρωμη η μέρα δίχως άνεμο. Ούτε οι σκιές δε σάλευαν στην αυλή.

«Τι σκέφτεσαι;»

«Τι να σκέφτομαι; Τα παιδιά...»

Ένοιωσα ένα σφίξιμο στα σωθικά μου. Μια σύντομη σιωπή πέρασε ανάμεσά μας.

«Ξέχασέ μας εμάς, αυτά όμως δεν είδαν τίποτα σ' αυτόν τον κόσμο. Δεν ξέρουν τίποτα, κρίμα απάνω τους δεν έχουνε...»

Κοίταξα τον Αχμέτ. Τον έβλεπα θαρρείς να πέφτει σκοτωμένος απ' το χέρι μου, με το αίμα να κυλά απ' το στόμα του όμοιο πουλί χτυπημένο στο κυνήγι, ξαπλωμένος, άψυχος κάτω. Μόνο να οργισθώ μπορούσα, τίποτα άλλο.

«Εφτά νομάτοι είμαστε, αν έρθουν, δε θα τους αφήσω να σιμώσουν στην πόρτα αν δε ρίξω εφτά τουλάχιστον άψυχους στην αυλή...»

Δεν μπόρεσα να κρατηθώ.

«Τι θες να κάνω; Να τους πω κοπιάστε;»

«Δεν είπα κάτι τέτοιο.»

«Τότε τι είπες;»

Δεν ήθελε να μιλήσει:

«Εσύ ξέρεις, κάνε ό,τι θέλεις! Η θέση μου εμένα είναι πλάι στα παιδιά μου...»

Κοίταξα το παράθυρο, εκείνη και μετά πάλι το παράθυρο. Έπειτα κάρφωσα το βλέμμα μου έξω. Η ψυχία έξω έκανε το θυμό μου να μεγαλώνει. Θαρρείς πως είχαν σκωθει και φύγει όλοι απ' το μαχαλά. Κι είχαμε μείνει εμείς παγιδευμένοι εδώ.

«Μόλις τελειώσουν τα φισέκια μου, αν πουν πως σιμώνουν στην πόρτα θα σε σκοτώσω...»

Δεν αποκρίθηκε.

«Άκουσες;»

Έγγεψε ότι άκουσε.

«Πρώτα εσένα!»

«Σκότωσέ με!...»

«Έπειτα τη Χουριγιέ και τη Μεριέμ...»

Πάλι δεν αποκρίθηκε.

«Έπειτα τον πατέρα μου και τα παιδιά...»

Αναστέναξε!

«Εσύ ξέρεις!...»

«Ναι, εγώ ξέρω! Τους ξέρω εγώ αυτούς τους αφηνιασμένους; Ξέρω τι θα κάνουν τα κορίτσια και στις γυναίκες να πέσουν ζωντανές στα χέρια τους. Ξέρω πως ξεκοιλιάζουν τα παιδιά με το μαχαίρι...»

«Κι εγώ ξέρω» είπε εκείνη σιγανά.

Ήταν από οικογένεια που είχε ζήσει απανωτά όλα τα δεινά και τις προσφυγίες των Βαλκανικών Πολέμων.

«Ε, τότε;» την αποπήρα.

Μπήκε στη συζήτηση ο πατέρας μου:

«Ζήτησε συγγνώμη! Για κάθε οργισμένο λόγο σου ζήτα συγγνώμη...»

Σωπάσαμε.

Ο πατέρας μου φώναξε κοντά του τον Αχμέτ που τριγυρούσε μες στα πόδια μου και δεν έπαιρνε από λόγια. Τον πήρε στα γόνατά του. Ήταν μόλις είκοσι μηνών αλλά είχε αρχίσει να μιλά. Αρχισε να συλλαβίζει στο παιδί τη φατιχά²...

Η Χουριγιέ κι η Μεριέμ γύρισαν στο δωμάτιο. Εγώ πήγα στην κουζίνα. Δεν κάπνιζα μπροστά στον πατέρα μου. Έβγαينا πότε πότε έξω, κάπνιζα κάνα τσιγάρο κι επέστρεφα πάλι στο δωμάτιο. Όταν νοιώθει στένεψη μέσα του ο άνθρωπος κι είν' το μυαλό του αλλού, δε λεν να τελειώσουν τα τσιγάρα που καπνίζει, γίνεται φαρμάκι το στόμα του έτσι που το ρουφά το ένα πάνω στ' άλλο.

Φώναξα τη γυναίκα μου να μου ψήσει καφέ. Κοίταζα τώρα απ' το παράθυρο της κουζίνας. Η γυναίκα μου ήρθε. Ήταν νέα κι όμορφη, κι όσο κι αν ξενοκοίταζα ό,τι κι αν έκανα έξω, είχε ξεχωριστή θέση στη ζωή μου.

«Ίσως να μην τη βγάλουμε ζωντανοί τούτη τη νύχτα...»

Μου έψηνε τον καφέ. Αναστέναξε χωρίς να απαντήσει. Καθώς μου έδινε τον καφέ της έπιασα το χέρι. Ήταν παγωμένη.

«Έχει παγώσει το αίμα σου...»

«Απ' τον εκνευρισμό...»

«Δε φοβάσαι;»

«Με το φόβο δε γλυτώνεις το θάνατο...»

Έτσι μιλούσε πάντα. Δεν παρασυρόταν ποτέ, καθησύχαζε με την ψυχραιμία της το συνομιλητή της:

«Έχεις δίκιο...»

Στεκόταν απέναντί μου:

«Ο θάνατος είναι πιο ζεστός...»

«Πώς δηλαδή;»

2 Η αρχή του Κορανίου, απαγγέλεται και ως δέηση υπέρ της ψυχής και ισοδυναμεί με οριστικό αποχαιρετισμό. Γ.Σ.τ.Μ. 1

«Έτσι από το να μείνω ζωντανή χωρίς να ξέρω τι θα μου συμβεί...»

Τόσο συγκρατημένη κι αποφασισμένη ήταν που...

«Κι αν με σκοτώσουν εμένα πρώτο;»

«Θα βάλω φωτιά στο σπίτι...»

Ναι, θα του έβαζε φωτιά. Δεν ήταν από αυτούς που λένε από τα πριν τι θα κάνουν, αλλά μια φορά να τό 'λεγε, το έκανε.

Ήπια τον καφέ μου. Κοίταξα για πολλοστή φορά το ρολόι μου. Μόνο μια ώρα είχε περάσει από τότε που είχα αρχίσει να παρατηρώ την εξώπορτα πίσω από τους αμμόσακκους. Ξανασφίχτηκε η ψυχή μου:

«Σκυλιά, που να πέσει η οργή του Θεού πάνω τους. Αν είναι να έρθουν ας κοπιάσουν!»

«Μπορεί να μην έρθουν!...»

«Να μην έρθουν;»

«Μπορεί...»

Δεν μου είχε περάσει απ' το μυαλό πως μπορούσαν να μην έρθουν. Θαρρείς πως έβλεπα συνέχεια μπροστά μου το Σπύρο τον ξενοδόχο, το διοικητή της αστυνομίας, και μερικούς άλλους ψωροπερήφανους βενιζελικούς. Δεν πίστευα πως μπορούσε κανείς να τους σταματήσει.

«Δεν την καταπίνουν εύκολα την εκδίκηση!»

«Πού ξέρεις;...»

«Πώς δεν ξέρεις! Λύσσαξαν τόσο τρία χρόνια που δεν πρόκειται να ηρεμήσουν τώρα από μόνοι τους...»

«Την πλήρωσαν τη λύσσα τους...»

Από πού μου ερχόταν αυτή η ελπίδα: Από την έμφυτη αισιοδοξία μου; Ίσως περισσότερο ακόμα κι από την αισιοδοξία, να ήταν η επιθυμία μου να κρατήσω ως τέλος την ελπίδα πως θα ζήσουν τα παιδιά μου. Αυτή η απέραντη υπομονή, η καλωσόνη της μάνας τους κάθε φορά που μιλούσε με ηρεμούσε λίγο.

«Θα έρθουν όμως!»

«Αν είναι νά ρθουν, ας κοπιάσουν. Τότε εσύ αυτό που πρέπει να κάνεις θα το κάνεις:...»

Μια φωνή διέκοψε τη συζήτησή μας. Το απογευματινό εζάνι είχε αρχίσει στο Κουρσουνλού Τζαμί απέναντι από το σπίτι μας. Ήταν η φωνή του Χασάν Χότζα. Αυτού του πεισματάρη, του αδάμαστου ανθρώπου. Του φίλου της αιχμαλωσίας μου τα δυο χρόνια που ήμαστα κι οι δυο φυλακισμένοι στα χέρια των

Γάλλων, του συντρόφου στη δοκιμασία μου. Τον Ιούλιο του 1916 μας πήραν και τους δυο με χειροπέδες απ' τη Φλώρινα, με τον αριστερό του καρπό δεμένο στο δεξιό δικό μου... Ένοιωσα καλύτερα ξαφνικά. Μια αλλοιώτικη χαρά με τύλιξε.

«Η φωνή του Χασάν Χότζα» είπα.

Η γυναίκα μου χαμογέλασε.

«Νά'ν καλά!»

Δε μας είχε αφήσει μονάχους μας τέτοια μέρα. Βγήκε και γυρνούσε στο μιναρέ. Απάγγελνε με τη δυνατή, πικρή φωνή του το εζάνι. Κι ήταν θαρρείς η φωνή του η ανάσα όλου του μουσουλμάνικου μαχαλά. Ακούγοντάς την θαρρείς πως έβλεπα όλα τα τουρκόσπιτα που ήξερα. Ήμασταν όλοι στα σπίτια μας. Κι όλοι με τα όπλα στα παράθυρα στραμμένα προς τις αυλόπορτες...

Πηγαινοερχόμουνα απ' την κουζίνα στο δωμάτιο κι απ' το δωμάτιο στην κουζίνα. Πηγαινοερχόταν κι η γυναίκα μου ανάμεσα σε μένα και στα παιδιά. Μια μια κυλούσαν εκείνες οι ατέλειωτες ώρες. Οι σκιές στην αυλή προχώρησαν ως την εξώπορτα. Τη σκαρφάλωσαν, την ξεπέρασαν. Έπεφτε το σκοτάδι, ο Χασάν Χότζας διάβαζε το εσπερινό εζάνι. Η φωνή του σαν να έλεγε πια ξεκάθαρα, ναι, είμαστε όλοι έτοιμοι, περιμένουμε.

Κιχ δεν είχε ακουστεί απ' τους Ρωμιούς γειτόνους μας δεξιά κι αριστερά της αυλής μας όλη μέρα. Είχε μόλις διαβαστεί και το νυχτερινό εζάνι. Καθόμασταν με αναμμένες τις λάμπες του γκαζιού. Πάλι απόλυτη ψυχία έξω. Από την αυλή ακούσαμε να φωνάζουν τ' όνομά μου:

«Μουσταφά μου! Βρε Μουσταφά μου. Σπίτι είσαι;»

Ήταν η φωνή του γείτονα μας του Παναγιώτη. Έβγαλα το κεφάλι απ' το παράθυρο του καθιστικού. Φώναζε πάνω απ' τον τοίχο του κήπου.

«Σπίτι είμε βρε Παναγιώτη!...»

«Καλησπέρα»

«Καλησπέρα...»

«Ε, δόξα τω Θεώ, πάει, πέρασε κι αυτό! Άντε κοιμηθείτε καλά...»

Δε μου πήγαινε να κάνω πως δεν καταλαβαίνω:

«Σκόρπισαν;»

«Τους σκόρπισε όλους ο εισαγγελέας. Όλους τους πλιατσικολόγους... Δόξα τω Θεώ!»

Η φωνή του ήταν χαρούμενη:

«Καλά, δεν είσαι περίεργος να μάθεις τι έγινε;»

«Γίνεται να μην είμαι;»

«Βάλε βρε τότε τα παπούτσια σου μην κρυώσεις και βγες στην πόρτα να τα πούμε».

Βγήκα. Συναντηθήκαμε στις εξώπορτες μας. Ήρθε αμέσως κι ο Βασίλης ο φούρναρης ανάμεσά μας. Ανάψαμε τσιγάρο. Πρώτος άρχισε να μιλά ο Παναγιώτης ο Μαργαρίτης:

«Αχ βρε Μουσταφά, μεγάλο κακό θα γινόταν». Διηγήθηκε τι είχε γίνει εκείνο το απόγευμα στην πόλη. Όσα παρέλειπε εκείνος τα συμπλήρωνε ο Βασίλης. Καθώς μιλούσαμε άρχισε να ζωντανεύει σιγά σιγά ο μαχαλάς. Άνοιγαν οι πόρτες των σπιτιών, έβγαιναν οι άντρες που είχαν μείνει κλεισμένοι μέσα όλη τη μέρα να παν στο καφενείο. Πριν περάσει πολλή ώρα ήμασταν κι οι τρεις στο καφενείο της αγοράς.

Εκείνο το απόγευμα οι βενιζελικοί είχαν μαζέψει όσους άντρες μπορούσαν στο ξενοδοχείο του Σπύρου. Θά 'χαν βρει καμιά διακοσαριά πάνω κάτω. Έγιναν συζητήσεις όλο πρόκληση και εμπάθεια. Μοιράστηκαν όπλα. Αποφασίστηκαν τα μέρη όπου θα χτυπούσαν τη νύχτα. Και ξαφνικά έγινε κάτι το εντελώς αναπάντεχο. Προς το τέλος της σύναξης, ο εισαγγελέας μπήκε μόνος του στο σαλόνι. Προχώρησε, έκατσε μπροστά μπροστά. Όσοι ήταν μέσα νομίζοντας ότι συμμετείχε κι αυτός, τον χειροκρότησαν. Αυτοί πάλι που ήταν απέξω βλέποντάς τον να μπαίνει μέσα αναρρωτήθηκαν τι άραγε να συμβαίνει. Ανάμεσά τους ήταν κι ο Παναγιώτης με το Βασίλη. Αφού μίλησαν όλοι πήρε το λόγο ο εισαγγελέας. Άρχισε να μιλά τονίζοντας μια μια τις λέξεις. Στην αρχή ξερόβηξαν λίγο όσοι ήταν στο σαλόνι. «Σας καταλαβαίνω, είστε στενάχωρημένοι, λυπημένοι, κι εγώ λυπάμαι, καίγεται η ψυχή μου για τα αδελφιά μας που χάνονται στην Ανατολή» είπε. Έπειτα σιγά σιγά άρχισε να μιλά για τη Φλώρινα. «Τον πόνο δεν τον καταπραΰνεις με άλλον πόνο» είπε. «Ο πόλεμος άρχισε στη Μικρά Ασία και τελείωσε εκεί. Εδώ δεν είναι πεδίο πολέμου, είναι κομμάτι της πατρίδας μας. Κι εγώ είμαι ο εισαγγελέας αυτής της πόλης. Όλοι σας χριστιανοί και μουσουλμάνοι, είστε ίσοι ενώπιον του νόμου αυτού του κράτους. Κι εγώ έχω χρέος μου να εφαρμόζω αυτούς τους νόμους. Οι συμπολίτες σας που θέτε, επειδή είναι και καλά Τούρκοι και μουσουλμάνοι να τους κάψετε τα σπίτια

και να τους σκοτώσετε, είναι άνθρωποι που χρόνια τώρα ζουν μαζί σας σ' αυτήν την πόλη, που τους βλέπετε και τους χαιρετάτε κάθε μέρα. Είναι γείτονες σας, φίλοι των παιδικών σας χρόνων. Δεν πρέπει εξαιτίας του πόνου και της οργής που σας προκάλεσε ο πόλεμος, να προβείτε σε παράνομες συμπεριφορές, σε ειδικές επιθέσεις που θα αποτελέσουν στο μέλλον μαύρη κηλίδα στο μέτωπό σας...»

Τότε ο Μαξιμάδης ο εργοστασιάρχης φώναξε:

«Όταν αυτοί έπνιγαν τα παιδιά, σκέφτηκαν αυτά που λες εσύ τώρα; Λίγες ψυχές έκαψαν ίσαμε τη Σμύρνη;»

Κι ο εισαγγελέας τον ρώτησε:

«Αυτοί ποιοί;»

«Εσείς δεν ακούτε ποιοι είναι; Δε διαβάζετε εφημερίδα;»

«Αυτοί είναι στρατιώτες. Εκεί γίνεται πόλεμος. Τι κρίμα! Άκουσα κι εγώ όσα ακούσατε κι εσείς. Κι είναι αλήθεια τα περισσότερα νέα που ακούσαμε! Αυτά όμως είναι τα δεινά του πολέμου. Δεινά που παραμένουν τα ίδια σ' όλη την ιστορία: Αλλά όπως σας είπα, εκεί άρχισε ο πόλεμός, εκεί τελείωσε. Κι είναι καθήκον μου να μη φέρω τον πόλεμο στη Φλώρινα!»

Κάποιος τον αποδοκίμασε:

«Αυτό είναι δική μας δουλειά...»

Τότε ξαφνικά εκείνος ο λεπτοκαμωμένος εισαγγελέας με την αρχοντική συμπεριφορά πείσμωνσε:

«Αφού είναι έτσι τότε εγώ δεν πρόκειται ν' αφήσω να γίνει πόλεμος στη Φλώρινα! Αν κάνετε πως επιίθεστε στο μουσουλμανικό μαχαλά, στην είσοδό του θα βρείτε εμένα απέναντί σας. Αν θέτε να χύσετε αίμα, πρώτο εμένα θα σκοτώσετε. Στην πόλη που είμαι εισαγγελέας εγώ δεν σφάζουν παράνομα ανθρώπους! Μάθετέ το καλά αυτό!»

Ησυχία απλώθηκε στο σαλόνι. Ο εισαγγελέας φώναξε το διοικητή της αστυνομίας:

«Εσείς να βγείτε αμέσως από δω, επιστρέψτε στο αστυνομικό τμήμα, στο καθήκον σας, και περιμένετε τις διαταγές μου!»

Έπειτα άρχισαν να χειροκροτούν τον εισαγγελέα όσοι είχαν μπει στο σαλόνι μετά απ' αυτόν. Κι εκείνος μαλάκωσε τον τόνο της φωνής του κι άρχισε να μιλά και πάλι όπως στην αρχή. «Είστε απόγονοι ενός μεγάλου πολιτισμού» τους είπε. «Δε σας αρμόζει εσάς να επιίθεστε σε άοπλους ανθρώπους αλλά να είστε γενναιόδωροι και έντιμοι άνθρωποι. Είστε απόγονοι

του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Περικλή και του Λυκούργου. Πρέπει να διαφυλάξετε το τιμημένο όνομα των προγόνων σας. Αντε, τώρα σκορπίστε ήσυχα ήσυχα. Γυρίστε στα σπίτια σας χωρίς να ενοχλήσετε κανένα. Πηγαίστε όλοι στα κρεβάτια σας. Κι αφήστε την κυβέρνηση να προστατεύσει τα δικαιώματά σας. Η κυβέρνησή σας κάνει το καθήκον της. Μην ανησυχείτε.

Τον Παναγιώτη τον είχε συνεπάρει εκείνος ο ιδιαίτερος ενθουσιασμός των ανθρώπων του λαού:

«Κοίτα τι δουλειά βρε Μουσταφά! Τόσα χρόνια είμαστε γείτονες, κι εμείς πόσοι είμαστε, θα καθόμασταν με σταυρωμένα τα χέρια να παρακολουθούμε σαν απλοί θεατές το θάνατό σας. Τι να κάνεις; Αυτοί είναι τσέτες, αντάρτες, οπλισμένοι, εμείς απλοί άνθρωποι. Ο Θεός μας τον έστειλε τέτοια μέρα τούτο τον εισαγγελέα. Μα το Θεό, μόλις τον δω θα τον αγκαλιάσω και θα του φιλήσω το χέρι! Λένε πως σαράντα λογικοί δε βγάζουν την πέτρα που ρίχνει στο πηγάδι ο τρελλός, να όμως που ένας εισαγγελέας καμιά φορά... Νά ναι καλά ο άνθρωπος...

Θαρρείς πως έβλεπα στα μάτια μπροστά την αυλή γεμάτη απ' τα κουφάρια μερικών γνωστών μου βενιζελικών. Κι έπειτα μες το δωμάτιο τον πατέρα μου, τις αδελφές μου, τη γυναίκα μου, τα παιδιά μου κι εμένα τον ίδιο χτυπημένους, ξαπλωμένους μες στα αίματα. Τό 'πα στον Παναγιώτη.

«Να όμως που ένας εισαγγελέας καμιά φορά συνετίζει εκατό τέτοιους τρελούς και σώζει εκατοντάδες ψυχές...»

Γλωσσάρι

το αντερί	= [τουρκ. entari] μακρύ και φαρδύ ανδρικό φόρεμα, το εσωτερικό ράσο των κληρικών
το καβάκι	= [τουρκ. kanak] η λεύκη
ο κόλαγας	= [τουρκ. kolağasi] (οθωμ.) βαθμός πάνω από το λοχαγό και κάτω από τον ταγματάρχη
το μετελίκι μπαγδατί	= [τουρκ. metelik] η δεκάρα = [τουρκ. bagdati] τοίχος με ξύλινους πήχεις
το ντοβλέτι	= [τουρκ. deviet] το κράτος
το παρμακλίκι	= [τουρκ. parmaklik] το κάγκελο
ο σουνετσής	= [τουρκ. sünnetsi] αυτός που κάνει την περιτομή, το σουνέτι
το τεζιάκι ή τεζιάχι	= [τουρκ. tezgâh] βασικός πάγκος μαγαζιού
το τσαρσί	= [τουρκ. çarşı] περιοχή με πολλά μαγαζιά, αγορά
ο τσέτης	= [τουρκ. çete] αντάρτης, άτακτος στρατιώτης

Τοπωνύμια *

Αλασόνια, τα	= (Alasonya) τουρκ. ονομασία της Ελασσόνας
Βοδενά, τα	= (Vodena) σημ. Έδεσσα
Βοστοοράνη, η	= [Voštoran] σημ. Μελίτη
Γενί-σεχίρ, το	= (Yenişehir) σημ. Λάρισα
Γκιουλέντσι, το	= (Gölünç) σημ. Ροδώνας
Εκίσσου, το	= (Ekişisu) σημ. Ξινό Νερό
Ζελενίτσι, το	= (Zeleniç) σημ. Σκλήθραν
Καϊλάρια, τα	= (Kaylar) σημ. Πτολεμαΐδα
Καραγιέν, το	= (Karayen)
Καραφέριε (ή Καραβέρροια)	= (Karaferye) τουρκ. Βέρροια
Μπάνιτσα, η	= (Banitsa) σημ. Βεύη
Μπόγκραντις, το	= (Bogradic)
Νέβεσκα, η	= [Nevaska] σημ. Νυμφαίο
Νεγκοτσάνη, η	= (Nagozan) σημ. Νίκη
Νεγκοβάνη, η	= (Negovan), σημ. Φλάμπουρο
η λίμνη Νόσελ	= (Nosel golü)
Πότεσκα, η	= (Poteska) σημ. το Πέτερσκο(;) **
Ράντομους, το	= (Radomuz)
η λίμνη Ρούντικ	= (Rundik golü) σημ. λίμνη των Αγίων Θεοδώρων
Σαρή-Γκιόλ ή Σαρίγκιολ	= (Sarigöl) σημ. λίμνη Ζάζαρη
Σαρίμεσε, το	= (Sarimese)
Σερφιτζέ, το	= (Serfice) τουρκ. ονομασία των Σερβίων
Σόροβις, το	= (Soronis) σημ. Αμύνταιο
Τζουμά, η	= (Cuma) σημ. Αμύγδαλα
Τσαλτζιλάρ, το	= (Calcilar) σημ. Φιλώτας (Νομός Κοζάνης)

* Κάνω τη διάκριση μεταξύ τουρκικής και σημερινής ονομασίας, για να ξεχωρίσω τις περιπτώσεις όπου η τουρκική ονομασία δεν είναι παρά παραφθορά για την προσαρμογή στη φωνητική της τουρκικής γλώσσας του ελληνικού ή άλλου τοπωνυμίου, και για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται στην τουρκική έτσι ακόμη και σήμερα, από τις περιπτώσεις όπου με τη μετονομασία άλλαξε πλήρως το τοπωνύμιο.

** «Το χωριό άλλωστε προσφερόταν για να ξεφύγεις από τις εφοδους των κομιτατζήδων ή των χωροφυλάκων ή για να κρυφτείς εύκολα. Απο τη μια είχε τα δάση του Εσκίσου και από την άλλη τη λίμνη Όστροβα. Το ορος Μάλινκα ήταν μισή ώρα πιο πέρα. Υπήρχαν τριγύρω κι άλλες μικρές μικρές λίμνες περιτριγυρισμένες από πυκνά βούρλα». [Αίμα λύκου]

τίτλος:
Μακεδονία 1900

συγγραφέας:
Νετζατί Τζουμαλή

εκδότης:
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Φλώρινας
«ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΙΤΟΣΚΑ»

ΠΡΕΣΠΕΣ
2001

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ
ΑΣΥΛΟ
ΠΟΙΗΣΗΣ

